

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВІ ПРАЦІ

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА**

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 41

Кам'янець-Подільський
2023

Н16

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
Серія КВ № 24667–14607 ПР від 16.10.2020 р.

Рекомендовано до друку вченою радою Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 11 від 28 вересня 2023 р.)

Видання індексується наукометричними базами: **Index Copernicus, OUCI, Google Scholar**

Рецензенти:

М. Кабачинський – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри психології та морально-психологічного забезпечення Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького;

А. Чуткий – доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Редакційна колегія тому:

В. Магась, доктор історичних наук, доцент (*головний редактор*); **В. Смолій**, академік НАН України, доктор історичних наук, професор; **І. Боровець**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Ващук**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **А. Глушковецький**, кандидат історичних наук, доцент; **О. Головка**, доктор історичних наук, професор; **М. Гутька**, доктор філософії (м. Ружомберок, Словаччина); **В. Дубінський**, кандидат історичних наук, доцент (*заступник відповідального редактора*); **О. Дяченко**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **О. Завальнюк**, доктор історичних наук, професор; **М. Кметь**, доктор філософії, доцент (м. Банська Бистриця, Словаччина); **І. Коляда**, доктор історичних наук, професор; **О. Комарницький**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний секретар*); **С. Копилов**, доктор історичних наук, професор (*заступник відповідального редактора*); **М. Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент; **Д. Кудінов**, доктор історичних наук, доцент; **В. Лозовий**, доктор історичних наук, професор; **О. Мельничук**, доктор історичних наук, професор; **В. Михайловський**, доктор історичних наук, професор; **П. Олексак**, доктор філософії, доцент (м. Ружомберок, Словаччина); **Р. Петраускас**, доктор історичних наук, професор (м. Вільнюс, Литовська Республіка); **О. Рябченко**, доктор історичних наук, професор; **І. Собковяк-Табак**, доктор габілітований, професор (м. Познань, Республіка Польща); **В. Степанков**, доктор історичних наук, професор (*відповідальний редактор*); **О. Федьков**, доктор історичних наук, професор; **А. Філіпюк**, доктор історичних наук, професор.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. Т. 41. 232 с.

Адреса редакційної колегії: *історичний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, 32301*

Наказом Міністерства освіти і науки України збірник включено до КАТЕГОРІЇ «Б» переліку наукових фахових видань України у галузі «ІСТОРИЧНІ НАУКИ» (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Усі електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці видання: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

© Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023

Ministry of Education and Science of Ukraine
Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University

SCIENTIFIC PAPERS

**OF THE KAMIANETS-PODILSKYI
IVAN OHIENKO NATIONAL UNIVERSITY**

HISTORY

Volume 41

Kamianets-Podilskyi
2023

The publication is indexed by scientometric databases: **Index Copernicus**,
OUCI, **Google Scholar**

Reviewers:

M. Kabachinsky – Doctor of Historical Sciences, Professor, Associate Professor, Department of psychology and moral and psychological support of the National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine named after Bogdan Khmelnytskyi;

A. Chutkyi – Doctor of Historical Science, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Editorial college:

V. Mahas, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (*Editor in Chief*);
V. Smoliy, academician NAS of Ukraine, Doctor of Historical Sciences, Professor;
I. Borovets, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Vashchuk**, Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow; **A. Hlushkovetskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **O. Holovko**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Hutka**, Doctor of Philosophy (Ruzomberok, Slovakia); **V. Dubinskyi**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (*deputy editor-in-chief*);
A. Diachenko, Candidate of Historical Sciences, Research Fellow; **O. Zavalniuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **M. Kmet**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Banska Bystrica, Slovakia); **I. Koliada**, Doctor of Historical Sciences, Professor;
O. Komarnitskyi, Doctor of Historical Sciences, Professor (*assistant editor*); **S. Kopylov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*deputy editor-in-chief*); **M. Krugliak**, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor; **D. Kudinov**, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor; **V. Lozovyi**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **O. Melnychuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **V. Mykhalovskiy**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **P. Olexak**, Doctor of Philosophy, Associate Professor (Ruzomberok, Slovakia); **R. Petrauskas**, Doctor of Historical Sciences, Professor (Vilnius, Lithuania);
O. Ryabchenko, Doctor of Historical Sciences, Professor; **I. Sobkoviak-Tabaka**, Dr hab, Professor (Poznan, Poland); **V. Stepankov**, Doctor of Historical Sciences, Professor (*editor-in-chief*); **O. Fedkov**, Doctor of Historical Sciences, Professor; **A. Filiniuk**, Doctor of Historical Sciences, Professor.

Scientific Papers of the Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University. History. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University, 2023. Vol. 41. 232 p.

Address of editorial board: *The Faculty of History, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 14, Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, 32301*

Web-site: <http://sp-history.kpnu.edu.ua/uk/>

ЗМІСТ

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Олег Ананьїн. МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УЧАСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ (2014-2018 рр.)	9
Володимир Газін. СУНІТО-ШИЇТСЬКИЙ КОНФЛІКТ У ВІТЧИЗНЯНИЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХІ ст.	19
Андрій Стасюк. ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ ФРАНЦИСКАНСЬКИХ МІСІЙ НА РУСІ В ХІІІ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХV ст.	30
Олександр Безаров. ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНОГО ЄВРЕЙСЬКОГО ТЕАТРУ ІМЕНІ ШОЛОМ АЛЕЙХЕМА У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (1945-1950 рр.).....	51
Андрій Задорожнюк. РОЗВИТОК КІНЕМАТОГРАФА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КІНОТЕАТРІВ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «ПОДОЛЯНИН» (1910-1911 рр.).....	60
Валерія Лавренко, Ольга Дяченко. ОБРАЗИ ЯПОНІЇ НА СТОРІНКАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ПРЕСИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ...	70
Ігор Якубовський. ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОВІДОМЛЕНЬ РАЙОННИХ ГАЗЕТ КИЇВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ПРО ВИДІЛЕННЯ АВАНСІВ КОЛГОСПНИКАМ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.	86

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Ігор Ліхтей. ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ ЧЕСЬКОГО КОРОЛЯ ВАЦЛАВА ІІ ДО ФРАНЦУЗЬКОГО МОНАРХА ФІЛІППА ІV КРАСИВОГО НА ПОЧАТКУ ХІV ст.	97
Ігор Піддубний. ВЗАЄМОВІДНОСИНИ РУМУНІВ БУКОВИНИ З ПРЕДСТАВНИКАМИ ВЛАДИ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.....	114
Поліна Вербицька. СУПЕРЕЧЛИВА СПАДЩИНА ТОТАЛІТАРИЗМУ: КОНТРОВЕРСІЙНІ НАРАТИВИ Й ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ (НА ПРИКЛАДІ ЕКСПОЗИЦІЇ ПАМ'ЯТНИКА ПЕРЕМОГИ В ПІВДЕННОМУ ТІРОЛІ).....	133

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Ярослав Лисейко, Ігор Смуток. ЗАВОРУШЕННЯ В ЖИДАЧІВСЬКОМУ ПОВІТІ ВОСЕНИ 1648 – НА ПОЧАТКУ 1649 РОКІВ У СВІТЛІ ЖИДАЧІВСЬКИХ ГРОДСЬКИХ АКТІВ	146
Анна Лоза. ДВОРЯНСЬКІ ОПИКИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: РЕАЛІЇ КОЛЕКТИВНОЇ СОЛІДАРНОСТІ ТА ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	163
Сергій Корновенко, Андрій Берестовий. АГРАРИСТСЬКИЙ ЗМІСТ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ П. СКОРОПАДСЬКОГО	178
Володимир Горбатюк. ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ: ПРИБІЧНИК КОНСЕРВАТИЗМУ ЧИ ПОЛІТИК-РЕАЛІСТ?	193
Леонід Могильний. «ТОВАРИСТВО ЄДНОСТІ І ЗГОДИ»: ЛАНКА ЗВ’ЯЗКУ ПОКОЛІНЬ (1923-1925)	206
Світлана Біляєва. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ПОДІЛЛЯ В РОСІЇ: ПОШУК ТА ПИТАННЯ РЕСТИТУЦІЇ	215

РЕЦЕНЗІЇ

Олександр Баженов, Юрій Хоптяр, Андрій Хоптяр. Петраускас О., Надвірняк О., Погорілець О. КАЗАНКИ ТИПУ ХЕММООР З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: каталог. Київ, Меджибіж: ІА НАН України; Житомир: ТОВ «Видавничий Дім “Бук-Друк”», 2023. 220 с.	226
---	-----

CONTENTS

METHODOLOGY OF HISTORY, HISTORIOGRAPHY AND SOURCING

- Oleh Ananin.** METHODOLOGY OF HISTORICAL RESEARCH OF THE PARTICIPATION OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014-2018) 9
- Volodymyr Hazin.** THE SUNNI-SHIITE CONFLICT IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE FATHERLAND OF THE XXI CENTURY 19
- Andrii Stasiuk.** REVIEW OF SOURCES FOR THE HISTORY OF FRANCISCAN MISSIONS IN RUS IN THE 13TH - FIRST THIRD OF THE 15TH CENTURY 30
- Oleksandr Bezarov.** THE DOCUMENTS ON THE HISTORY OF THE SHOLOM ALEICHEM STATE JEWISH THEATER IN THE FOUNDATIONS OF THE STATE ARCHIVES OF THE CHERNIVTSI REGION (1945–1950) 51
- Andriy Zadorozhnyuk.** DEVELOPMENT OF CINEMATOGRAPHY AND FUNCTIONING OF CINEMAS IN KAMIANETS-PODILSKYI IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY BASED ON THE MATERIAL OF THE LOCAL PODOLIANYN NEWSPAPER (1910-1911) 60
- Valeriia Lavrenko, Olga Dyachenko.** IMAGES OF JAPAN ON THE PAGES OF THE KATERINOSLAV PRESS DURING THE FIRST WORLD WAR..... 70
- Ihor Yakubovskyy.** THE INFORMATIONAL POTENTIAL OF THE ARTICLES FROM LOCAL MEDIA OF KYIV AND CHERNIHIV REGIONS ABOUT IN-KIND ADVANCES OF THE COLLECTIVE FARMERS DURING THE HOLODOMOR OF 1932-1933..... 86

WORLD HISTORY

- Ihor Likhtei.** DIPLOMATIC MISSION OF THE CZECH KING VASLAV II TO THE FRENCH MONARCH PHILIP IV THE HANDSOME..... 97
- Ihor Piddubnyi.** RELATIONSHIPS OF THE ROMANIAN POPULATION OF BUKOVYNA WITH REPRESENTATIVES OF THE AUTHORITIES DURING WORLD WAR I..... 114
- Polina Verbytska.** THE CONTRADICTORY LEGACY OF TOTALITARIANISM: CONTROVERSIAL NARRATIVES AND INNOVATIVE APPROACHES (ON THE CASE OF THE VICTORY MONUMENT IN SOUTH TYROL) 133

HISTORY OF UKRAINE

Yaroslav Lyseyko, Ihor Smutok. RIOTS IN THE ZHYDACHIV DISTRICT IN THE AUTUMN OF 1648 – AT THE BEGINNING OF 1649 IN THE LIGHT OF THE ZHYDACHIV DISTRICT ACTS.....	146
Anna Loza. NOBLE GUARDIANSHIPS OF VOLYN GOVERNORATE: REALITIES OF COLLECTIVE SOLIDARITY AND PRACTICAL ACTIVITIES	163
Serhii Kornovenko, Andrii Berestovyy. AGRARIANIST CONTENT OF P. SKOROPADSKYI'S AGRARIAN REFORM.....	178
Volodymyr Horbatiuk. PAVLO SKOROPADSKY: A SUPPORTER OF CONSERVATISM OR A REALIST POLITICIAN?	193
Leonid Mohylnyi. SOCIETY OF UNITY AND CONSENT: A LINK BETWEEN GENERATIONS (1923-1925)	206
Svitlana Biliaieva. THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF PODILLIA IN RUSSIA: THE SEARCH AND ISSUES OF RESTITUTION	215

REVIEWS

Oleksandr Bazenov, Uriy Khoptiar, Andrii Khoptiar. Petrauskas O., Nadvrniak O., Pohorilets O. KHEMMOR-TYPE CAULDRONS FROM THE TERRITORY OF UKRAINE: catalogue. Kyiv, Medzhybizh: The Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine; Zhytomyr: LLC “Vydavnychiy dim “Buk-Druk”, 2023. 220 p.	226
--	-----

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.9-19
УДК 94(477)«2014-2018»

АНАНЬІН Олег – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, старший офіцер Головного центру супроводження програм розвитку (Офісу реформ) Державної прикордонної служби України, вул. Володимирська, 26, м. Київ, індекс 01601, Україна (ananin@i.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8757-1663>

ANANIN Oleh – Candidate of Technical Sciences, Senior Research Fellow, Lieutenant Colonel, Senior officer of the Main Development Program Monitoring Center (Office of Reforms) of the State Border Service of Ukraine, 26 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01601, Ukraine (ananin@i.ua)

Бібліографічний опис статті: Ананьїн, О. (2023). *Методологія історичного дослідження участі Державної прикордонної служби України в російсько-українській війні (2014-2018 рр.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 9–19.

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ УЧАСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ В РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКІЙ ВІЙНІ (2014-2018 рр.)

Анотація. *Метою дослідження є здійснення спроби визначення відповідного методологічного інструментарію щодо історичного дослідження участі Державної прикордонної служби України в російсько-українській війні періоду 2014–2018 рр. **Методологія дослідження** базується на сукупності методологічних принципів щодо використання методів в історичних дослідженнях. Зокрема, на багаторівневої методики, що полягає в поєднанні: емпіричних методів; теорії пізнання; загальнонаукових методів (аналіз, синтез, узагальнення, системний підхід, індуктивний і дедуктивний методи тощо). **Наукова новизна.** Станом на сьогоднішній день проблеми суто методологічного характеру дослідження вказаної теми, поки що, залишаються поза увагою науковців. Визначено найбільш доцільні в дослідженні заявленої теми методи історичної науки: історичний; історико-генетичний; історико-правовий; хронологічний; порівняльно-історичний; історико-типологічний; ретроспективний. **Висновки.** Встановлено, що правильний вибір найбільш доцільних підходів і методів історичного дослідження сприятиме вирішенню наукових завдань щодо: з'ясування місця та ролі Державної прикордонної служби України серед інших інституцій сектору безпеки і обо-*

рони під час агресивної війни; систематизації бойового досвіду прикордонників; виявлення характерних чинників та їхнього впливу на суспільно-політичну обстановку в прикордонних регіонах України; дослідження завдань Державної прикордонної служби України щодо протидії загрозам на українсько-російській ділянці державного кордону у період 2014-2018 рр.; встановлення особливостей організації служби прикордонних підрозділів під час охорони лінії розмежування в межах Донецької та Луганської областей; опрацювання практичних рекомендації щодо удосконалення діяльності прикордонної інституції із забезпечення її готовності до охорони відновленого державного кордону України, який існував станом на 2014 рік.

Ключові слова: російсько-українська війна, Державна прикордонна служба України, методологія, методи історичного дослідження, підходи, принципи, інструменти.

METHODOLOGY OF HISTORICAL RESEARCH OF THE PARTICIPATION OF THE STATE BORDER SERVICE OF UKRAINE IN THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR (2014-2018)

Abstract. *The purpose of the article is to make an attempt to determine the appropriate methodological tools for historical research of the participation of the State Border Guard Service of Ukraine in the Russian-Ukrainian war in 2014-2018. The research methodology is based on a set of methodological principles for the use of methods in historical research. In particular, the use of a multi-level methodology: a combination of empirical research methods, methods of the theory of knowledge and general logical research methods and techniques (analysis, synthesis, generalization, systematic approach, inductive and deductive methods, etc.) The scientific novelty. It is noted that as of today, only a small number of scholars have addressed the problems of a purely methodological nature of the study of this topic in their works. The author identifies the most appropriate methods of historical science: historical; historical-genetic; historical-legal; periodization; comparative-historical; historical-typological; retrospective. The Conclusion. It is established that the correct choice of the most appropriate approaches and methods of historical research will contribute to solving scientific problems of: clarifying the place and role of the State Border Guard Service among other institutions of the security and defense sector during the armed conflict; systematizing the combat experience of border guards; identifying characteristic factors and their impact on the socio-political situation in the border regions of Ukraine; studying the tasks of the State Border Guard Service in countering threats on the Ukrainian-Russian section of the state border in the period 2014-2018; establishing the peculiarities of organizing the service of border guard units while protecting the demarcation line within Donetsk and Luhansk regions; developing practical recommendations for improving the activities of the State Border Guard Service to ensure its readiness to protect the restored state border of Ukraine, which existed as of 2014.*

Key words: Russian-Ukrainian war, State Border Guard Service of Ukraine, methodology, research historical methods, approaches, principles, tools.

Постановка проблеми. Наразі, серед багатьох аспектів досліджень історії війни проти України яку веде Росія з 2014 р. бракує наукових публікацій щодо визначення методичних підходів до вивчення участі Державної прикордонної служби України (далі – Держприкордонслужба) в протидії російському агресорові в період 2014-2018 рр. Тому постає актуальним наукове

завдання з формування методологічної бази історичного дослідження участі прикордонної інституції України в російсько-українській війні з урахуванням особливостей обраного історичного періоду, поглядів сучасних науковців та існуючих реалій ведення збройної боротьби.

Аналіз джерел та останні дослідження. В історіографії різні аспекти дослідження історії війн завжди ставали об'єктом уваги науковців (Фактори виникнення, 2016). Зазвичай сучасні вчені та експерти методологією історичних досліджень обирають уже усталені підходи, запозичені з досвіду переважно вітчизняних істориків, використання і дотримання яких дає їм змогу всебічно дослідити та об'єктивно висвітлити об'єкт дослідження (Лях, 2021; Матвієнків, Головчинський, 2020; Парахонський, Яворська, 2019). Наразі, не дивлячись на наявність певних історичних праць щодо перебігу російсько-української війни (Веденеєв, Сегеда, 2017; Вилко, 2017; Гребенюк, Грицюк, Щипанський, 2020; Куцька, 2019), методологія історичного дослідження стосовно місця та ролі Держприкордонслужби у відсічі та стриманні російського агресора в хронологічних межах 2014-2018 рр. поки що залишається поза увагою науковців.

Метою статті є визначення відповідного методологічного інструментарію щодо історичного дослідження участі Держприкордонслужби в російсько-українській війні періоду 2014-2018 рр.

Виклад основного матеріалу. На думку автора, сучасні історичні праці щодо участі Держприкордонслужби в російсько-українській війні мають ставити за мету розв'язання актуальних наукових завдань, пов'язаних із:

✓ розробкою, на основі ретроспективного аналізу бойового досвіду Держприкордонслужби, сучасної моделі охорони (захисту) державного кордону України в умовах гібридної війни, а також визначення місця і ролі прикордонних підрозділів у війні на Донбасі, яка передбачала асиметричні дії у поєднанні з традиційними способами збройної боротьби;

✓ вивченням характеру загроз, які несе в собі гібридна війна Росії проти України з метою розробки ефективних інструментів протидії, а також в інтересах реформування системи прикордонної безпеки, як складової і чинника національної безпеки.

Водночас, варто наголосити, що формування методологічних засад історичних досліджень заявленої теми має ґрунтуватися на принципах: україноцентризму; відповідності нормативно визначеним завданням державної політики України в сфері прикордонної безпеки; міждисциплінарності з урахуванням українських та зарубіжних профільних теоретико-методологічних досліджень; незалежності від кон'юнктурних корпоративних або політичних впливів; наукової об'єктивності, що передбачає максимальне використання документальних першоджерел; прикладного спрямування результатів, з подальшим впровадженням в теорію і практику забезпечення прикордонної безпеки України.

Досліджуючи історію Держприкордонслужби в період російсько-української війни, науковцю-історикуну рекомендується дотримуватися певних загальнонаукових принципів.

Дотримання принципу історизму вимагає послідовного дослідження подій, процесів і явищ із врахуванням умов, в яких відбувалися становлення і розвиток прикордонної інституції незалежної України. Аналіз об'єкту дослідження у взаємозв'язку з іншими процесами і явищами (політичними, економічними, військовими, інформаційними, етнічними, соціальними), які відбувалися в державі та в її прикордонній інституції після проголошення державної незалежності України. Це надасть змогу з'ясувати, коли і за яких обставин відбувалася генеза Держприкордонслужби. Які основні етапи в своєму розвитку пройшла ця державна інституція і в якому стані перебувала на час початку російської агресії.

Принцип об'єктивності дозволяє вивчити історичні факти, а також сутність та зміст процесів, явищ, подій в усій їхній багатоаспектності та суперечливості, з урахуванням позитивних і негативних наслідків для суспільства. Його застосування дозволяє уникнути в процесі дослідження упередженості та суб'єктивізму. Він вимагає максимальної вираженості в оцінках фактів, подій та явищ, врахування різних поглядів на них. Принцип об'єктивності має важливе значення для максимально повного та об'єктивного історичного дослідження процесу участі Держприкордонслужби в російсько-українській війні в період 2014-2018 рр. на основі фактичного матеріалу, виявленого в результаті ретельного аналізу джерельної бази та оцінки її репрезентативності.

Органічно пов'язаний з принципом об'єктивності принцип всебічності передбачає врахування впливу на об'єкт дослідження усієї сукупності зовнішніх і внутрішніх чинників, виявлення й дослідження всіх історичних джерел, які містять відомості про нього, а також персонального внеску кожного науковця та експерта в теорію і практику захисту державного кордону України від російського агресора.

Дотримання принципу наступності дозволить визначити періодизацію участі Держприкордонслужби у відбитті та стриманні російської збройної агресії, встановити взаємозв'язки між періодами збройної боротьби, виявити тенденції розвитку та сформулювати відповідні висновки.

Принцип детермінізму дозволить виявити причинно-наслідкові зв'язки між процесами і явищами, які відбувалися в державі і Держприкордонслужбі в досліджуваній період та історичним процесом під час російсько-української війни.

Дослідження українсько-російських відносин в окреслений період як базового чинника впливу на об'єкт та предмет дослідження, що характеризує їх як такі, що перебувають у стані постійного конфлікту, в основі якого покладено зіткнення російської та української ідентичностей і намагання перетворити українців на частину так званого «русского мира» (Перепелиця, 2015) вимагає застосування так званого конфліктологічного підходу. Зазначений під-

хід дає змогу досліджувати систему прикордонної безпеки України взагалі та Держприкордонслужбу зокрема крізь призму російсько-української війни.

Оскільки Держприкордонслужба є складовою сектору безпеки і оборони України та являє собою державну інституцію з наявними силами і засобами, то вивчення її розвитку стає можливим за умови застосування структурно-функціонального підходу. Його основою є структурний та функціональний аналіз, що дозволяє дослідити генезу як цілісного системного утворення, визначити його роль (функції) та виділити структурні елементи. Структурний аналіз дає змогу розкривати структуру Держприкордонслужби та її місце в системі Сил оборони, а функціональний – виявити її функції в досліджуваній період і взаємодію з іншими складовими відомствами сектору безпеки і оборони України.

Варто наголосити, що в основу процесу пізнання під час історико-теоретичних і прикладних досліджень окресленої проблеми, доцільно покласти комплекс раціонально визначеної сукупності загальнонаукових методів, які визначали б ґрунтовний та всебічний характер досліджень. Отже, тут варто нагадати про застосування діалектичного методу. Він дозволяє дослідити об'єкт в ході його постійного поступального розвитку, обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, процеси диференціації, інтеграції, постійну суперечність між сутністю і явищем, змістом і формою, а також дотриматися об'єктивності в процесі дослідження. У контексті теми представленої публікації діалектичний метод дозволяє вивчити соціально-політичні передумови російсько-української війни з урахуванням широкої сукупності загальноісторичних та сучасних суспільних чинників, періодизацію перебігу бойових дій, дослідити внутрішню сутність конфлікту, визначити певні тенденції щодо його розвитку. Крім того, діалектичний метод дає можливість дослідити історію становлення та розвитку системи охорони державного кордону України, в цілому, та її прикордонної інституції зокрема, а також вплив на них ряду чинників та умов, а також проаналізувати їхню сутність та визначити тенденції розвитку.

Метод дедукції дозволить визначити наукові пріоритети з метою їхньої екстраполяції на конкретний фактичний матеріал, який здатний проілюструвати перебіг бойових дій на Сході України в період 2014-2018 рр. Метод індукції забезпечує можливість з'ясування загальних тенденцій щодо функціонування Держприкордонслужби як відомства сектору безпеки і оборони та складової Сил оборони України та її місця і ролі у протидії російській гібридній війні на Донбасі.

Аналіз і синтез дадуть змогу дослідити структурні елементи побудови Держприкордонслужби (системи управління, організаційно-штатної структури, стану озброєння і техніки, матеріально-технічного забезпечення, логістики, підготовки персоналу, морально-психологічного забезпечення тощо), а згодом синтезувати отримані наукові результати у загальну картину застосування прикордонних підрозділів безпосередньо в бойових діях та особли-

востей їхньої службово-бойової діяльності під час охорони смуги безпеки вздовж лінії розмежування на Донбасі.

Хронологічні межі заявленого дослідження та нерівномірне висвітлення предмету дослідження в різних інформаційних джерелах вказують на необхідність використання методу порівняльного аналізу наукових праць, який дасть можливість шляхом співставлення поглядів науковців, державних та військових діячів тощо дослідити стан наукової розробки заявленої проблематики, виявити новизну та оригінальність у дослідженнях.

Метод абстрагування (Білуха, 2002) уможливило визначення характерних особливостей тактики прикордонних підрозділів під час антитерористичної операції з їхнім відмежуванням від тактики інших правоохоронних органів та родів військ ЗСУ.

Метод формалізації необхідний для формування понятійно-категоріального апарату дослідження. Розробка термінології багато в чому є інноваційним завданням, що обумовлено як специфікою гібридного характеру російсько-української війни в період 2014 – 2018 рр., так і відсутністю подібного досвіду в історії незалежної України. Крім того, метод формалізації безпосередньо пов'язаний з методом термінологічного аналізу. Цей метод дозволяє вивчити історію термінів і детермінацію ними понять та з'ясувати їхню сутність. У контексті запропонованої теми дослідження цей метод передбачає запровадження з необхідним обґрунтуванням термінів і понять, властивих так званої «гібридній» війні, яку веде проти України російський агресор з 2014 р.

Із застосуванням логічного методу відбувається відображення історичного процесу в теоретичній формі та дозволяє визначити його характерні риси і особливості, окреслити тенденції розвитку. У свою чергу, це сприятиме пізнанню логіки розвитку історичних подій, виявленню їхніх причинно-наслідкових зв'язків та формулюванню проміжних висновків і узагальнень за результатами дослідження. Також цей же метод дозволяє здійснити певну реконструкцію подій та їхню наукову інтерпретацію в умовах певного дефіциту репрезентативних джерел (обмеження державною таємницею, наявність дезінформації тощо).

Останнім часом набуває розповсюдження використання в історичних дослідженнях усних свідчень учасників та свідків російсько-української війни. З метою збирання та опрацювання таких усних джерел доцільно використати методи інтерв'ю та письмового опитування.

Обов'язковим компонентом історичного дослідження є опрацювання відповідної джерельної бази. Для роботи з джерелами, правильного їх тлумачення та об'єктивної оцінки застосовується методика джерелознавства. Сучасні історики визначають методику джерелознавства як систему методів, прийомів та правил здійснення всього комплексу робіт, пов'язаних з пошуком, виявленням, відбором джерел, їх всебічним критичним аналізом, встановлення достовірності та інформаційної цінності, а також наступним його використанням з метою отримання перевіреної інформації про минуле

людського суспільства в усіх його проявах (Калакура, Головка, Войцеховська, Павленко, Корольов, Палієнко, 2002, с. 120).

У контексті дослідження заявленої теми методика джерелознавства мають складати критичний, евристичний, метрологічний, археографічний та іконографічний методи. Від ґрунтового аналізу та коректного використання джерельної бази залежить надання всебічної та об'єктивної оцінки ролі Держприкордонслужби в обороні України в період 2014-2018 рр.

В якості допоміжного інструментарію при дослідженні заявленої теми доцільно використовувати методи статистики. Вони дадуть змогу проаналізувати статистичну інформацію, яка відображає результати пропускних операцій на лінії розмежування стосовно контролю переміщення осіб, транспортних засобів, затриманої зброї, контрабандних товарів тощо. У цьому випадку статистичні результати виступатимуть, як один із критеріїв оцінки ефективності оперативно-службової діяльності прикордонних підрозділів, які несли службу на лінії розмежування в період 2014-2018 рр.

Вивчаючи історію Держприкордонслужби в період російсько-української війни, науковцю разом із загальнонауковими методами слід зосередити увагу на безпосередньо методах історичної науки: історичному; історико-генетичному; історико-правовому; хронологічному; порівняльно-історичному; історико-типологічному; історико-системному; ретроспективному.

Історичний метод дозволяє дослідити виникнення, формування і розвиток об'єкту та предмету дослідження, пов'язаних з ними процесів і подій у чіткій хронологічній послідовності, вивчити історичний досвід, провести аналіз історичних подій, фактів та попередніх теорій. Взагалі історичний метод дозволяє висвітлити реальну історію об'єкту дослідження, порівняти окремі події з загальним процесом організації системи охорони державного кордону як однієї з складових історичного процесу державотворення України. Застосування цього методу забезпечує розгляд історичного процесу з розвитку системи охорони державного кордону України в якості поступового переходу від радянської моделі до передових європейських практик, а Держприкордонслужбу як прикордонну інституцію України, що пройшла під час свого розвитку періоди виникнення, становлення, функціонування та трансформацій в умовах мирного часу, а також вже під час війни. Історичний метод уможливорює вивчення саме розвитку військових подій та участі в них прикордонників, а також розглянути події 2014-2018 рр. в якості історичного процесу та важливого етапу боротьби за незалежність в історії України.

Застосування історико-генетичного методу забезпечує послідовне розкриття певних трансформацій, яких зазнала прикордонна інституція України. За допомогою цього методу можна зрозуміти сутність історичних змін під час її реформування із військового формування (прикордонних військ) у правоохоронний орган спеціального призначення (Держприкордонслужбу). Дослідити соціально-політичні умови, які передували російській тимчасовій окупації Криму, а потім збройному протистоянню на Донбасі, а також транс-

формації у системі забезпечення прикордонної безпеки, як складової національної безпеки України.

Історико-правовий метод дозволяє простежити процес еволюції законодавчої бази яка регламентувала застосування підрозділів охорони кордону в районі антитерористичній операції, її адаптації до вимог військового часу, участі прикордонників у бойових діях та організації несення служби з охорони смуги безпеки вздовж лінії розмежування на Донбасі.

Застосування хронологічного методу дає можливість упорядкувати хронологію розвитку об'єкту та предмету дослідження, розмежувати тривалості їхнього існування на певні часові періоди, межами яких слугують історичні моменти зміни їхнього якісного стану. Цей метод дає змогу висвітлити якісні зміни (етапи) участі прикордонників у військових подіях під час протидії та стриманні російської збройної агресії. В доповнення цього використання хронологічного методу дає змогу надати цілісну характеристику зміни об'єкту дослідження через опис виокремлених станів, які хронологічно змінювали один одного.

Порівняльно-історичний метод, логічною основою якого є аналогія, тобто подібність, схожість у цілому відмінних предметів, явищ за певними властивостями, ознаками або відношеннями, що дозволяє виявити особливості в організації протидії російському агресорові на різних етапах анексії Криму та антитерористичній операції в різних соціально-політичних і бойових умовах. У контексті заявленої теми дослідження порівняльно-історичний метод слугує для виявлення особливостей в службово-бойовій діяльності підрозділів Держприкордонслужби, яка продемонструвала здатність здійснювати як правоохоронні функції, так і виконувати бойові завдання самостійно, та у взаємодії з іншими правоохоронними органами та частинами ЗСУ. Оскільки період 2014-2018 рр. російсько-української війни носив гібридний характер, то заявлений метод необхідний для аналізу гібридних загроз у сфері прикордонної безпеки та пошуку ефективних шляхів і методів протидії їм.

Одним із важливих інструментів наукового дослідження проблеми виступає типологія, яка дозволяє визначити властиві його об'єкту характеристики, ознаки, сторони. Звідси є важливим історико-типологічний метод, спрямований на поділ процесів та явищ, які досліджуються на впорядковані та систематизовані за певними ознаками групи. Він дозволяє впорядкувати та узагальнити історичні факти, виділити якісні ознаки в організації охорони державно-кордону України та протидії російському агресорові у 2014-2018 рр.

Ретроспективний метод сприятиме розгляду об'єкту та предмету дослідження у взаємозв'язку з конкретними історичними умовами, на кожному історичному етапі, які призвели до тимчасової окупації Криму, а потім до розгортання активних бойових дій на Донбасі. Крім того, цей метод дозволяє вивчити бойові дії, де прикордонники брали активну участь. Ретроспективний аналіз дозволяє відслідкувати на певному відрізку часу різні суперечності розвитку системи прикордонної безпеки держави та її прикордонної інституції з часів проголошення незалежності України у 1991 р.

Висновки. Звичайно, висвітлення окреслених автором підходів і методів історичного дослідження Держприкордонслужби під час російсько-української війни періоду 2014-2018 рр. не є вичерпаним, а є спробою визначити найбільш доцільний методологічний інструментарій. Беззаперечним є те, що дослідження бойових дій на Донбасі, які відбувалися за участю прикордонників, вимагають, поряд з історичними, широкого застосування і методів інших наук.

Визначення та відповідний вибір найбільш доцільних в дослідженні заявленої теми методів історичної науки сприятиме вирішенню наукових завдань, пов'язаних із: з'ясуванням місця і ролі Держприкордонслужби серед інших інституцій сектору безпеки та оборони під час збройного конфлікту; узагальненням та систематизацією бойового досвіду прикордонників, отриманих в умовах гібридної війни проти України; виявленням та характеристикою чинників та їхнього впливу на суспільно-політичну обстановку в прикордонних регіонах на Сході України; дослідженням завдань, які висувались перед Держприкордонслужбою державним керівництвом України для протидії різним загрозам прикордонній безпеці на українсько-російській ділянці державного кордону у період 2014-2018 рр., ступені їхнього виконання, а також недоліків і прорахунків; встановленням особливостей організації контрольних й режимних заходів, які здійснювали підрозділи Держприкордонслужби під час охорони лінії розмежування в межах Донецької та Луганської областей; опрацюванням практичних рекомендацій щодо удосконалення оперативнослужбової та службово-бойової діяльності Держприкордонслужби в умовах забезпечення її готовності до охорони відновленого державного кордону України, який існував станом на 2014 рік.

Список використаних джерел і літератури:

Білуха, М. Т. (2002). *Методологія наукових досліджень*: підручник. Київ. АБУ, 480 с.

Веденєєв, Д. & Сегеда, С. (2017). Методологічні засади комплексного військово-історичного дослідження перебігу антитерористичної операції на Сході України (2014-2016 рр.). *Війна на Донбасі. 2014-2016 рр.*: зб. наук. пр. за матер. II Всеукр. наук. військ.-іст. конф., 20 квітня 2017 р. / Нац. військ.-істор. муз. України. Київ, 201–205.

Вилко, В. (2017). Періодизація російсько-української гібридної війни: 2014-2017 роки. *Війна на Донбасі. 2014-2016 рр.*: зб. наук. пр. за матер. II Всеукр. наук. військ.-іст. конф., 20 квітня 2017 р. / Нац. військ.-істор. муз. України. Київ, 218–222.

Гребенюк, М., Грицюк, В. & Шипанський, В. (2020). Історична періодизація антитерористичної операції на сході України (14 квітня 2014 – 30 квітня 2018 рр.). *Український історичний журнал*, 4, 176–191.

Калакура, Я. С., Головка, С. В., Войцеховська, І. Н., Павленко, С. Ф., Корольов, Б. І. & Палієнко, М. Г. (2002). *Історичне джерелознавство*. Київ: Либідь, 488 с.

Куцька, О. М. (2019). Антитерористична операція на Сході України (2014–2018 рр.): етапи та їх характеристика. *Людина і техніка у визначних битвах світових воєн ХХ ст.*: зб. доп. Міжнарод. наук. конф., 25-26 червня 2019 р. Львів, 16–18.

Лях, С. Р. (2021). *Методологія історії: класика і практика*: навч. посіб. Запоріжжя: Вид. дім «Гельветика», 130 с.

Магвієнків, С. М. & Головчинський, Н. І. (2020). Теоретико-методологічні засади дослідження поняття «війна». *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Політологія*, (14), 103–113.

Парахонський, Б. О. & Яворська, Г. М. (2019). *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*: монографія. Київ: НІСД, 560 с.

Перепелиця, Г. М. (2015). *Україна – Росія: війна в умовах співіснування*. Київ: Вид. дім «Стилос», 880 с.

Фактори виникнення, ходу та результатів війн і збройних конфліктів: інформативно-історичні матеріали. (2016). Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 14 с.

References:

Belukha, M. T. (2002). *Metodolohiia naukovykh doslidzhen* [Methodology of scientific research]: pidruchnyk. Kyiv: ABU, 480 s. [in Ukrainian].

Vyedyenyuev, D., & Segeda, S. (2017). *Metodolohichni zasady kompleksnoho viyskovo-istorychnoho doslidzhennya perebihu antyterorystychnoyi operatsiyi na Skhodi Ukrainy (2014-2016 rr.)* [Methodological foundations of a comprehensive military-historical study of the course of the anti-terrorist operation in the East of Ukraine (2014-2016)]. *Viyina na Donbasi. 2014-2016 rr.*: zb. nauk. pr. za mater. II Vseukr. nauk. viysk.-istor. konf., 20 kvitnya 2017 r. / Nats. viyskovo-istorychnyy muz. Ukrainy. Kyiv, 201–205. [in Ukrainian].

Vylko, V. (2017). *Periodyzatsiia rosiisko-ukrainskoi hibrydnoi viiny: 2014-2017 roky* [Periodization of the Russian-Ukrainian hybrid war: 2014–2017]. *Viyina na Donbasi. 2014-2016 rr.*: zb. nauk. pr. za mater. II Vseukr. nauk. viysk.-istor. konf., 20 kvitnya 2017 r. / Nats. viyskovo-istorychnyy muz. Ukrainy. Kyiv, 218–222. [in Ukrainian].

Hrebenyuk, M., Hrytsiuk, V. & Shchypanskyi, V. (2020). *Istorychna periodyzatsiia antyterorystychnoyi operatsii na skhodi Ukrainy (14 kvitnia 2014 – 30 kvitnia 2018 rr.)* [Historical periodization of the anti-terrorist operation in Eastern Ukraine (April 14, 2014 – April 30, 2018)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 176–191. [in Ukrainian].

Kalakura, Ya. S., Holovko, S. V., Voitsekhovska, I. N., Pavlenko, S. F., Korolov, B. I. & Paliienko, M. H. (2002). *Istorychne dzhereloznavstvo* [Historical source studies]. Kyiv: Lybid, 488 s. [in Ukrainian].

Kutska, O. M. (2019). *Antyterorystychna operatsiia na Skhodi Ukrainy (2014-2018 rr.): etapy ta yikh kharakterystyka* [The Anti-Terrorist Operation in the East of Ukraine (2014-2018): Stages and Their Characterization]. *Liudyna i tekhnika u vyznachnykh bytvakh svitovykh voien XX st.*: zb. dop. Mizhnarod. nauk. konf., 25-26 cherv. 2019 r. Lviv, 16–18. [in Ukrainian].

Liakh, S. R. (2021). *Metodolohiia istorii: klasyka i praktyka* [History Methodology: Classics and Practice]: navch. posib. Zaporizhzhia: Vyd. dim «Helvetyka», 130 s. [in Ukrainian].

Matviienkiv, S. M. & Holovchynskyi, N. I. (2020). *Teoretyko-metodolohichni zasady doslidzhennia poniattia «viina»* [Theoretical and methodological foundations of the study of the concept of “war”]. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Seriia: Politolohiia*, (14), 103–113. [in Ukrainian].

Parakhonskyi, B. O. & Yavorska, H. M. (2019). *Ontolohiia viiny i myru: bezpeka, stratehiia, smysl* [The Ontology of War and Peace: Security, Strategy, and Meaning]: monohrafia. Kyiv: NISD, 560 s. [in Ukrainian].

Perepelytsya, H. M. (2015). *Ukrayina – Rosiya: viyna v umovakh spivisnuyannya* [Ukraine – Russia: war in the conditions of coexistence]. Kyiv: Vyd. dim «Stylos», 880 s. [in Ukrainian].

Faktory vynyknennya, khodu ta rezultativ viyn i zbroynykh konfliktiv: informatyvno-istorichni materialy [Factors of occurrence, course and results of wars and armed conflicts: informative and historical materials]. (2016). Kyiv: Natsionalnyy universytet oborony Ukrainy imeni Ivana Chernyakhovskoho, 14 s. [in Ukrainian].

Отримано: 16.09.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.19-29

УДК 930.1(477):[281:284

ГАЗІН Володимир – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (hvv1969@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9456-623X>

HAZIN Volodymyr – Doctor of History, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (hvv1969@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Газін, В. (2023). Суніто-шіїтський конфлікт у вітчизняній історіографії початку ХХІ ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 19–29.

СУНІТО-ШІІТСЬКИЙ КОНФЛІКТ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПОЧАТКУ ХХІ ст.

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати стан вивчення проблеми суніто-шіїтського протистояння в ісламських країнах Близького Сходу та Північної Африки в українській історіографії початку ХХІ ст., окреслити здобутки вітчизняних дослідників та перспективи щодо подальшого вивчення проблем пов'язаних з мусульманським світом, зокрема й відносин між сунітською та шіїтською його спільнотами. **Методологія дослідження.** Представлене дослідження здійснене, виходячи з принципів історизму, об'єктивності, всебічності та цілісності. Методи, які використовувалися автором (аналізу та синтезу, історико-порівняльний, історико-типологічний) дали змогу виконати поставлені завдання та реалізувати мету дослідження. **Наукова новизна** полягає у тому, що здійснено спробу комплексної оцінки сучасної української історіографії конкретної проблеми, а саме суніто-шіїтського конфлікту в країнах Близького Сходу та Північної Африки. **Висновки.** проблема суніто-шіїтського проти-

стояння, як і загалом тематика, що стосується країн Близького Сходу та Північної Африки, набуває неабиякої актуальності та привертає увагу українських дослідників. Це пояснюється тим, що вказаний регіон є одним з тих, де акумулюється сьгодні світова політика, а гострота політичного та економічного протистояння позначається й на перебігу внутрішніх процесів. Одним з таких є саме тривалий конфлікт усередині ісламської спільноти, а саме між сунітами та шиїтами. Для України дана тематика цікава з декількох аспектів. По-перше, в самій Україні проживає чимало мусульман і держава має виробляти стратегію відносин з цією громадою. По-друге, Україна зацікавлена у активізації взаємин з арабським світом. Відтак сьгодні є гостра потреба вивчати різні аспекти як історичного минулого, так і сучасних процесів в арабському світі.

Ключові слова: історіографія, ісламознавство, суніто-шиїтський конфлікт, іслам, ісламські країни.

THE SUNNI-SHIITE CONFLICT IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE FATHERLAND OF THE XXI CENTURY

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the state of study of the problem of Sunni-Shiite conflict in the Islamic countries of the Middle East and North Africa in Ukrainian historiography, to outline the achievements of domestic researchers and prospects for further study of problems related to the Islamic world, in particular, the relationship between its Sunni and Shiite communities. **Research methodology.** The research presented in this article was carried out based on the principles of historicism, objectivity, comprehensiveness and integrity. The methods used by the author (analysis and synthesis, historical-comparative, historical-typological) made it possible to fulfill the tasks and realize the purpose of the research. **The scientific novelty** is that an attempt has been made to comprehensively assess the Ukrainian historiography of a specific problem, namely the Sunni-Shia conflict in the countries of the Middle East and North Africa. **Conclusions.** the problem of the Sunni-Shia conflict, as well as the general topic concerning the countries of the Middle East, is gaining considerable relevance and attracts the attention of Ukrainian researchers. This is explained by the fact that this region is one of those where world politics accumulates today, and the intensity of political and economic confrontation also affects the course of internal processes. One of these is the long-standing conflict within the Islamic community, namely between Sunnis and Shiites. For Ukraine, this topic is interesting from several aspects. First of all, there are many Muslims living in Ukraine and the state should develop a strategy for relations with this community. Secondly, Ukraine is interested in intensifying relations with the Arab world. Therefore, today there is an urgent need to study various aspects of both the historical past and contemporary processes in the Arab world.*

Key words: historiography, Islamic studies, Sunni-Shia conflict, Islam, Islamic countries.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток світової спільноти доводить, що в ХХІ ст. релігійний чинник є одним з таких, які впливають на політичний розвиток окремих країн та навіть цілих регіонів. Пояснення цьому знаходимо у тому, що у зв'язку з активізацією глобалізаційних процесів суттєво зросло значення культурно-духовних чинників, які тепер, поряд з економічними та політичними, починають відігравати дедалі більшу роль.

Одним із таких релігійних чинників, який сьгодні значною мірою впливає, як на політику країн з ісламським віросповіданням, так і на всю

світову політику, є чинник суніто-шиїтського протистояння. Цей конфлікт має досить тривалу історію, оскільки продовжується майже півтори тисячі років. На сьогодні означилася його суттєва політизація. За таких обставин особливої актуальності набирає вивчення історіографії проблеми суніто-шиїтського протистояння через призму основних історіографічних шкіл та напрямів, які займалися історією ісламу та ісламських країн. Зважаючи на наявність в Україні та доволі активну позицію ісламської громади (згідно офіційних даних в Україні проживає приблизно 500 тис. мусульман (деякі джерела наводять цифру в 1 млн. і навіть більше) (Таран, 2014, с. 94), вважаємо, що питання ісламу, проблеми розвитку країн ісламського світу та взаємовідносини України з ними є актуальними.

Мета дослідження – проаналізувати стан вивчення проблеми суніто-шиїтського протистояння в ісламських країнах Близького Сходу та Північної Африки в українській історіографії початку ХХІ ст., окреслити здобутки вітчизняних дослідників та перспективи щодо подальшого вивчення проблем пов'язаних з мусульманським світом, зокрема й відносин між сунітською та шиїтською його спільнотами.

Аналіз джерел та останні дослідження. Слід відзначити, що на сьогодні відсутні дослідження, які б стосувалися аналізу історіографії суніто-шиїтського протистояння.

Виклад основного матеріалу. До сучасних вітчизняних історіографічних напрямів, в межах яких розглядається проблематика розвитку ісламських країн та, зокрема, суніто-шиїтського протистояння, слід віднести, насамперед, той, у межах якого вивчається змістовний аспект ісламського віровчення, що зрештою дає змогу з'ясувати основні догматичні засади суніто-шиїтського конфлікту. У даному аспекті значна робота проведена науковими працівниками відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. Зокрема, ними було підготовлено два спецвипуски журналу «Українське релігієзнавство», присвячені ісламознавчій проблематиці («Буття ісламу в Україні та світі: історія і сучасність»; «Іслам і євроінтеграція: проблеми та перспективи»). У цих наукових студіях певне місце було приділене з'ясуванню догматики суніто-шиїтського протистояння. Зокрема, вчені дійшли висновку, що власне догматичні розбіжності між сунітським та шиїтським трактуванням ісламського віровчення не є настільки значними, щоб започаткувати та підтримувати тривалий конфлікт. Відповідно, на їх думку, причини та витоки цього конфлікту слід шукати в інших чинниках, зокрема політичних, економічних тощо.

Інший напрям в історіографії розглядає ісламознавчу проблематику в її історичному ракурсі. В цьому контексті звертає на себе увагу праця В. Тарана (Таран, 2014), який досліджує історичні передумови появи ісламу, а також простежує розвиток мусульманства в Україні з давнини до сьогодення, аналізуючи різні його прояви в тому числі і суніто-шиїтське протистояння.

Чимало українських науковців досліджують процес формування відносин між мусульманськими та іншими релігійними групами в різних регіонах України. Наприклад, І. Козловський розглядає ісламську проблематику в контексті етно-релігійних відносин у Донецькій області (Козловський, 2004). Щоправда власне суніто-шиїтський конфлікт ним розглядається опосередковано.

У сенсі аналізу причин, ходу та результатів суніто-шиїтського протистояння в сучасних умовах, значне місце належить дослідникам так званого безпекового напрямку. Його представники зосереджують увагу на основних загрозах, які несе в собі процес політизації суніто-шиїтського конфлікту, зокрема, йдеться про формування радикальних ісламських організацій та виникнення радикального джихадизму. З цього приводу В. Остроухов, О. Лікаренко та В. Петрик в 2007 році опублікували ґрунтовну спільну статтю, в якій встановили шість ознак, які відокремлюють ісламістський екстремізм від поміркованого ісламу, який не становить небезпек (Остроухов, Лікаренко, Петрик, 2007).

У вивченні суніто-шиїтського протистояння важливе місце займають науковці, які досліджують термінологічні питання, пов'язані з аналізом цього конфлікту. Серед вітчизняних науковців – це насамперед праці А. Арістової, С. Бурлак, В. Пісоцького та ін. (Арістова, 2008; Бурлак, 2005; Пісоцький, 1997).

Так, А. Арістова присвятила своє дослідження аналізу концептуального змісту поняття «релігійний конфлікт» та підходів до його визначення (Арістова, 2008). С. Бурлак у дисертації, присвяченій дослідженню релігієзнавчо-психологічної сутності такого явища, як релігійний фанатизм, з'ясувала історію походження поняття фанатизм та трансформації його змісту, а також психологічний механізм фанатизму, виокремила його специфічні риси (Бурлак, 2005).

Ще одним аспектом, який представляє значний науковий інтерес, є дослідження питань, пов'язаних з визначенням сутності релігійного конфлікту. Даної тематики торкається В. Докаш, який, зокрема, вивчає міжрелігійний діалог між сунітами і шиїтами як чинник суспільної стабільності. Також приділяє значну увагу розгляду ефективних стратегій цього діалогу (Докаш, 2010).

Загалом, для соціально-гуманітарного дискурсу цікавими є фундаментальне дослідження С. Кримського та Ю. Павленка, в якому вони представили своє бачення цивілізаційного розвитку людства (Кримський, Павленко, 2007) та колективна монографія «Ісламські процеси у світі та Україні: реалії та прогнози» за редакцією А. Арістової (Ісламські процеси у світі, 2011).

Серед сучасних узагальнюючих праць, важливим теоретико-методологічним орієнтиром для дослідження сутності суніто-шиїтського протистояння, його витоків та перспектив залагодження є стаття Ю. Седляра «Теоретичні засади дослідження релігійного фактору у міжнародних відносинах» (Седляр, 2009). Зокрема, автор статті намагається пояснити основні внутрішні причини «релігійного ренесансу» в ісламських країнах наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. Стосовно ж самого релігійного чинника у сучас-

ній зовнішній політиці автор вважає його своєрідною ієрархічною системою, що складається з видових підсистем. До останніх він відносить конкретні релігії, релігійні течії, напрямки, секти, кожна з яких посідає своє місце у даній ієрархізованій структурі.

На сьогодні, найбільш прийнятним принципом класифікації історіографічної літератури з проблем історії ісламу та ісламських країн є національного та регіонального походження. Зазначений принцип дозволив нам більш чітко визначити основні методологічні та ідейно-політичні підходи дослідників до проблеми суніто-шіїтського конфлікту та визначити ступінь її осмислення представниками різних національностей та віросповідання. Виходячи із зазначеного принципу, історіографію можна умовно поділити на такі категорії: українська історіографія, західна, російська, арабська та східна.

Водночас на фоні значної кількості вітчизняної наукової літератури з проблематики дослідження історії арабських країн на сьогодні гостро відчувається дефіцит спеціальних історичних праць, які стосуються дослідження суніто-шіїтського конфлікту у його історичній ретроспективі. Поряд із цим, не може не звертати на себе увагу і повна відсутність у вітчизняній історичній науці комплексних досліджень з цієї тематики.

Серед сучасних українських досліджень слід виділити роботу Н. Латигіної «Іслам: шлях крізь віки» (Латигіна, 2016). Авторка в ході опису історичних подій, пов'язаних з історією Арабського Халіфату, торкалася безпосередньо й питань суніто-шіїтського конфлікту, його релігійно-догматичних засад.

Також серед сучасних істориків, у роботах яких хоча б опосередковано досліджується хід сучасного етапу суніто-шіїтського протистояння, варто виділити Н. Пророченко (Пророченко, 2006), яка процеси модернізації та демократизації в арабських країнах, розглядає через призму їхньої ісламської традиції, де конфесійна приналежність, на її думку, відіграє далеко не останню роль.

Заслуговує на особливу увагу і монографія Н. Слободян (Слободян, 2014), в якій пропонується цікавий компаративний аналіз близькосхідної політики США та сучасної Росії. Зокрема, вона звертає увагу на використання обома країнами суніто-шіїтського конфлікту для вирішення власних проблем на Близькому Сході.

У сенсі з'ясування впливу ісламу на трансформаційні процеси в країнах Близького Сходу, важливими для нас є праці О. Воловича (Волович, 2009; 2011). Автор на основі аналізу зовнішньополітичних кроків основних країн Близького Сходу, робить, як на наш погляд, вірний висновок щодо очевидної політизації суніто-шіїтського протистояння, що може стати серйозною перешкодою на шляху до регіональної стабілізації. У іншій праці науковця досліджується політика Туреччини щодо країн Близького Сходу, де опосередковано аналізується суть позиції турецького керівництва стосовно релігійних процесів в регіоні, зокрема, й стосовно суніто-шіїтського протистояння.

На сьогодні більшість вітчизняних експертів звертаються у своїх працях до гострих і актуальних для арабського світу проблем. Серед яких важ-

ливе місце займає і проблема суніто-шиїтського протистояння. Так, Ж. Ігошина (Ігошина, 2008) та Л. Скороход (Скороход, 2009) досліджують питання політизації конфесійного чинника і феномен політичного ісламу в арабських країнах, не залишаючи поза увагою поширення у радикально налаштованих ісламістських колах ідеї відродження Арабського халіфату.

Окрім того, вітчизняні науковці зосередили свою увагу на дослідженні узальнюючої проблеми «Ісламський світ і глобалізація». При розробці цієї теми, у дослідженнях П. Варбанця (Варбанець, 2009), В. Шведа (Швед, 2008), М. Якубовича (Якубович, 2011) та ін. аналізується сприйняття ісламом та ісламською спільнотою феномену глобалізації, розглядаються особливості процесів модернізації і демократизації в мусульманських країнах, у т.ч. арабських. Зокрема, у монографії С. Зінько «Іслам у сучасній світовій політиці» (Зінько, 2005) досліджуються геополітичні, геоекономічні та глобалізаційні парадигми існування ісламу, в також вплив сучасного суніто-шиїтського протистояння на публічну дипломатію держави Катар.

Найбільш ґрунтовним вітчизняним дослідженням з тематики сучасної історії ісламу на сьогоднішній день залишається монографія Ж. Ігошиної «Трансформація арабських країн в контексті процесів глобалізації» (Ігошина, 2012). Однак її авторка лише фрагментарно торкається тематики суніто-шиїтського протистояння.

Серед останніх досліджень, присвячених власне темі суніто-шиїтського конфлікту, варто відзначити розвідки М. Ходжіна. Зокрема, в статті «Релігійно-духовні витоки та історичні умови формування сучасного суніто-шиїтського конфлікту в країнах Близького та Середнього Сходу» (Ходжін, 2022) автор здійснює спробу розкрити основні історичні та духовно-догматичні витоки сучасного суніто-шиїтського протистояння, як сьогодні актуалізувалося в арабських країнах. Спираючись на дослідження сучасних мусульманських учених, він окреслив три основні чинники протистояння між сунітами та шиїтами. Серед них: неосвіченість і невизнання один одного, фанатизм та релігійна заангажованість представників обох течій, а також дії окремих політичних лідерів ісламських країн, що використовують суніто-шиїтські догматичні суперечності задля вирішення власних політичних та економічних інтересів (Ходжін, 2022, рр. 67–68). Також варто звернути увагу на статтю О. Балацької, в якій розглядаються конфлікти за участі недержавних суб'єктів та аналізується їх вплив на кризу державності (Балацька, 2020). Розглядаючи особливості громадянської війни в Іраку, авторка акцентує увагу на її складній та багатофакторній структурі, де політичні виміри нашаровуються на релігійне суніто-шиїтське протистояння. У матеріалі В. Дубінського та Л. Лисиці, метою якого є дослідження процесу впливу ісламського релігійного чинника на внутрішню та зовнішню політику Туреччини початку ХХІ ст., автори торкаються також проблематики суніто-шиїтського конфлікту. Зокрема, аналізуючи сучасну зовнішню політику керівництва Туреччини, вони відзначають його активну позицію сто-

совно вирішення релігійних проблем в ісламських країнах. Акцентують увагу, що в Анкарі намагаються проводити гнучку політику, яка є рівновіддаленою від суніто-шиїтського протистояння і спрямованою на примирення між сунітами і шиїтами. Водночас дослідники відзначають, що «...сучасне загострення суніто-шиїтського конфлікту на Близькому та Середньому Сході несе (для Туреччини – В. Г.) не лише значні загрози, але й великі можливості. Адже після того, як всі учасники конфлікту виснажать один одного в нескінченній війні, потрібна буде воєнна та політична сила, що могла б принести стабільність та взяти під свій контроль ситуацію в регіоні, якою і може бути Туреччина. Для неї відкривається потенційна можливість добитися гегемонії в цьому регіоні» (Дубінський, Лисиця, 2023, с. 153)

У 2021 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради в Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди було успішно захищено дисертацію Ель Сафі Баян Максед Салех на тему: «Конфлікт на Близькому Сході: політико-культурний та безпековий виміри». Аналізуючи конфлікт на Близькому Сході, як процес багатовимірний, дисертантка акцентує увагу, що важливими чинниками поглиблення протистояння є політико-культурні особливості країн регіону, а також релігійний фактор. При цьому поряд з суперечностями між християнами, мусульманами та іудеями вона виділяє як додатковий підсилювач конфлікту саме довготривалу суніто-шиїтську конфронтацію (Ель Сафі Баян Максед Салех, 2021, с. 16).

Насамкінець, варто звернути увагу на матеріал, підготовлений М. Якубовичем для тижневика «Український тиждень» (Yakubovych, 2016). Коротко окреслюючи основні відмінності між сунітами та шиїтами, автор проводить думку, що власне різні тлумачення ісламу (попри їх наявність) та окремі обрядові відмінності, не є визначальними для сучасного суніто-шиїтського протистояння, що окреслилося в ряді арабських країн. Автор ставить запитання: «Чи справді саме релігія є рушійною силою цих конфліктів, чи протистоїть сунітський світ шиїтському?». І зазначає, що як в Іраку, так і в Сирії та Ємені на релігійне життя накладається чимало економічних та політичних чинників. М. Якубович доходить висновку, що не можна говорити про якусь глобальне сунітсько-шиїтське протистояння. В якості прикладу мирного співіснування шиїтів і сунітів він наводить їхню поведінку в європейських містах, куди ті емігрували із Сирії чи інших країн. І стверджує, що «...там, куди ще не докотилася війна, де, власне, немає чого ділити матеріально, відносини між шиїтами й сунітами залишаються цілком толерантними» (Якубович, 2016).

Висновки. Таким чином, можемо стверджувати, що проблема суніто-шиїтського протистояння, як і загалом тематика, що стосується країн Близького Сходу та Північної Африки, набуває неабиякої актуальності та привертає увагу українських дослідників. Це пояснюється тим, що даний регіон є одним з тих, де акумулюється сьогодні світова політика, а гострота політичного та економічного протистояння позначається й на перебігу внут-

рішніх процесів. Одним з таких є саме тривалий конфлікт всередині ісламської спільноти, а саме між сунітами та шіїтами. Для України дана тематика цікава з декількох аспектів. По-перше, в самій Україні проживає чимало мусульман і держава має виробляти стратегію взаємин з цією громадою. По-друге, Україна зацікавлена у активізації відносин з арабським світом. Відтак сьогодні є гостра потреба вивчати різні аспекти як історичного минулого, так і сучасних процесів в арабському світі.

Список використаних джерел і літератури:

Арістова, А. (2008). Поняття «релігійний конфлікт»: пошуки і дискусії. *Українське релігієзнавство*, (45), 5–10.

Арістова, А. В. (ред.). (2011). *Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози*: кол. монографія. Київ: УАР, 200 с.

Балацька, О. Б. (2020). Конфлікти за участі недержавних суб'єктів як фактор кризи державності. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, (27). Київ: Вид. НПУ імені М. П. Драгоманова, 26–34.

Бурлак, С. (2005). *Релігійний фанатизм: релігієзнавчо-психологічна сутність та форми прояву* (автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.11 – Релігієзнавство). Київ, 18 с.

Варбанець, П. (2009). Ісламський світ та альтернативні моделі сучасності. *Дослідження світової політики*, (50), 56–72.

Волович, О. (2011). Глобалізація в арабському світі: виклики, втрати і надбання. *Вісник Львівського університету*, (53). Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 101–110.

Волович, О. (2009). *Турецький неоосманізм і арабські революції 2011 року*: інформаційно-аналітичне есе. URL: <http://www.niss.od.ua/p/404.doc> (дата звернення: 03.09.2023).

Докаш, В. (2010). Міжрелігійний діалог як фактор суспільної стабільності. *Релігія та соціум*, (2), 120–125.

Дубінський, В. & Лисиця, Л. (2023). Релігійний чинник у внутрішній та зовнішній політиці Туреччини на початку ХХІ століття: практики впливу та перспективи. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (40). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 146–158.

Ель, Сафі Баян Максед Салех. (2021). *Конфлікт на Близькому Сході: політико-культурний та безпековий виміри* (дис. ... доктора філософії). Харків, 275 с.

Зінько, С. (2005). *Іслам у сучасній світовій політиці*. Львів: Prostir-M, 276 с.

Ігошина, Ж. Б. (2012). *Трансформація арабських країн у контексті процесів глобалізації*. Одеса: Фенікс, 222 с.

Ігошина, Ж. (2008). Ідея відродження Арабського халіфату в світлі процесів глобалізації на Близькому Сході. *Науковий вісник Одеського державного економічного університету*, (20, 76), 113–120.

Козловський, І. А. (2004). Своєрідність розвитку ісламського фактора в умовах Донецького регіону. *Українське релігієзнавство*, (3-4), 178–182.

Кримський, С. & Павленко, Ю. (2007). *Цивілізаційний розвиток людства*. Київ: Фенікс, 230 с.

Латигіна, Н. (2016). *Іслам: шлях крізь віки*. Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 360 с.

Остроухов, В., Лікаренко, О. & Петрик, В. (2007). Ісламістський релігійний екстремізм та ваххабізм. *Політичний менеджмент*, (6), 133–142.

Пісоцький, В. (1997). Толерантність як умова і засіб вирішення міжконфесійних конфліктів. *Українське релігієзнавство*, (6), 20–25.

Пророченко, Н. (2006). Іслам як фактор формування ставлення арабо-мусульманського суспільства до глобалізаційних потоків сучасності. *Соціокультурне середовище країн Азії і Африки в глобалізаційних потоках сучасності: між відторгненням і залученням*: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф., Київ, 16 бер. 2006 р. (с. 23–25). Київ: ІСЕМВ НАН України.

Седляр, Ю. Теоретичні засади дослідження релігійного фактору у Міжнародних відносинах. *Наукові праці. Політологія*, (11, 97), 165–172.

Скорород, Л. (2009). Політизація конфесійного чинника і феномен політичного ісламу в арабських країнах. *Дослідження світової політики*, (50), 43–55.

Слободян, Н. (2014). *Сполучені Штати Америки та Російська Федерація в Перській затоці: союзники-суперники*. Київ: Поліграфія плюс, 396 с.

Таран, В. (2014). Сучасна Україна та ісламський фактор. *Культурологічний вісник*, (32), 94–101.

Ходжин, М. (2022). Релігійно-духовні витоки та історичні умови формування сучасного суніто-шіїтського конфлікту в країнах Близького та Середнього Сходу. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, (39), 65–73.

Швед, В. (2008). Близький Схід у сучасному світі. Міждивілізаційні суперечності. *Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України* (с. 72–79). Київ: ПЦ «Фоліант».

Якубович, М. (2016). Війна vs діалог. Як сунітсько-шіїтський конфлікт змінює обличчя мусульманського світу. *Тиждень*. № 46 (470). 16 листопада 2016 р. URL: <https://tyzhden.ua/vijna-vs-dialoh-iak-sunitsko-shyitskyj-konflikt-zminiue-oblychchiamusulmansko-ho-svitu/> (дата звернення: 03.09.2023).

Якубович, М. (2011). Ісламський традиціоналізм у контексті глобалізаційних процесів. Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії і прогнози: колект. монографія / [відп. ред. А. В. Арістова. *Українське релігієзнавство*, (57), 46–69.

References:

Aristova, A. (2008). Poniattia «relihiyni konflikt»: poshuky i dyskusii [The concept of “religious conflict”: searches and discussions]. *Ukrainske relihiieznavstvo*, (45), 5–10. [in Ukrainian].

Aristova, A. V. (Ed.). (2011). *Islamski, protsesy u sviti ta v Ukraini: realii i prohnozy* [Islamic processes in the world and in Ukraine: realities and forecasts]: kol. monohrafiia. Kyiv: UAR, 200 s. [in Ukrainian].

Balatska, O. B. (2020). Konflikty za uchasti nederzhavnykh subiektiv yak faktor kryzy derzhavnosti [Conflicts involving non-state actors as a factor in the crisis of statehood]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova*. Serii 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin, (27). Kyiv: Vyd. NPU imeni M. P. Drahomanova, 26–34. [in Ukrainian].

Burlak, S. (2005). *Relihiyni fanatyzm: relihiieznavcho-psykholohichna sutnist ta formy proiavu* [Religious fanaticism: religious-psychological essence and forms of manifestation] (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv, 18 s. [in Ukrainian].

Varbanets, P. (2009). Islamskyi svit ta alternatyvni modeli suchasnosti [The Islamic world and alternative models of modernity]. *Doslidzhennia svitovoi polityky*, (50), 56–72. [in Ukrainian].

Volovych, O. (2011). Hlobalizatsiia v arabskomu sviti: vyklyky, vtraty i nadbannia [The Islamic world and alternative models of modernity]. *Visnyk Lvivskoho universytetu*, (53). Lviv: Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka, 101–110. [in Ukrainian].

Volovych, O. (2009). *Turetskyi neosmanizm i arabski revoliutsii 2011 roku: informatiino-analitychne ese* [Turkish Neo-Ottomanism and the Arab Revolutions of 2011: An Informational and Analytical Essay]. Retrieved from <http://www.niss.od.ua/p/404.doc>. [in Ukrainian].

Dokash, V. (2010). Mizhrehliiynyi dialoh yak faktor suspilnoi stabilnosti [Interreligious dialogue as a factor of social stability]. *Relihiia ta sotsium*. (2). (ss. 120–125). [in Ukrainian].

Dubinskyi, V. & Lysytsia, L. (2023). Relihiinyi chynnyk u vnutrishnii ta zovnishnii politytsi Turechchyny na pochatku XXI stolittia: praktyky vplyvu ta perspektyvy [The religious factor in Turkey's domestic and foreign policies at the beginning of the XXI century: factors of influence and prospects]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka: istorychni nauky*, (40). Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohienka, 146–158. [in Ukrainian].

El, Safi Baian Maksed Salekh. (2021). *Konflikt na Blyzkomu Skhodi: polityko-kulturnyi ta bezpekovyi vymiry* [The conflict in the Middle East: political, cultural and security dimensions] (*Candidate's thesis*). 275 s. [in Ukrainian].

Zinko, S. (2005). *Islam u suchasni svitovii politytsi* [Islam in modern world politics]. Lviv: Prostrir-M, 276 s. [in Ukrainian].

Ihoshyna, Zh. B. (2012). *Transformatsiia arabskykh krain u konteksti protsesiv hlobalizatsii* [Transformation of Arab countries in the context of globalization processes]. Odesa: Feniks, 222 s. [in Ukrainian].

Ihoshyna, Zh. (2008). Ideia vidrozhennia Arabskoho khalifatu v svitli protsesiv hlobalizatsii na Blyzkomu Skhodi [The idea of the revival of the Arab caliphate in the light of globalization processes in the Middle East]. *Naukovyi visnyk Odeskoho derzhavnoho ekonomichnoho universytetu*, (20, 76), 113–120. [in Ukrainian].

Kozlovskiy, I. A. (2004). Svoieridnist rozvytku islamskoho faktora v umovakh Donetskoho rehionu [The peculiarity of the development of the Islamic factor in the conditions of the Donetsk region]. *Ukrainske relihiieznavstvo*, (3-4), 178–182. [in Ukrainian].

Krymskiy, S. & Pavlenko, Yu. (2007). Tsyvilizatsiinyi rozvytok liudstva [Civilizational development of mankind]. Kyiv: Feniks, 230 s. [in Ukrainian].

Latyhina, N. (2016). *Islam: shliakh kriz viky* [Islam: a path through the ages]. Kyiv: Kyivskiy natsionalnyi torhovo-ekonomichnyi universytet, 360 s. [in Ukrainian].

Ostroukhov, V., Likarenko, O. & Petryk, V. (2007). Islamistskyi relihiinyi ekstremizm ta vakhkhabizm [Islamist religious extremism and Wahhabism]. *Politychnyi menedzhment*, (6), 133–142. [in Ukrainian].

Pisotskiy, V. (1997). Tolerantnist yak umova i zasib vyrishennia mizhkonfesiinykh konfliktiv [Tolerance as a condition and means of resolving inter-religious conflicts]. *Ukrainske relihiieznavstvo*, (6), 20–25. [in Ukrainian].

Prorochenko, N. (2006). Islam yak faktor formuvannia stavlennia arabo-musulman-skoho suspilstva do hlobalizatsiinykh potokiv suchasnosti [Islam as a factor in the formation of the attitude of the Arab-Muslim society to the current globalization trends]. *Sotsiokulturne seredovyshe krain Azii i Afryky v hlobalizatsiinykh potokakh suchasnosti*:

mizh vidtorhnenniam i zaluchenniam: materialy mizhvidom. nauk.-prakt. konf., Kyiv, 16 ber. 2006 r. (ss. 23–25). Kyiv: ISEMV NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

Sedliar, Yu. Teoretychni zasady doslidzhennia relihiinoho faktoru u Mizhnarodnykh vidnosynakh [Theoretical foundations of the study of the religious factor in international relations]. *Naukovi pratsi. Politolohiia*, (11, 97), 165–172. [in Ukrainian].

Skorokhod, L. (2009). Polityzatsiia konfesiinoho chynnyka i fenomen politychnoho islamu v arabskykh krainakh [Politicization of the confessional factor and the phenomenon of political Islam in Arab countries]. *Doslidzhennia svitovoi polityky*, (50), 43–55. [in Ukrainian].

Slobodian, N. (2014). *Spolucheni Shtaty Ameryky ta Rosiiska Federatsiia v Perskii zatotsi: soiuznyky-supernyky* [The United States of America and the Russian Federation in the Persian Gulf: Allies-Rivals]. Kyiv: Polihrafiia plus, 396 s. [in Ukrainian].

Taran, V. (2014). Cuchasna Ukraina ta islamskyi faktor [Modern Ukraine and the Islamic factor]. *Kulturolohichnyi visnyk*, (32), 94–101. [in Ukrainian].

Rhodzhin, M. (2022). Relihiino-dukhovni vytoky ta istorychni umovy formuvannia suchasnoho sunito-shyitskoho konfliktu v krainakh Blyzkoho ta Serednoho Skhodu [Religious and spiritual origins and historical conditions of the formation of the modern Sunni-Shia conflict in the countries of the Near and Middle East]. *Naukovi zapysky VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriiia*, (39), 65–73. [in Ukrainian].

Shved, V. (2008). Blyzkyi Skhid u suchasnomu sviti. Mizhtsvilizatsiini superechnosti [The Middle East in the modern world. Intercivilizational contradictions.]. *Blyzkyi Skhid: mizhnarodna bezpeka, rehionalni vidnosyny ta perspektyvy dlia Ukrainy* (ss. 72–79). Kyiv: PTs «Foliant». [in Ukrainian].

Yakubovych, M. (2016). Viina vs dialoh. Yak sunitsko-shyitskyi konflikt zminiue oblychchia musulmanskoho svitu [War vs dialogue. How the Sunni-Shia conflict is changing the face of the Muslim world]. *Tyzhden*. № 46 (470). 16 lystopada 2016 r. Retrieved from <https://tyzhden.ua/vijna-vs-dialoh-iak-sunitsko-shyitskyj-konflikt-zminiue-oblychchia-musulmanskoho-svitu/> [in Ukrainian].

Yakubovych, M. (2011). Islamskyi tradytsionalizm u konteksti hlobalizatsiinykh protsesiv [Islamic traditionalism in the context of globalization processes]. Islamski protsesy u sviti ta v Ukraini: realii i prohnozy: kol. monohrafiia / vidp. red. A. V. Aristova. *Ukrainske relihiieznavstvo*, (57), 46–69. [in Ukrainian].

Отримано: 12.09.2023

СТАСЮК Андрій – кандидат історичних наук, завідувач науково-освітнього відділу Національного заповідника «Давній Галич», вул. І. Франка, 1, м. Галич, індекс 77100, Україна (aveandriy1987@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1229-9236>

STASIUK Andrii – Candidate of Historical Sciences, Head of the Scientific and Educational Department of the National Reserve «Davnii Halych», 1 I. Franko Street, Halych, index 77100, Ukraine (aveandriy1987@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Стасюк, А. (2023). Огляд джерел до історії францисканських місій на Русі в XIII – першій третині XV ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 30–51.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ ФРАНЦИСКАНСЬКИХ МІСІЙ НА РУСІ В XIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XV ст.

Анотація. *Мета статті* полягає у історико-археографічному аналізі основної групи письмових джерел до вивчення францисканських місій на Русі XIII – першої третини XV ст. **Методологія** дослідження передбачає застосування принципів наукової об'єктивності та історизму, цивілізаційного підходу та позаконфесійності, що дало змогу вивчити проблему без ідеологічної чи релігійної упередженості. У ході студій використано загальнонаукові методи: логічний, структурний, класифікацій, статистичні, а також спеціальні методи історичної науки: компаративний, системний, хронологічний. **Наукова новизна** полягає в джерелознавчому аналізі групи письмових пам'яток задля максимально повного відтворення місіонерської діяльності Ордену Братів Менших (лат. *Ordo Fratrum Minorum*, далі – OFM), віддзеркалену у політичному, соціально-господарському та культурному житті Русі XIII – першої третини XV ст. **Висновки.** Джерельна база дослідження складається із комплексу різномісних, переважно опублікованих документів, що надалі потребують усестороннього критичного аналізу. Основним корпусом джерел запропонованої тематики є архівні й опубліковані документи, умовно поділені на актові та наративні. Більша частина актових матеріалів видана в археографічних публікаціях XVIII–XXI ст. Це, головне, документи церковного та світського характеру, наративи міноритського і «не міноритського» походження. Серед описових джерел слід виокремити численні францисканські аннали, хроніки, географічні, біографічні та агіографічні праці, на сторінки яких інформація про Русь потрапляла через емпіричний досвід авторів або близьких до них осіб. Значна кількість пам'яток XVI–XVII ст., які часто тяжіли до «традиції ордену», слід розглядати критично. Попри чималу кількість різнопланових археографічних публікацій, що окреслені у цьому джерелознавчому огляді варто зазначити, що подібні студії з історії францисканського місіонерства на Русі XIII – першої третини XV ст. потребують постійної евристичної уваги та критичного аналізу, з урахуванням широковідомих орденських «традицій» та «легенд».

Ключові слова: Орден францисканців, Русь, історичні джерела, археографія, хроніки, документи, Середньовіччя.

REVIEW OF SOURCES FOR THE HISTORY OF FRANCISCAN MISSIONS IN RUS IN THE 13th – FIRST THIRD OF THE 15th CENTURY

Abstract. *The purpose of the article is the historical and archeographic analysis of the main group of written sources for the study of Franciscan missions in Rus' in the 13th – the first third of the 15th century. The research methodology involves the application of the principles of scientific objectivity and historicism, a civilizational approach and non-legalism, which made it possible to study the problem without ideological or religious bias. During the studies, general scientific methods were used: logical, structural, classification, statistics, as well as special methods of historical science: comparative, systematic, chronological. The scientific novelty consists in the source-scientific analysis of a group of written monuments in order to reproduce as fully as possible the missionary activity of the Order of Friars Minor (lat. Ordo Fratrum Minorum, hereinafter – OFM), reflected in the political, social, economic and cultural life of Rus' in the 13th – the first third of the 15th centuries. Conclusions. The source base of the research consists of a complex of various types, mostly published documents, which will require a comprehensive critical analysis in the future. The main body of sources of the proposed topic are archival and published documents, conventionally divided into act and narrative. Most of the act materials were published in archeographic publications of the 18th – 21st centuries. These are mainly documents of a church and secular nature, narratives of minorites and “non-minorites” origin. Among descriptive sources, numerous Franciscan annals, chronicles, geographical, biographical and hagiographical works should be singled out, on the pages of which information about Rus' came through the empirical experience of the authors or people close to them. A significant number of sources from the 16th to the 17th century, which often leaned towards the “tradition of the order,” should be critically examined. Despite the considerable number of diverse archeographical publications outlined in this source-based review, it is worth noting that similar studies on the history of Franciscan missionary work in Rus' of the 13th – the first third of the 15th centuries. need constant heuristic attention and critical analysis, taking into account the well-known “traditions” and “legends” of the order.*

Key words: Order of Franciscans, Rus', historical sources, archeography, chronicles, documents, Middle Ages.

Постановка проблеми. Однією з актуальних і маловивчених тем сучасної української історичної науки є діяльність Католицької Церкви на Русі. Довготривале ідеологічне таврування цієї тематики, особливо в радянській історіографії (Рамм, 1959; Большакова, 1975; Свідерський, 1983), призвело до викривленої інтерпретації значної частини середньовічних джерел дотичних проблемі (Правда, 1981; Боротьба, 1988). Відтак, виокремлення францисканських місій у руських князівствах XIII – першої третини XV ст. становить значний науковий інтерес для вітчизняної та світової медієвістики. Осягнення значного масиву історичних знань щодо місіонерської діяльності чернецкого Ордену францисканців на теренах Русі XIII-XV ст. неможливе без вивчення та аналізу значної джерельної бази, часто різної за змістом, типологією та хронологією. Комплексний джерелознавчий огляд запропонованої проблематики дасть можливість розширити дочасне розуміння масштабності та впливу францисканських місій на політико-релігійний, соціальний та господарський розвиток руських володінь середньовічних кня-

зівських і королівських династій Романовичів, П'ястів, Гедиміновичів, Анжу та Ягеллонів.

Аналіз джерел та останні дослідження. Оскільки запропонована стаття безпосередньо стосується джерелознавчого аспекту, зацентруємо увагу на найновіших дослідженнях колег пов'язаних із публікацією та критичним аналізом письмових джерел дотичних діяльності францисканців на Русі в середньовіччі. Серед сучасної історіографії, у контексті окресленої проблеми, слід насамперед виокремити праці з історії місіонерської діяльності латинського чернецтва серед татар та загалом на Сході, фінського медієвіста Романа Хаутали (Hautala, 2016, р. 57–70; Хаутала, 2019). Важливими є нещодавні студії львівського палеографа Миколи Ільківа-Свидницького (Ільків-Свидницький, 2017, с. 11–70) пов'язані із функціонуванням канцелярії галицького латинського архієпископа францисканця бл. Якуба Стрепи. Також вартує відзначити напрацювання, на жаль уже покійних, Януша Куртики та Івана Паславського щодо публікації документів з історії кам'янецьких францисканців (Kurtyka, 2001, s. 149–168) і руського фактору у перипетіях Першого Ліонського Собору 1245 року (Паславський, 2011, с. 208–231), відповідно. Загалом слід констатувати, що об'ємний джерельний корпус францисканських місій на Русі XIII – першої третини XV ст. є предметом досліджень поодиноких науковців.

Мета дослідження полягає у історико-археографічному аналізі основної групи письмових джерел до вивчення францисканських місій на Русі XIII – першої третини XV ст.

Виклад основного матеріалу. Огляд джерел, опрацьованих у дослідженні за типологією поділяємо на актові (грамоти, булли, декрети) і нарративні пам'ятки (хроніки, аннали, літописи, історичні праці тощо). Відтак задля зручності та систематизації джерелознавчого пласту сформовано три основні блоки – *Архівні джерела, Актівий матеріал, Наративи*.

Архівні джерела. Основний корпус неопублікованих джерел до історії місіонерської діяльності OFM на Русі XIII – першої третини XV ст. зберігається у архівах Львова (Україна), Кракова та Варшави (Польща).

Місцем зберігання оригінальних актів є Архів провінції Францисканців у Кракові. Найціннішою вважається колекція пергаменів, з яких особливо увагу становить декрет галицького архієпископа Бернарда для львівських домініканців і францисканців, спрямований на захист їхніх місіонерських прав (Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie [далі – AFKГ], sygn. G-I-4.). Акт датований 13 квітня, виданий у Львові між 1384-1386 рр. (час коли архієпископ міг перебувати у місті), адресований вікарієві домініканців бр. Матерну та гвардіанові міноритів бр. Якубові.

Значний масив джерел з історії руських францисканських конвентів на початку XX ст. зібрав, систематизував та опрацював о. А. Карвацький, зусил-

лями якого вдалося частково зберегти львівський архів конвенту Святого Хреста. Зокрема, досі у АФКр можна ознайомитися із львівською книгою-копією «Привілеїв, документів, декретів костелу Святого Хреста Ордену Менших св. о. Франциска Конвентуалів» (АФКр, sygn. Lwów-1), складеною 1770 р., із уцілілими оригінальними виписками про фундації для львівської обителі в XIV–XV ст. від галицьких володарів, шляхти, міщанства та вірменського купецтва, інвентарем францисканського костелу Святого Хреста, укладеним у серпні 1785 р. (АФКр, sygn. Lwów-2) тощо. Цінними вважаємо й рукописи о. А. Карвацького (АФКр, sygn. E-I-3, E-I-3a і 4a, E-I-4, E-I-7, E-I-8) із нотатками з архівних та опублікованих матеріалів до історії OFM на Русі загалом, і францисканських конвентів Львова, Галича, Перемишля, Сянока, Кросна, Городка й Кам'янка-Подільського зокрема¹.

Не менш важливими є матеріали Центрального державного історичного архіву України, місто Львів, щодо історії міноритів у Львові, Галичі та Сяноку. Особливу увагу привертає Фонд 131 – «Колекція грамот на пергамені [1110-1137]-1923 рр.», зокрема конфірмація папського нунція Петра з Вольфраму на слушність суддівського рішення у справі львівського плебана Іоана Русина, з одного боку, та місцевих домініканців й францисканців – з іншого, щодо прерогативи надання духовної опіки. У документі від 2 червня 1422 р. занотовано вирок перемишльського єпископа Матвія (29 травня 1408 р.), імена вікарія руських міноритів, гвардіана та ченців конвенту Святого Хреста у Львові (Центральний державний історичний архів України, м. Львів [далі – ЦДІАЛ України], ф. 131, оп. 1, спр. 65).

Фонд 140 «Колекція документів про католицькі монастирі, костели та окремі парафії на території Польщі, України, Білорусії та Литви, спр. 352, 1310-1939 рр.» містить копії засвідчення трьох привілеїв францисканського конвенту в Сяноку від 1377 р. (князя Владислава Опольського) та двічі з 1384 р. (королеви Єлизавети), здійснене для папи римського вікарієм Русі Миколою Мелсаком із Кросна і львівським гвардіаном Іоаном з Голандії 1387 р. (ЦДІАЛ України, ф. 140, оп. 1, спр. 273). Пожертви на користь конвенту Святого Хреста у Галичі, надані 1422 р. місцевим старостою Миколою Блюдницьким і його дружиною Барабарою, зберігають акти галицького городського суду у Фонді 5 «Галицький городський суд, м. Галич, Галицької землі, Руського воеводства (Judicium castrense Haliciense / Sąd grodzki Halicki, спр. 901, 1512-1784 рр.)» (ЦДІАЛ України, ф. 5, оп. 1, спр. 121).

Джерела, які опосередковано відтворюють діяльність OFM на Русі в другій половині XIV ст., зберігаються у «Колекції пергаментних документів» Головного архіву давніх актів у Варшаві. Серед них – декрет Якуба Стрепи від 7 липня 1399 р. про надання десятини із села Пруси для львівського шпиталю Святого Духа (Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie [далі – AGAD] Zbiór dokumentów pergaminowych z lat 1155-1939, sygn. 6077) із частково збе-

¹ Висловлюю щире подяку о. Францішку Соляжу, архіварію краківських францисканців, за надані документи та інформацію.

реженою печаткою єрарха. Трансумація папської булли Григорія XI для місіонерів на Сході 1372 р., архієпископа Бернарда від 24 червня 1386 р. (AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych z lat 1155-1939, sygn. 6196).

Із копіями та виписками XVII–XIX ст. до історії міноритів Львова, Галича й Городка можна ознайомитися в Національному архіві Кракова, зокрема – колекції Антонія Шнайдера (1825-1880) (Archiwum Narodowy w Krakowie [далі – ANKr] Teki Schneidra, sygn. TSch 575. Gródek Jagielloński; ANKr, Teki Schneidra, sygn. TSch 601. Halicz; ANKr, sygn. TSch 929. Lwów).

На жаль, значна частина оригінальних документів XIII – першої третини XV ст. втрачена. Саме тому більшість свідчень про діяльність мендикантів на Русі уціліла в пізніших копіях.

Актовий матеріал. Основний джерельний масив нашого дослідження становлять матеріали світського і церковного походження.

Головним документом OFM є «Правило» св. Франциска, відоме науці у двох редакціях – *Regula non bullata* 1221 р. і *Regula bullata* 1223 р. (Pisma, 2002, s. 251–323). У статуті ордену від моменту його затвердження один із пунктів передбачав місіонерську діяльність. Попри неодноразове оновлення коментарів «Правила» римськими папами упродовж XIII–XV ст., засади місіонерства не підлягали змінам.

Особливий інтерес викликають папські булли, зібрані й опубліковані упродовж 1759-1904 рр. під керівництвом бр. Іоана Сабарели (Bullarium franciscanum [далі – BF], 1759; BF, 1761; BF, 1765; BF, 1768) та бр. Конрада Еубеля (BF, 1908; BF, 1898, BF, 1902; BF, 1904). Документи ноують деталі діяльності OFM на Русі у XIII – першій третині XV ст. та організації Католицької Церкви загалом.

Наріжною для францисканських місіонерів стала булла «Об одинадцятій годині», вперше надана міноритам 1239 р. (BF, 1759, р. 269–270; 360–361), у якій папа визначив широкий перелік їхніх духовно-релігійних прав та обов'язків (проповідь, уділення Святих Таїнств та ін.). Привілеї мендикантів неодноразово доповнювалися і підтверджувалися 1253, 1258, 1288, 1291, 1307, 1318 та 1321 рр. (BF, 1761, р. 214; BF, 1768, р. 197; BF, 1904, р. 35–37, 150, 211). У «Булларіях» наявна також серія документів з історії вікаріату Русі OFM другої половини XIV – першої третини XV ст., головно спрямованих на підтвердження місіонерського статусу францисканців; ноуються створення за участі міноритів католицьких єпископств, а також папські ініціативи, спрямовані на розв'язання конфліктів зі світським кліром (BF, 1902, р. 408–409, 432–433, 436–437, 442–445, 463–464, 515, 534–536, 537, 539–540; BF, 1904, р. 12, 88–89, 100, 115–116, 174–175, 197, 203, 206, 553–554, 556–559, 670–671). У додатку до 5-го тому «Булларіїв» опубліковано список провінцій і вікаріатів OFM, де згадано вікаріат Русі з осередками перебування місіонерів (BF, 1898, р. 602).

Поряд із францисканськими публікаціями папських булл, частину з них продубльовано і доповнено у німецьких, польських, чеських, російсь-

ких та українських археографічних виданнях. Чимало церковних документів до середньовічної історії Угорщини, Польщі, Литви й Русі видав перфект «Таємного Ватиканського Архіву» о. Августин Тайнер. У актах занотована й місіонерська діяльність мендикантів на Русі та Валахії (*Vetera Monumenta historica Hungariam* [далі – VMNH], 1859, р. 384–385, 415–416, 554–555, 640–641, 691; VMNH, 1860, р. 141–142), наведені послання римських пап до руських й литовських князів, польських королів і католицьких єрархів у справах Русі (VMNH, 1859, р. 46–47; *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae* [далі – VMPL], 1860, р. 299, 531–533, 675–676, 748–749). Папське листування із руськими володарями у XIII ст. до «Пам'яток історії Русі» включив Олександр Тургенев (*Historica Russiae Monumenta* [далі – HRM], р. 30, 68–69).

«Регести римських пап від 1198 до 1304 рр.», що їх опублікував Август Потхаст, також нотують францисканські місії на Русі (*Regesta*, 1957). Документи понтифіків, дотичні до діяльності міноритів на Русі в XIII–XIV ст., видані в серії «Ватиканські пам'ятки Польщі» (*Monumenta Poloniae Vaticana* [далі – MPV]). Серед них – булли у яких йдеться про контакти руських правителів та папської курії, висвячення міноритів на титулярних єпископів деяких руських кафедр тощо (MPV, 1913, р. 52–55, 99; MPV, 1914, р. 15, 26–36, 41, 406; MPV, 1939–1946, р. 92–94).

Серед «Документів римських пап з історії України», що упорядкував о. Атанасій Великий (*Documenta*, 1953), наведені матеріали про діяльність Католицької Церкви та OFM на Русі в XIII – першій третині XV ст. (*Documenta*, 1953, р. 10–172), зокрема, булли для вікарія руських францисканців Миколи Мелсака з Кросна (*Documenta*, 1953, р. 75–77, 85, 89–930).

Найновіші «Булларії Польщі», зокрема й невідомі до того регести папських документів, на межі XX–XXI ст. опублікували Ірена Сулковська-Курась і Станіслав Курась (*Bullarium Poloniae* [далі – BP]). Деякі з булл адресовані домініканським і францисканським місіонерам, окремим князям із закликом окциденталізації й унії. Наявні також документи про фундації католицьких єпископств на Русі (BP, 1982, р. 58–60, 65, 82, 104–106, 120, 122, 127, 163, 166, 181, 191, 194, 212, 255–256; BP, 1985, р. 104, 142–143, 147, 150, 188, 201, 275, 282, 334, 362, 398; BP, 1988, р. 27, 45, 94–95, 102–103, 121, 158–159, 179, 197–198; BP, 1992, р. 52, 155, 157, 159–162, 262–263, 297–298, 348–349).

Частина папських документів до історії OFM на Русі опублікована в окремих монографічних та джерелознавчих дослідженнях, зокрема Владислав Абрагама (*Abraham*, 1904, s. 365–409; *Abraham*, 1908, s. 81–114). Важливими для обраної тематики є надання папою францисканцям руських єпископських кафедр й відповіді понтифіків на супліки польських правителів і католицького духовництва Русі у справі діяльності OFM (*Abraham*, 1908, s. 82–85, 87–89, 95–96; *Abraham*, 1904, 371–377, 391–393). Абрагаму вдалося опублікувати й частину втраченого на сьогодні актового матеріалу. Головно, це – релігійні привілеї й пожертви львівським Братам Меншим від галицьких архієпископів, нобілітету та міщанства (*Abraham*, 1908, s. 93–94, 96–99,

106–107, 109–110), князівські та королівські привілеї для міноритів в Сяноку (Abraham, 1904, s. 38–385), а також судова документація у справі місіонерського статусу мєндикантів Львова (Abraham, 1904, s. 393–408).

Матеріали до історії унійних процесів в руських землях від середини XIII ст., активними учасниками яких були мінорити, видав Микола Чубатий (Чубатий, 1917, с. 87–104).

На окрему увагу заслуговує публікація Романа Завадзького про канонізаційну буллу св. Станіслава. Зачислення до сонму святих не відбулося б без участі папського інспектора францисканця Якуба Веллетрі (Zawadzki, 1979, s. 23–45). В документі підкреслювалася можлива участь легата у переговорах Інокентія IV з Данилом Романовичем щодо коронування останнього (Zawadzki, 1979, s. 42–45).

Були понтифіків, які стосуються участі Братів Менших у переговорах Романовичів з Римською курією щодо впровадження унії та розширення діяльності Руського вікаріату OFM у XIV ст. опубліковані в перекладах українською мовою у збірниках документів радянської доби «Правда про унію» та «Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X – початок XVII ст.)» (Правда, 1981, с. 21–24; Боротьба, 1988, с. 26, 37–40).

Діяльність мєндикантів на Русі в XIII – першій третині XV ст. відображена у виданні «Актів гродських та земських» (Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej [далі – AGZ]). Серед них – фундаційні документи: привілеї, пожертви й заповіти францисканцям. До таких відносно привілеї: 1) князя Владислава Опольського для львівських міноритів (AGZ, 1875, s. 5); 2) королеви Ядвіги для конвенту в Кросно (AGZ, 1872, s. 120–121); 3) короля Владислава II для львівської й кросненської обителей (AGZ, 1872, s. 145–146, 161–162); 4) князя Свидригайла Ольгердовича для францисканців Кам'янець-Подільського (AGZ, 1884, s. 3). Також відзначаємо пожертву за заповітом львівського купця вірменина Тайчадина на розбудову костелу Братів Менших (AGZ, 1872, s. 49) і підтвердження магістрату Кросна права володіння земельним наділом для францисканців (AGZ, 1872, s. 149–151).

Діяльність львівських францисканців відображена документами, пов'язаними із життям архієпископа Якуба Стрепи. Католицький єрарх часто виступав суддею та свідком у різноманітних суперечках між духівництвом та міщанством. Садиба архієпископа нерідко була місцем судових засідань (AGZ, 1872, s. 68–69, 72, 108–110, 139; AGZ, 1873, s. 9–11, 13–15, 107, 114).

Оригінальна інформація про діяльність францисканських місіонерів на Русі присутня у листах Владислава II, частина яких опублікована в «Пам'ятках середньовічної історії Польщі» (Monumenta Medii Aevi Historica [далі – ММАН]). Зокрема, збереглися його листи до генерала OFM і урядників королівства у справі зняття неправдивих звинувачень з вікарія руських францисканців Марка Склавина з Кандії (ММАН, 1882, р. 1051–1052).

Східні місії мєндикантів задокументовані й епістолярною спадщиною OFM, зокрема листами польського провінціального вікарія Йордана з Джанно

(1195 – після 1262) від 1241-1242 рр. із застереженнями християнського світу від монгольського вторгнення. Документи переповідають спустошення руських земель, водночас підтверджуючи присутність францисканців на Русі перед 1240 р. Згадані листи ще у XIII ст. включив до «Великої хроніки» англійський хроніст-бенедиктинець Матвій Паризький (бл. 1200–1259) (Магузова, 1979, с. 107–171, 130–131, 157–158). Актуальні для обраної теми епістолярні документи францисканського походження видані у «Регестах дипломів та листів Богемії й Моравії» (Regesta, 1855, р. 478–479, 485–486). Взаємозв'язок руської місії з діяльністю менадиантів у Криму й Сибіру відображений у листах міноритів Владислава з Кафи – 1287 р. (Golubovich, 1913, р. 443–445) та Йоанка Угорця – 1320 р. (Аннинский, 1940, с. 90–94, 108–112), що адресовані вищому керівництву ордену.

Окрему групу джерел складають «Найдавніша міська книга Львова» (1382-1414 рр.) та «Лавнича книга» Перемишля (1402-1445 рр.), в яких є згадки про львівський конвент Святого Хреста, занотовано активну господарську діяльність гвардіана Якуба (Najstarsza, 1892, s. 7, 21, 59, 61, 99, 111; Najstarsza, 1896, s. 136), участь францисканців у господарському житті Перемишля і пожертви міщан для місцевого конвенту святої Марії Магдалини (Pomniki, 1936, s. 9, 24, 35, 39, 54, 93, 106, 155, 234).

Загалом, актовий матеріал до історії діяльності францисканців у землях Рюриковичів у XIII – першій третині XV ст. репрезентують різноманітні привілеї релігійного і світського змісту. Базовими для нашої теми залишаються папські булли. Не менш важливими вважаємо привілеї, листування й судові рішення, вищого католицького духовництва. Окремою групою світських актів є фундаційні привілеї, заповіти й пожертви королів, князів, дворян та міщан.

Наративи. До описових джерел, що відображають місіонерську діяльність OFM на Русі, належать аннали, хроніки, літописи, історії, реляції, агіографічні і релігійні твори XIII-XVIII ст., здебільшого францисканського походження.

Ключовими для усвідомлення місіонерської доктрини міноритів є біографії св. Франциска – «Життя Перше», «Життя Друге», «Трактат про чудеса», «Легенда для читання у хорі» авторства Томаса з Челано (бл. 1200-1260) (Zródła, 2005; Zródła, 2007), а також «Велика легенда» св. Бонавентури (1221-1274) (Истоки, 1996, с. 521–704).

Місіонерська діяльність OFM на Русі в XIII – першій третині XV ст. найповніше висвітлена у середньовічних міноритських творах із історії, географії, філософії, природознавства тощо. Найважливішою серед них вважається «Історія монголів, яких ми називаємо татарами» папського легата до монголів, антіварського архієпископа Іоана де Плано Карпіні (1182-1252). У книзі занотовано роль послів у діалозі Романовичів із папством щодо подолання «схизми» на Русі (Малин, 1911, с. 45–46, 57–58, 61–6).

Місію Іоана де Плано Карпіні описали й інші учасники поїздки до монголів, зокрема, особистий перекладач легата, відомий в історії як Бенедикт

Поляк (бл. 1200-1251) (Benedykt, 2008). Інший імовірний учасник посольства Ц. де Брідія (? – † після 1247), залишив адресовану міністрові провінції Польщі та Чехії OFM насичену інформацією про Русь – «Історію татарів» (Юрченко, 2002, с. 75–126). Своєрідним підсумком францисканських місій до монголів став твір французького мінорита Вільяма Рубрука (1215/1220-1270) «Подорож брата Вільяма де Рубрука з Ордену Братів Менших, Галла, благословенного року 1253 у східні краї» (Малин, 1911, с. 65–178). Автор відвідав південно-східні терени Русі, залишивши нотатки з географії, історії та культури цих земель.

Посольства Братів Менших до монголів у 40–50-х рр. XIII ст. забезпечили Католицьку Церкву та західноєвропейських володарів необхідними знаннями про Русь, які поширювалися серед OFM і інших католицьких інтелектуалів упродовж XIII-XIV ст. Зокрема, «руські епізоди» присутні у тогочасних природничих, філософських та географічних працях міноритського походження. Біля 1250 р. Бартоломей Англійський (1203-1272) написав енциклопедію «Про властивість речей» (Магузова, 1979, с. 69–95). У розділах, присвячених географії, автор описав Русь, виокремив Галичину, охарактеризував слов'ян, назвавши русинів адептами грецького обряду (Магузова, 1979, с. 74, 77, 83, 85). Між 1266-1268 рр. Роджер Бекон (1214-1294) склав філософський трактат «Великий Твір», згадки про Русь у якому вміщені в четвертій книзі, присвяченій географії. Більшість інформації про Схід, втім і Русь, автор почерпнув від Вільяма Рубрука. Йдеться, головню, про кордони Русі й літургійний обряд, у якому використовувалася слов'янська мова (Васон, s. 361–362).

У першій половині XIV ст. кастильські францисканці написали «Книгу знань про всі королівства, землі й володіння, що є у світі, а також герби і знаки кожної землі й володіння, або королів й володарів, що керують ними». Один із невідомих авторів приділив увагу «Королівству Львів» – володінням Романовичів на початку XIV ст. Зокрема, анонім-мінорит перелічив низку міст на чолі зі Львовом, які входили до складу королівства, й описав геральдичну символіку місцевого правителя (El Libro, p. 12–15).

Окремого розгляду заслуговують дві праці з XIII і XIV ст., створення яких вчені пов'язують із мендикантами. Перша – анонімний географічний «Опис земель» (Strzelczyk, 1993, s. 290–302), який виник між 1255-1260 рр., зараховує Русь до «Грецького світу». У творі є згадки про місіонерську діяльність францисканців у Білій Русі (Strzelczyk, 1993, s. 291, 293). Натомість «Анонімний опис Східної Європи», датований початком XIV ст., автором, якого ймовірно, був мінорит, наводить цікаву інформацію з історії матримоніальних контактів Романовичів, називаючи дружиною угорського короля Карла Роберта доньку руського князя Лева (Аноніми, р. 24, 40).

Іншу групу наративних джерел формують аннали і хроніки, з яких польські переважно упорядковували або редагували францисканці (Drelicharz, 2003, s. 7–14). Серед таких: «Рочник компільований краківський», «Рочники малопольські», «Рочник Траскі», «Рочник Сендзівоя» та «Хроніка

Межви», видані у «Пам'ятках польської історії» (*Monumenta Poloniae Historica* [далі – МРН], 1872, s. 145–190, 283–438, 816–825, 826–861, 871–880; МРН, 1878, s. 46–52, 135–202). Через постійні контакти династії П'ястів з руськими князями, головно Романовичами, тексти джерел насичені «руськими епізодами». До оригінальних свідчень польського міноритського походження відносимо, зокрема, згадку про смерть у 1302 р. клариски Святослави – доньки князя Лева Даниловича (МРН, 1872, s. 853, 879; МРН, 1878, s. 188–189).

За схожим принципом інформація про Русь потрапляла й до інших західноєвропейських францисканських наративів – угорської «Хроніки анонімно-го мінорита» (Soroko, 2004, s. 135–137), чеської «Хроніки Богемії» (Zakony, 1983, s. 354–360) та «Діань імператорів і понтифіків» (*Monumenta Germaniae Historica* [далі – MGH], 1872, s. 525) тосканського провінціала Томаса Тусці з Павії (? – † 1284). Зокрема, у чеському за походженням наративі під 1239 р. провінціал OFM Польщі та Чехії Творимир названий міністром Русі (Zakony, 1983, s. 354).

Цікава інформація про отруєння у 1340 р. галицько-волинського князя Юрія-Болеслава Тройденовича присутня у «Хроніці від імператора Фрідріха II до 1348 р.» швейцарського мінорита Іоана Вінтертурського (бл. 1300-1348) (MGH, 1924, s. 184). Деталізація цих подій зі згадкою про сильну дію отрути і швидке розкладання тіла покійника вказує на добру поінформованість автора.

Загальна характеристика францисканських місій на Сході наведена у «Хроніці брата Йордана з Джано» (*Analecta Franciscana* [далі – AF], 1885, p. 2–19) та «Хроніці 24 генералів Ордену Братів Менших» (AF, 1897). Інформація, радше, стосується діяльності мендикантів у Центрально-Східній Європі, Криму та Азії, однак взаємозв'язок таких місій із землями Рюриковичів очевидний.

Діяльність OFM на Русі відображена у чеських наративах XVI–XVII ст. Так, «Хроніка Ордену Братів Менших Конвентуалів св. Франциска провінції Польщі брата Іоана Фюрштенгайна... від 1503 р.» між 1238-1240 рр. називає чеського провінціала Творимира Богемця найактивнішим місіонером у Польщі й на Русі (Zakony, 1983, s. 450). Прибуття францисканців на Русь Іоан Людовик Імпекховен (? – † після 1658) у «Хронології монастиря Святого Іоана в Брно Ордену Міноритів святого Франциска Конвентуалів з 1658 р.» датував 1235 р., а між 1240-1242 рр. до титулу польсько-чеських провінціалів включив землі Русі (Zakony, 1983, s. 436–437).

Упродовж 1625-1654 рр. архіварій та історик OFM Люк Ваддінг (1588–1657) упорядкував «Аннали Міноритів трьох Орденів св. Франциска» (*Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco* [далі – АМОФ]). Перші 15 томів присвячені середньовічній історії Братів Менших. Місії в руські землі, головно, описані за змістом папських булл, привілеїв королів, князів та вищого духовництва, звітів послів-міноритів тощо. В основі частини з них – ймовірно, втрачені джерела. Щонайменше інтригуючи звучить «легенда» про прибуття міноритів до Львова в 1236 р. (*Annalium*, 1710, p. 39), звістки про страту татарами і литовцями місіонерів біля Кременця на Волині в 1247 р. (АМОФ,

1732, III, р. 190), у Києві й Вільно 1341 р. (АМОФ, 1733 р. 248–250) та у Львові 1343 р. (АМОФ, 1733, р. 298), описи Руської кустодії у складі вікаріату Боснії (АМОФ, 1732, IV, р. 134) тощо.

Місіонерська діяльність OFM висвітлена також у «Дзеркалі провінції Русі та Великого князівства Литовського Ордену св. Франциска Братів Менших Конвентуалів» литовсько-руського провінціала Марка Корони (бл. 1590–1651)¹. До праці увійшли пам'ятки усної традиції ордену (саме ним користувався Л. Ваддінг), зокрема про мученицьку смерть міноритів у Вільно і прихід Братів Менших до Львова (АМОФ, 1733, р. 248–250; *Annalium*, 1710, р. 39).

Загалом, мєндикантські аннали і хроніки XIII–XVII ст. «руською місією» ордену висвітлюють фрагментарно. Задля повноцінного вивчення предмету дослідження їх необхідно доповнити агіографіями та біографіями францисканських святих і блаженних. Серед таких – «Житіє та чудеса краківської княгині св. Кінги» (МРН, 1884, s. 662–744), у житті св. Кінги просила свою сестру, галицьку княгиню Констанцію, підтримати ченців ордену у володіннях її чоловіка князя Лева Даниловича (МРН, 1884, s. 716). Свідчення «Житія галицької королеви св. Саломеї» (МРН, 1884, s. 770–796), при зіставленні з «Житієм Кінги», конкретизують угорський вплив міноритських місій на Русь (МРН, 1884, s. 779).

Цінним для вивчення місії францисканців на Русі є твір Бартоломея з Пізи (?–1401) «Про порівняння Житія св. Франциска із Житієм Господа Ісуса». У тексті наведено список провінцій та вікаріатів OFM, де до вікаріату Русі належали Львів, Городок, Коломия, Галич, Снятин, Кузьмин, Серет, Молдова, Кам'янець, Смотрич, Хотин, Лікостомо і Білгород (АФ, 1906, р. 5560. Також у фрагменті реєстру «Про вікаріат Русі» занотована мученицька смерть Братів Менших у Литві та Молдові (АФ, 1906, р. 335).

Непересічна інформація про коронацію у 1253 р. Данила Романовича зафіксована в «Житті папи Інокентія IV» (*Rerum*, 1723, р. 592, cl. XVII), написаним міноритом Нікколо да Кальві (?–1273). Такі свідчення прямо чи опосередковано, на наш погляд, пов'язані з місіонерською діяльністю OFM у володіннях Романовичів середини XIII ст.

Серед описових джерел важливими є пам'ятки «не францисканського» походження XIII–XV ст. З числа таких – «Аннали або хроніка славного королівства Польського» Яна Длугоша (1415–1480). У хроніці історія Русі подана детально із використанням невідомих на сьогодні матеріалів. Із загального контексту заслуговують на увагу епізоди, пов'язані з діяльністю в руських князівствах католицького духовництва (Dlugossii, 1973, s. 51, 56, 215–217, 309–310; Dlugossii, 1978, s. 283). Конкретніша інформація про міноритів наведена при описі організації Галицької митрополії лагинського обряду, діяльності архієпископа Якуба Стрепи та єпископа Еріка Віссена (Dlugossii, 1985, s. 43, 198).

¹ Оригінальний текст нарративу в силу суб'єктивних причин не вдалося використати. Тому поклики здійснені за працею Л. Ваддінга, котрий використовував тексти М. Корони – *Corona M. Speculum provinciae Russiae et M. D. Lituaniae Ordinis S. Francisci Fratrum Minorum Conventualium*. Vilnae, 1637.

Присутність францисканців на Русі зафіксована у географічній праці «Книга пізнання світу» домініканського місіонера, єпископа Султанії Іоана де Галоніфонтібуса (? – † після 1423) (Мартынюк, 2011, с. 79–88). Цікава, хоча й, радше, недостовірна інформація про участь міноритів у посольстві папи до *regi Russiae*, наведена бельгійською «Хронікою Корнелія із Зандфліта» (Паршин, 2018, с. 78–84).

Згадки про францисканські місії на Русі присутні у наративах XVI–XVII ст., а саме «Хроніці європейської Сарматії» Алессандра Гваньїні (1534–1618), а також праці Бартоломея Зіморовича (1597–1677) «Потрійний Львів тобто Хроніка міста Львова». Зокрема, автори занотували прибуття міноритів до Галича й Львова та зафіксували фундацію тамтешніх костелів за підтримки династій П'ястів, Арпадів і міської влади (Зіморович, 2004, с. 52; Гваньїні, 2007, с. 111).

Діяльність OFM на Русі у XIII – першій третині XV ст. охарактеризована у «Звіті про стан матірнього Архиепископства Львівського» Томаша Піравського (1564–1625), складеному 1615 р., «Житті архієпископів галицьких та львівських» Якуба Скробішевського (?–1635) з 1628 р., а також «Житті єпископів перемишльських латинського обряду з рукопису 1744 р.» (публікації Ф. Захарясевіча). Йдеться, головню, про діяльність належних до OFM католицьких єрархів Русі. Автори праць користувалися документами монастирських архівів міноритів Львова (Pirawski, 1893, s. 40–41; Vitae, 1628, cl. XII) і Перемишля (Vitae, 1844, s. 6–9), більшість із яких на сьогодні втрачена.

Важливою групою джерел до історії OFM на Русі є літописи. За відсутності більшої кількості прямих нотаток про місіонерську діяльність Братів Менших «між рядками», все ж, читається чимало важливого. Зокрема, у «Галицько-Волинському літописі (Хроніці Романовичів)» згадується одна з перших канонізованих Римською Церквою францисканських терціарок св. Єлизавета Тюрингська (ПСРЛ, 1908, с. 495; МРН, 2017, s. 28–29), а також краківський костел святого Франциска, у якому було поховано князя Болеслава Сором'язливого (ПСРЛ, 1908, с. 600; МРН, 2017, s. 499). Такі свідчення, на наш погляд, могли потрапити у літопис через місіонерський вплив мендикантів.

Описові джерела «не мендикантського» походження меншою мірою відображають місії міноритів на Русі. Здебільшого, в них наведена інформація про діяльність ордену загального характеру.

Висновки. Джерельна база дослідження складається із комплексу різнотипних, переважно опублікованих документів, що надалі потребують усестороннього критичного аналізу. Основним корпусом джерел запропонованої тематики є архівні й опубліковані документи, умовно поділені на актові та наративні. Більша частина актових матеріалів видана в археографічних публікаціях XVIII–XXI ст. Це, головню, документи церковного та світського характеру, наративи міноритського і «не міноритського» походження. Серед описових джерел слід виокремити численні францисканські аннали, хроніки,

географічні, біографічні та агіографічні праці, на сторінки яких інформація про Русь потрапляла через емпіричний досвід авторів або близьких до них осіб. Значна кількість пам'яток XVI-XVII ст., які часто тяжіли до «традиції ордену», слід розглядати критично.

Попри чималу кількість різнопланових археографічних публікацій, що окреслені у цьому джерелознавчому огляді варто зазначити, що подібні студії з історії францисканського місіонерства на Русі XIII – першої третини XV ст. потребують постійної еврастичної уваги та критичного аналізу, з урахуванням широковідомих орденських «традицій» та «легенд».

Список використаних джерел і літератури:

Аннинский, С. (1940). Известия венгерских миссионеров XIII-XIV вв. о татарах и Восточной Европе. *Исторический архив*, (3), 71–112.

Бартоломей, Зіморочий. (2004) «Потрійний Львів. Leopolis Triplex». *Львів. Leopolis. Lwow. Lemberg. Genius loci. Незалежний культурологічний часопис "Г"*. Львів, 40–79.

Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XIII ст.). Збірник документів і матеріалів. (1988). Київ: Наук. думка, 288 с.

Большакова, С. (1975). Папские послания галицкому князю как исторический источник. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. Москва: Наука, 122–129.

Гаваньні, Олександр. (2007). Хроніка європейської Сарматії. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 1006 с.

Истоки Францисканства. Святой Франциск Ассизский: писания и биографии. Святая Клара Ассизская: писания и биография. (1996). Москва: Духовная Библиотека, 1060 с.

Ільків-Свидницький, М. (2017). Прагматична (документальна) писемність галицького архієпископа Якуба Стрепи кінця XIV – початку XV століття. *Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. пр.*, (10), 11–70.

Малин, А. (1911). *Іоанн де Плано Карпини Історія Монгаловъ. Вильгельмъ де Рубрукъ Путешествіе въ Восточныя страны*. Санкт-Петербург: Изданіе А. С. Суворина, 224 с.

Мартынюк, А. (2011). Русь и Литва в сочинении Иоанна де Галонифонтибуса. *Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы: науч. сб.* Минск: РИВШ, 79–88.

Матузова, В. (1979). *Английские средневековые источники IX-XIII вв. Тексты, перевод, комментарий*. Москва: Наука, 266 с.

Паршин, І. (2018). *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські нарративні джерела XIII-XV століть*. Львів, 348 с.

Паславський, І. (2011). Інформація про татар руського архієпископа Петра, учасника І Ліонського Собору (1245). *Княжа доба: історія і культура*, (4), 208–231.

Полное собрание русских летописей. (1908). С.-Петербург: Типографія М. А. Александрова, (2), 638 с.

Правда про унію: документи і матеріали. (1981). Львів: Каменяр, 446 с.

Рамм, Б. (1959). Папство и Русь в X-XV веках. Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 282 с.

Свідерський, Ю. (1983). *Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X-XIII ст.* Київ: Наук. думка, 128 с.

Хаутала, Р. (2019). В землях «Северной Тартарии»: Сведения латинских источников о Золотой Орде в правление хана Узбека (1313-1341). Серия «Язма Мирас. Письменное Наследие. Textual Heritage». Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, (6), 976 с.

Центральний державний історичний архів України у м. Львові.

Чубатий, М. (1917). Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії. *Записки НТШ*, (123–124). Львів, 1–108.

Юрченко, А. (2002). *Христианский мир и «Великая Монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 года.* Санкт-Петербург: Евразия, 478 с.

Abraham, W. (1904). *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi.* Lwów: Nakładem Towarzystwa dla popierania nauki polskiej, (1), 418 s.

Abraham, W. (1908). *Jakób Strepa arcybiskup halicki 1391–1409.* Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 115 s.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie. (1872). Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z drukarni narodowej W. Manieckiego, (3), 315 s.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie. (1873). Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z drukarni narodowej W. Manieckiego, (4), 303 s.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie. (1875). Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z drukarni narodowej W. Manieckiego, (5), 293 s.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie. (1884). Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z drukarni narodowej W. Manieckiego, (10), 543 s.

Analecta Franciscana sive chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum. (1897). Quaracchi: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, (3), 748 p.

Analecta Franciscana sive chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum. (1885). Quaracchi: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, (1), 2–19.

Analecta Franciscana sive Chronica aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum spectantia. (1906). Quaracchi: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, (4), 668 p.

Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum auctore A. R. P. Luca Waddingo hiberno. (1732). Romae: Typis Rochi Bernarbo, (3), 567 p.

Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum auctore A. R. P. Luca Waddingo hiberno. (1732). Romae: Typis Rochi Bernarbo, (4), 574 p.

Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum auctore A. R. P. Luca Waddingo hiberno. (1733). Romae: Typis Rochi Bernarbo, (7), 632 p.

Annalium Ordinis Minorum. Supplementa. Fr. Antonio Melissano de Macro. (1710). Augustae Taurinorum: Ex Typographia Ioannis Iacobi Chringheli, et Pauli Mariae Dutti Sociorum, 523 p.

Anonymi descriptio Europae Orientalis «Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia» Anno MCCCVIII exarata. (1916). Cracoviae: Sumptibus Academiae Litterarum, 70 p.

Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie.

Archiwum Narodowy w Krakowie.

Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie.

Bacon Roger. (2006). *Dzielo Większe. Opus Majus.* Kęty: Wyd-wo Marek Derewiecki, 709 s.

Benedykt Polak. (2008). *Z Europy do Azji przez Kazachstan (1245-1247)*. Warszawa: Wydała Oficyna Olszynka, 87 s.

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1759). Romae: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, (1), 798 p.

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1761). Romae: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, (2), 595 p.

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1765). Romae: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, (3), 613 p.

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1768). Romae: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, (4), 602 p.

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1908). Apud Claras Aquas: Typis collegii s. Bunaventurae, (4), 349 p.

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1898). Romae: Typis Vaticanis, (5), 643 p.

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1902). Romae: Typis Vaticanis, (6), 687 p.

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1904). Romae: Typis Vaticanis, (7), 774 p.

Bullarium Poloniae. (1982). Romae: PAN; IH; KUL, (1), 386 s.

Bullarium Poloniae. (1985). Romae: PAN; IH; KUL, (2), 483 s.

Bullarium Poloniae. (1988). Romae: PAN; IH; KUL; IKCh, (3), 301 s.

Bullarium Poloniae. (1992). Romae; Lublin: PAN; IH; KUL; IKCh, (4), 580 s.

Długossii Joannes. (1973). *Annales seu Cronicae ingliti regni Poloniae. Lib. 5-6.* Varsaviae: PWN, (3), 413 p.

Długossii Joannes. (1978). *Annales seu Cronicae ingliti regni Poloniae. Lib. 9.* Varsaviae: PWN, (5), 507 s.

Długossii Joannes. (1985). *Annales seu Cronicae ingliti regni Poloniae. Lib. 10.* Varsaviae: PWN, (6), 443 p.

Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075-1953): In 2 v. (1953). Romae: PP. Basiliani-Piazza della Madonna dei Monti 3, (1), 686 p.

Drelicharz, W. (2003). *Annalistyka Małopolska XIII-XV wieku. Kierunki rozwoju wielkich roczników kompilowanych.* Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 498 s.

El Libro nosocimiento de todos los reinos (The Book of Knowledge of All Kingdoms). (1999). Tempe, Arizona: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 138 p.

Golubovich, G. (1913). *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francese.* Quarachhi, (2), 641 p.

Hautala, R. (2016). Latin Sources on Competing Catholic and Muslim Proselytizing Activity among the Golden Horde's Nomads in the First Quarter of the 14th Century. *Archivum Eurasiae Medii Aevi.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 22, 11–70.

Historica Russiae Monimenta, ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta (1841). Petropoli: Typis Eduardi Partzi, (1), 399 s.

Kurtyka, J. (2001). Najstarsze dokumenty dla franciszkanów kamieneickich z lat 1400 i 1402. *Roczniki Historyczne*, 67, 149–168.

Monumenta Germaniae historia (1924). Berolini: APVD Weidmannos, (3), 332 s.

Monumenta Germaniae Historica. (1872). Hannoverae, (22) p. 483–528.

Monumenta Medii Aevi Historica. Resgestas Poloniae illustrantia. (1882). Cracoviae: Sumtibus Academiae Literarum Cracoviensis, (6), 1113 p.

Monumenta Medii Aevi Historica. Resgestas Poloniae illustrantia. (1886). Cracoviae: Sumtibus Academiae Literarum Cracoviensis, (9), 371 p.

Monumenta Poloniae Historica. (1872). Lwów: Wydany nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie, (2), 998 s.

Monumenta Poloniae Historica. (1878). Lwów: Wydany nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie, (3), 876 s.

Monumenta Poloniae Historica. (1884). Lwów: Wydany nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie, (4), 992 s.

Monumenta Poloniae Historica. (2017). Kraków, Warszawa: PAU, (16), 709.

Monumenta Poloniae Vaticana. (1913). Cracoviae: Sumtibus Academiae Literarum Cracoviensis, (2), 585 s.

Monumenta Poloniae Vaticana. (1914). Cracoviae: Sumtibus Academiae Literarum Cracoviensis, (3), 572 s.

Monumenta Poloniae Vaticana. (1939-1946). Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, (8), 200 s.

Najstarsza księga miejska 1382-1389: W 3 t. (1892). Lwów: Nakładem gminy król. stoł. miasta Lwowa, (1), 152 s.

Najstarsza księga miejska 1404-1414: W 3 t. (1896). Lwów: Nakładem gminy król. stoł. miasta Lwowa, (2), 183 s.

Pirawski, T. (1893). Relatio status Almae Archedioecesis Leopoliensis. Accedunt testamenta eiusdem Th. Pirawski et Ioannis Zamoiscii, Archiepiscopi Leopoliensis. *Materiały Historyczne. Wydawnictwo Towarzystwa Historycznego we Lwowie*. Lwów: Nakładem Towarzystwa Historycznego, (2), 206 s.

Pisma Św. Franciszka z Asyżu. (2009). Kraków: Bratni Zew, 668 s.

Pomniki dziejowe Przemyśla. (1936). Przemyśl, (1), 429 s.

Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. (1855). Praegae: Typis C. R. Typographia Aulicae Filiorum Theophil Haase, (1), 812 s.

Regesta Pontificum Romanorum inde ab A. post Christum natum MCXCVIII ad A. MCCCIV. (1957). Graz: Akademische druck – U. Verlagsanstalt, (1–2), 2157 s.

Reperum Italicarum Scriptorum. (1723). Mediolani, (3,1), 709.

Ropok, J. (Ed.). (2004). *Kronika uhorských kráľov zvana Dubnická. Historické rozprávanie neznámeho autora o minulosti Uhorského kráľovstva od výbojov Hunov do Európy až po sobáš Mateja Korvína s Beatricou*. Bratislava: Rak, 239 s.

Strzelczyk, J. (Ed.). (1993). *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a Świat Mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongolów*. Poznań: Wyd-wo ABOS, 333 s.

Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia. (1859). Romae: Typis Vaticanis, (1), 837 s.

Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia. (1860). Romae: Typis Vaticanis, (2), 815 s.

Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finiti matum historiam illustrantia. (1860). Romae: Typis Vaticanis, (1), 788 s.

Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finiti matum historiam illustrantia. (1861). Romae: Typis Vaticanis, (2), 782 s.

Vitae archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium per Iacobum Scrobisesevium canonicum leopoliensem editae. (1628). Leopoli: In Officina Typographica Ioannis Szeligae, Archiepiscopalis Typographi.

Vitae Episcoporum Premisliensium ritus latini, tam que in manuscripto anno 1744 continentur, additis super hisce notitiis ex aliis rerum polonicarum scriptoribus, quam abhinc usque ad praesentia tempora succedentium. Adnexae etiam sunt observationes super origine episcopatum latinorum in Russia, et amplitudine limitibusque modernarum diocesium ritus latini in Galicia. (1844). Vienna: Typis Congregationis Mechitaristicae, 199 p.

Zakony franciszkańskie w Polsce. (1983). Kraków: Prowincjałat OO. Franciszkanów Konwentalnych Prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strepy, (1), 515 s.

Zawadzki, R. (1979). Innocentego P.P. IV bulla kanonizacyjna Świętego Stanisława oraz bulla delegacyjna dla Jakuba z Velletri. *Analecta Crocoviensia.* Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne w Krakowie, 11, 23–45.

Zródła franciszkańskie (XIII-XIV). Biografie św. Franciszka Tomasza z Celano. Vita Prima. Vita Secunda. Tractatus de miraculis. Legenda ad usum chori. (2007). Poznań: Wydwo Poznańskie, 671 s.

Zródła franciszkańskie. Pisma Świętego Franciszka. Zródła biograficzne Świętego Franciszka. Pisma Świętej Klary i źródła biograficzne. Teksty ustalające normy dla braci i sióstr od pokuty. (2005). Kraków: Bratni Zew, 2604 s.

References:

Annynskyi, S. (1940). Izvestiya venherskykh missyonerov XIII-XIV vv. o tatarakh i Vostochnoi Evrope [News of the Hungarian missionaries of the 13th–18th centuries. about the Tatars and Eastern Europe]. *Istorycheskyi arkhiv*, (3), 71–112. [in Russian].

Bartolomei, Zimorovych. (2004) «Potriinyi Lviv. Leopolis Triplex» [Triple Lviv]. *Lviv. Leopolis. Lwow. Lemberg. Genius loci. Nezalezhnyi kulturolohichnyi chasopys "I"*. Lviv, 40–79. [in Ukrainian].

Borotba Pivdenno-Zakhidnoi Rusi i Ukrainy proty ekspansii Vatikanu ta unii (X – pochatok XIII st.). Zbirnyk dokumentiv i materialiv [The struggle of South-Western Rus' and Ukraine against the expansion of the Vatican and the Union (10th – beginning of the 13th century). Collection of documents and materials]. (1988). Kyiv: Nauk. dumka, 288 s. [in Ukrainian].

Bolshakova, S. (1975). Papskie poslanyia halytskomu kniazui kak istorycheskyi istochnyk [The papal message to the Halicz prince as a historical source]. *Drevneishye hosudarstva na terrytorii SSSR. Materyaly i issledovanyia.* Moskva: Nauka, 122–129. [in Russian].

Havanini, Oleksandr. (2007). *Khronika yevropeiskoi Sarmatii* [Chronicle of European Sarmaty]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 1006 s. [in Ukrainian].

Istoky Frantsyskanstva. Sviatoi Frantsysk Assyzskiy: pysanyia i biohrafyia. Sviataia Klara Assyzskaia: pysanyia i byohrafyia [The origins of Franciscanism. Saint Francis of Assisi: writings and biography. Saint Clare of Assisi: writings and biography]. (1996). Moskva: Dukhovnaia Biblioteka, 1060 s. [in Russian].

Ilkiv-Svydnytskyi, M. (2017). Prahmatychna (dokumentalna) pysemnist halytskoho arkhiepyskopa Yakuba Strepy kintsia XIV – pochatku XV stolittia [Pragmatic (documentary)

writing of Halicz Archbishop Jakob Strepa of the late XIVth – early XVth centuries]. *Lviv: misto – suspilstvo – kultura: zb. nauk. pr.*, (10), 11–70. [in Ukrainian].

Malyn, A. (1911). *Ioann de Plano Karpyny Istorii Monhalov. Vylhelm de Rubruk Puteshstvie v Vostochniya strany* [John de Plano Carpini History of the Mongols. Wilhelm de Rubruk Travels to the East]. Sankt-Peterburh: Izdanie A. S. Suvoryna, 224 s. [in Russian].

Martyniuk, A. (2011). Rus i Lytva v sochynenny Ioanna de Halonyfontybusa [Rus' and Lithuania, written by John de Galonifontibus]. *Studia Historica Europae Orientalis. Yssledovaniya po ystorry Vostochnoi Evropy*: nauch. sb. Minsk: RYVSh, 79–88. [in Russian].

Matuzova, V. (1979). *Anhlyiskye srednekovye ystochnyky IX-XIII vv. Teksty, perevod, kommentaryi* [English medieval sources of the 10th–13th centuries. Texts, translation, commentary]. Moskva: Nauka, 266 s. [in Russian].

Parshyn, I. (2018). *Dyplomatiia Halytsko-Volynskoi derzhavy: yevropeiski naratyvni dzherela XIII-XV stolit* [Diplomacy of the Halych-Volyn state: European narrative sources of the 13th – 15th centuries]. Lviv, 348 s. [in Ukrainian].

Paslavskiy, I. (2011). Informatsiia pro tatar ruskoho arkhieypyskopa Petra, uchasnyka I Lionskoho Soboru (1245) [Information about Tatars, presented by the Ruthenian Archbishop Petro at the First Lion Council in 1245.]. *Kniazha doba: istoriia i kultura*, (4), 208–231. [in Ukrainian].

Polnoe sobranie russkykh letopysei [Complete collection of Russian chronicles]. (1908). S.-Peterburg: Typohrafiia M.A. Aleksandrova, (2), 638 s. [in Russian].

Pravda pro uniiu: dokumenty i materialy [The truth about the union: documents and materials]. (1981). Lviv: Kameniar, 446 s. [in Ukrainian].

Ramm, B. (1959). *Papstvo i Rus v X-XV vekakh* [The Papacy and Rus' in the 10th–15th centuries]. Moskva, Leninhrad: Izd-vo AN SSSR, 282 s. [in Russian].

Sviderskyi, Yu. (1983). *Borotba Pivdenno-Zakhidnoi Rusi proty katolytskoi ekspansii v X-XIII st.* [The struggle of South-Western Russia against Catholic expansion in the X-XIII centuries.]. Kyiv: Nauk. dumka, 128 s. [in Ukrainian].

Khatala, R. (2019). *V zemliakh «Severnoi Tartaryy»: Svedeniya latynskyykh istochnykov o Zolotoi Orde v pravlenye khana Uzbeka (1313-1341)* [In the lands of “Northern Tartaria”: Information from Latin sources about the Golden Horde during the reign of Uzbek Khan (1313–1341)]. *Seryia «Iazma Myras. Pysmennoe Nasledye. Textual Heritage»*. Kazan: In-t istoryy im. Sh. Mardzhany AN RT, (6), 976 s. [in Russian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Lvovi [Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv]. [in Ukrainian].

Chubatyi, M. (1917). Zakhidna Ukraina i Rym u XIII st. u svoikh zmahanniakh do tserkovnoi unii [Western Ukraine and Rome in the 13th century. in their contests for church union]. *Zapysky NTSh*, (123–124). Lviv, 1–108. [in Ukrainian].

Yurchenko, A. (2002). *Khrystyanskyi mir i «Velykaia Monholskaia imperyia». Materyaly frantsyskanskoi missii 1245 hoda* [Christendom and the „Great Mongol Empire”. Materials of the Franciscan mission of 1245]. Sankt-Peterburh: Evraziya, 478 s. [in Russian].

Abraham, W. (1904). *Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi*. Lwów: Nakładem Towarzystwa dla popierania nauki polskiej, (1), 418 s. [in Polish].

Abraham, W. (1908). *Jakób Strepa arcybiskup halicki 1391–1409*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 115 s. [in Polish].

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie. (1872). Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z drukarni narodowej W. Manieckiego, (3), 315 s. [in Latin].

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie. (1873). Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z drukarni narodowej W. Manieckiego, (4), 303 s. [in Latin].

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie. (1875). Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z drukarni narodowej W. Manieckiego, (5), 293 s. [in Latin].

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego bernadyńskiego we Lwowie. (1884). Lwów: Główny skład w księgarni Seyfartha i Czajkowskiego z drukarni narodowej W. Manieckiego, (10), 543 s. [in Latin].

Analecta Franciscana sive chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum. (1897). Quaracchi: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, (3), 748 p. [in Latin].

Analecta Franciscana sive chronica aliaque varia documenta ad historiam Fratrum Minorum. (1885). Quaracchi: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, (1), 2–19. [in Latin].

Analecta Franciscana sive Chronica aliaque Varia Documenta ad Historiam Fratrum Minorum spectantia. (1906). Quaracchi: Ex Typographia Collegii S. Bonaventurae, (4), 668 p. [in Latin].

Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum auctore A. R. P. Luca Waddingo hiberno. (1732). Romae: Typis Rochi Bernarbo, (3), 567 p. [in Latin].

Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum auctore A. R. P. Luca Waddingo hiberno. (1732). Romae: Typis Rochi Bernarbo, (4), 574 p. [in Latin].

Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum auctore A. R. P. Luca Waddingo hiberno. (1733). Romae: Typis Rochi Bernarbo, (7), 632 p. [in Latin].

Annalium Ordinis Minorum. Supplementa. Fr. Antonio Melissano de Macro. (1710). Augustae Taurinorum: Ex Typographia Ioannis Iacobi Chringheli, et Pauli Mariae Dutti Sociorum, 523 p. [in Latin].

Anonymi descriptio Europae Orientalis «Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia» Anno MCCCVIII exarata. (1916). Cracoviae: Sumptibus Academiae Litterarum, 70 p. [in Latin].

Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie. [in Polish].

Archiwum Narodowy w Krakowie. [in Polish].

Archiwum OO. Franciszkanów w Krakowie. [in Polish].

Bacon Roger. (2006). *Dzieło Większe. Opus Majus.* Kęty: Wyd-wo Marek Derewiecki, 709 s. [in Polish].

Benedykt Polak. (2008). *Z Europy do Azji przez Kazachstan (1245-1247).* Warszawa: Wydała Oficyna Olszynka, 87 s. [in Polish].

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1759). Romae: Typis Sacrae Gongregationis de Propaganda Fide, (1), 798 p. [in Latin].

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1761). Romae: Typis Sacrae Gongregationis de Propaganda Fide, (2), 595 p. [in Latin].

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1765). Romae: Typis Sacrae Gongregationis de Propaganda Fide, (3), 613 p. [in Latin].

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1768). Romae: Typis Sacrae Gongregationis de Propaganda Fide, (4), 602 p. [in Latin].

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1908). Apud Claras Aquas: Typis collegii s. Bunaventurae, (4), 349 p. [in Latin].

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1898). Romae: Typis Vaticanis, (5), 643 p. [in Latin].

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1902). Romae: Typis Vaticanis, (6), 687 p. [in Latin].

Bullarium franciscanum romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens tribus ordinibus minorum, clarissarum, et poenitentium a seraphico patriarcha Sancto Francisco. (1904). Romae: Typis Vaticanis, (7), 774 p. [in Latin].

Bullarium Poloniae. (1982). Romae: PAN; IH; KUL, (1), 386 s. [in Latin].

Bullarium Poloniae. (1985). Romae: PAN; IH; KUL, (2), 483 s. [in Latin].

Bullarium Poloniae. (1988). Romae: PAN; IH; KUL; IKCh, (3), 301 s. [in Latin].

Bullarium Poloniae. (1992). Romae; Lublin: PAN; IH; KUL; IKCh, (4), 580 s. [in Latin].

Długossii Joannes. (1973). *Annales seu Cronicae ingliti regni Poloniae. Lib. 5-6.* Varsaviae: PWN, (3), 413 p. [in Latin].

Długossii Joannes. (1978). *Annales seu Cronicae ingliti regni Poloniae. Lib. 9.* Varsaviae: PWN, (5), 507 s. [in Latin].

Długossii Joannes. (1985). *Annales seu Cronicae ingliti regni Poloniae. Lib. 10.* Varsaviae: PWN, (6), 443 p. [in Latin].

Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075-1953): In 2 v. (1953). Romae: PP. Basiliani-Piazza della Madonna dei Monti 3, (1), 686 p. [in Latin].

Drelicharz, W. (2003). *Annalistyka Małopolska XIII-XV wieku. Kierunki rozwoju wielkich roczników kompilowanych.* Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 498 s. [in Polish].

El Libro conocimiento de todos los reinos (The Book of Knowledge of All Kingdoms). (1999). Tempe, Arizona: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 138 p. [in English].

Golubovich, G. (1913). *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francescano.* Quarachhi, (2), 641 p. [in Italian].

Hautala, R. (2016). Latin Sources on Competing Catholic and Muslim Proselytizing Activity among the Golden Horde's Nomads in the First Quarter of the 14th Century. *Archivum Eurasiae Medii Aevi.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 22, 11–70. [in English].

Historica Russiae Monumenta, ex antiquis exterarum gentium archivis et bibliothecis deprompta (1841). Petropoli: Typis Eduardi Partzi, (1), 399 s. [in Latin].

Kurtyka, J. (2001). Najstarsze dokumenty dla franciszkanów kamieneickich z lat 1400 i 1402. *Roczniki Historyczne,* 67, 149–168. [in Polish].

Monumenta Germaniae Historia (1924). Berolini: APVD Weidmannos, (3), 332 s. [in Latin].

Monumenta Germaniae Historica. (1872). Hannoverae, (22) p. 483–528. [in Latin].

Monumenta Medii Aevi Historica. Resgestas Poloniae illustrantia. (1882). Cracoviae: Sumtibus Academiae Literarum Cracoviensis, (6), 1113 p. [in Latin].

Monumenta Medii Aevi Historica. Resgestas Poloniae illustrantia. (1886). Cracoviae: Sumptibus Academiae Literarum Cracoviensis, (9), 371 p. [in Latin].

Monumenta Poloniae Historica. (1872). Lwów: Wydany nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie, (2), 998 s. [in Latin].

Monumenta Poloniae Historica. (1878). Lwów: Wydany nakładem Akademii Umiejętności w Krakowie, (3), 876 s. [in Latin].

Monumenta Poloniae Historica. (1884). Lwów: Wydany nakładem Akademii Umiejętności in Krakowie, (4), 992 s. [in Latin].

Monumenta Poloniae Historica. (2017). Kraków, Warszawa: PAU, (16), 709. [in Polish].

Monumenta Poloniae Vaticana. (1913). Cracoviae: Sumtibus Academiae Literarum Cracoviensis, (2), 585 s. [in Latin].

Monumenta Poloniae Vaticana. (1914). Cracoviae: Sumtibus Academiae Literarum Cracoviensis, (3), 572 s. [in Latin].

Monumenta Poloniae Vaticana. (1939-1946). Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, (8), 200 s. [in Latin].

Najstarsza księga miejska 1382-1389: W 3 t. (1892). Lwów: Nakładem gminy król. stoł. miasta Lwowa, (1), 152 s. [in Latin].

Najstarsza księga miejska 1404-1414: W 3 t. (1896). Lwów: Nakładem gminy król. stoł. miasta Lwowa, (2), 183 s. [in Latin].

Pirawski, T. (1893). *Relatio status Almae Archidioecesis Leopoliensis. Accedunt testamenta eiusdem Th. Pirawski et Ioannis Zamoisicii, Archiepiscopi Leopoliensis. Materiały Historyczne. Wydawnictwo Towarzystwa Historycznego we Lwowie.* Lwów: Nakładem Towarzystwa Historycznego, (2), 206 s. [in Latin].

Pisma Św. Franciszka z Asyżu. (2009). Kraków: Bratni Zew, 668 s. [in Polish].

Pomniki dziejowe Przemyśla. (1936). Przemyśl, (1), 429 s. [in Latin].

Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. (1855). Praegae: Typis C. R. Typographia Aulicae Filiorum Theophil Haase, (1), 812 s. [in Latin].

Regesta Pontificum Romanorum inde ab A. post Christum natum MCXCVIII ad A. MCCCIV. (1957). Graz: Akademische druck – U. Verlagsanstalt, (1–2), 2157 s.

Rerum Italicarum Scriptores. (1723). Mediolani, (3,1), 709. [in Latin].

Sopko, J. (Ed.). (2004). *Kronika uhorských kráľov zvana Dubnická. Historické rozprávanie neznámeho autora o minulosti Uhorského kráľovstva od výbojov Hunov do Európy až po sobáš Mateja Korvína s Beatricou.* Bratislava: Rak, 239 s. [in Slovak].

Strzelczyk, J. (Ed.). (1993). *Spotkanie dwóch światów. Stolica Apostolska a Świat Mongolski w połowie XIII wieku. Relacje powstałe w związku z misją Jana di Piano Carpiniego do Mongolów.* Poznań: Wyd-wo ABOS, 333 s. [in Polish].

Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia. (1859). Romae: Typis Vaticanis, (1), 837 s. [in Latin].

Vetera Monumenta historica Hungariam sacram Illustrantia. (1860). Romae: Typis Vaticanis, (2), 815 s. [in Latin].

Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finiti matum historiam illustrantia. (1860). Romae: Typis Vaticanis, (1), 788 s. [in Latin].

Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentium que finiti matum historiam illustrantia. (1861). Romae: Typis Vaticanis, (2), 782 s. [in Latin].

Vitae archiepiscoporum Haliciensium et Leopoliensium per Iacobum Scrobissevium canonicum leopoliensem editae. (1628). Leopoli: In Officina Typographica Ioannis Szeligae, Archiepiscopalis Typographi. [in Latin].

Vitae Episcoporum Premisliensium ritus latini, tam que in manuscripto anno 1744 continentur, additis super hisce notitiis ex aliis rerum polonicarum scriptoribus, quam abhinc usque ad praesentia tempora succedentium. Adnexae etiam sunt observationes super origine episcopatum latinorum in Russia, et amplitudine limitibusque modernarum diocesium ritus latini in Galicia. (1844). Viennae: Typis Congregationis Mechitaristicae, 199 p. [in Latin].

Zakony franciszkańskie w Polsce. (1983). Kraków: Prowincjałat OO. Franciszkanów Konwentalnych Prowincji św. Antoniego i bł. Jakuba Strepy, (1), 515 s. [in Polish].

Zawadzki, R. (1979). Innocentego PP. IV bulla kanonizacyjna Świętego Stanisława oraz bulla delegacyjna dla Jakuba z Velletri. *Analecta Crocoviensia*. Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne w Krakowie, 11, 23–45. [in Polish].

Zródła franciszkańskie (XIII-XIV). Biografie św. Franciszka Tomasza z Celano. Vita Prima. Vita Secunda. Tractatus de miraculis. Legenda ad usum chori. (2007). Poznań: Wyd-wo Poznańskie, 671 s. [in Polish].

Zródła franciszkańskie. Pisma Świętego Franciszka. Zródła biograficzne Świętego Franciszka. Pisma Świętej Klary i źródła biograficzne. Teksty ustalające normy dla braci i sióstr od pokuty. (2005). Kraków: Bratni Zew, 2604 s. [in Polish].

Отримано: 20.09.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.51-59

УДК 930.253(477.85):792.2(=411.16) (477.85)«1945/1950»

БЕЗАРОВ Олександр – доктор історичних наук, доцент кафедри все-світньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федь-ковича, вул. Кафедральна, 2, м. Чернівці, індекс 58000, Україна (o.bezarov@chnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8467-0647>

Researcher ID C-1042-201

BEZAROV Oleksandr – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History of Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University, 2 Cathedral Street, Chernivtsi, index 58000, Ukraine (o.bezarov@chnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Безаров, О. (2023). Документи з історії Державного єврейського театру імені Шолом Алейхема у фондах Державного архіву Чернівецької області (1945-1950 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 51–59.

ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ ДЕРЖАВНОГО ЄВРЕЙСЬКОГО ТЕАТРУ ІМЕНІ ШОЛОМ АЛЕЙХЕМА У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (1945-1950 рр.)

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати зміст і характер неопублікованих документів з історії Державного єврейського театру імені Шолом Алейхема, які зберігаються у фондах Державного архіву Чернівецької області. **Методологія дослідження** спирається на принципи конкретно-історичного підходу, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності, а також на використання методів – аналізу та синтезу, історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в історіографії запровад-

жено в обіг і проаналізовано неопубліковані архівні документи з історії Державного єврейського театру імені Шолом Алейхема 1945-1950 рр. Виокремлено основні групи документів, в яких відображено етапи становлення, розвитку і ліквідації відомого театру, а саме: протоколи засідання Художньої ради театру; афіши вистав, анотації п'єс, програми концертних виступів акторських колективів театру; акти прийому театральних вистав; звіти та інформація про діяльність театру накази й директивні розпорядження Комітету у справах мистецтв Раднаркому УРСР, Чернівецького облвиконкому, дирекції театру, зокрема, про святкування 20-річного ювілею театру та організацію гастрольної діяльності; відомості про нарахування та виплату заробітної плати; прибутки театру; звіти ліквідаційної комісії театру; акт документальної ревізії театру за 1949-1950 рр. та інші документи. **Висновки.** Доведено, що зазначені матеріали є важливим історичним джерелом з історії єврейського театрального мистецтва. Державний єврейський театр імені Шолом Алейхема виявився останнім державним єврейським театром (ГОСЕТом), який діяв на теренах СРСР. Встановлено, що «чернівецька» колекція документів стосується, передусім, історії Київського ГОСЕТу, колектив якого не з власної волі опинився у Чернівцях у 1945 р., але вочевидь збагатив своєю талановитою творчістю культурне життя повоєнної Буковини.

Ключові слова. Київський ГОСЕТ, Чернівці, Державний єврейський театр імені Шолом Алейхема, Державний архів Чернівецької області.

THE DOCUMENTS ON THE HISTORY OF THE SHOLOM ALEICHEM STATE JEWISH THEATER IN THE FOUNDATIONS OF THE STATE ARCHIVES OF THE CHERNIVTSI REGION (1945-1950)

Abstract. *The purpose of the study* is to analyze the content and nature of unpublished documents on the history of the Sholom Aleichem State Jewish Theater, which are stored in the funds of the State Archives of the Chernivtsi Region. **The research methodology** is based on the principles of the concrete-historical approach, objectivity, comprehensiveness, and integrity, systematicity, as well as the use of the following methods – of analysis and synthesis, historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, and problem-chronological. **The scientific novelty** is that, for the first time in historiography, unpublished archival documents on the history of the Sholom Aleichem State Jewish Theater from 1945 to 1950 have been circulated and analyzed. The main groups of documents are singled out, which reflect the stages of formation, development, and liquidation of the famous theater, namely: minutes of the meeting of the Theater's Artistic Council; posters of performances, annotations of plays, programs of concert performances of theater acting groups; acts of reception of theatrical performances; reports and information on the theater's activities, orders and directives of the Arts Committee of the Soviet People's Committee of the Ukrainian SSR, the Chernivtsi Regional Executive Committee, the theater directorate, in particular, on the celebration of the 20th anniversary of the theater and the organization of touring activities; information on calculation and payment of wages; theater profits; reports of the liquidation committee of the theater; act of documentary audit of the theater for 1949-1950 and other documents. **Conclusions.** It has been proven that these materials are an important historical source for the history of Jewish theatrical art. The Sholom Aleichem State Jewish Theater turned out to be the last state Jewish theater (GOSET) that operated on the territory of the USSR. It has been established that the "Chernivtsi" collection of documents relates, first of all, to the history of the Kyiv GOSET, whose staff did not find themselves

in Chernivtsi in 1945 of their own free will, but evidently enriched the cultural life of post-war Bukovina with their talented creativity.

Key words. Kyiv GOSET, Chernivtsi, the Sholom Aleichem State Jewish Theater, State Archives of the Chernivtsi Region.

Постановка проблеми. У попередній статті, на основі проаналізованих матеріалів з фондів Державного архіву Чернівецької області (далі – Держархіву Чернівецької обл.), ми розглянули проблеми становлення Державного єврейського театру ім. Шолом Алейхема у 1945 році (Безаров, 2023). Проте, унікальність «чернівецької» колекції документів з історії цього відомого театру, на наш погляд, полягає у тому, що в ній відображено не тільки однойменний період в історії Київського ГОСЕТу, але те, що вони містять низку матеріалів з довоєнного («київського») періоду історії театру, його перебування в евакуації; висвітлюють, крім власне творчої, економічну діяльність; відображають репертуарну політику, взаємини як всередині театрального колективу, так і з представниками органів влади, іншими театрами та закладами культури упродовж усього періоду його життя у Чернівцях (1945-1950 рр.). Також варто зауважити, що у 1940 р. у Чернівцях функціонував місцевий Державний єврейський театр (Чернівецький ГОСЕТ) на чолі з директором Л. Газінським. Однак напередодні фашистсько-румунської окупації Буковини театр припинив своє існування, а його традиції, вже після звільнення краю, успішно продовжив Київський ГОСЕТ (Державний єврейський театр ім. Шолом Алейхема).

Мета статті – проаналізувати зміст і характер неопублікованих документів, що зберігаються у фондах Держархіву Чернівецької області, в яких відображено процеси розвитку Державного єврейського театру ім. Шолом Алейхема у 1945-1950 рр.; оцінити їх значення як історичного джерела у висвітленні діяльності відомого театру на завершальному етапі його історії.

Аналіз джерел та останні дослідження. Очевидно, що сучасні історики єврейського театального мистецтва України не часто або зовсім не зверталися до проблем вивчення архівних джерел з історії Державного єврейського театру ім. Шолом Алейхема, крім, мабуть, статті І. Мелешкіної, в якій, зокрема, згадувалося про «потужну добірку предметів, що висвітлюють останній, чернівецький період Всеукраїнського ГОСЕТу», яка зберігається у колекції Музею театального, музичного та кіномистецтва України (Мелешкіна, 2018, с. 18–21). На думку інших українських дослідниць, «матеріалів, що висвітлюють таке яскраве і потужне явище, як театр мовою ідиш, зберіглося небагато, окрім того, вони зазвичай розрізнені та несистематизовані» (Риндюк, 2018, с. 146). Проте, зауважили авторки, «винятком є збірка матеріалів з історії єврейського театру з фондової колекції Музею театального, музичного та кіномистецтва України» (Риндюк, 2018, с. 147). Опубліковано цікавий документ з історії Державного єврейського театру ім. Шолом Алейхема – фотокопію витягу з наказу Комітету у справах мистецтв УРСР від 28 лютого 1950 р.,

з якого випливає, що відомий театр офіційно ліквідовано за постановою Ради міністрів УРСР від 31 січня 1950 р. (Риндюк, 2018, с. 148). Щоправда, жодного покликання з приводу походження опублікованого документа у посібнику, на жаль, немає. Також у сучасних дослідженнях відсутні навіть згадки про існування розлогої «чернівецької» колекції документів. На нашу думку, використання матеріалів з фондів Держархіву Чернівецької області у вивченні історії Державного єврейського театру ім. Шолом Алейхема значно поглибить уявлення дослідників про історію цього славетного творчого колективу зокрема, єврейського театрального мистецтва взагалі.

Виклад основного матеріалу. У фондах Державного єврейського театру ім. Шолом Алейхема» (Ф. Р. 133) та Управління культури Чернівецького облвиконкому (Ф. Р. 16) Держархіву Чернівецької області зберігається значна кількість неопублікованих документів з історії Державного єврейського театру ім. Шолом Алейхема. Документи, які стосуються історії Єврейського театру 1945-1950 рр., умовно можна поділити на дві групи: матеріали, в яких висвітлено творче життя театрального колективу, і документи, в яких відображено господарську та економічну діяльність театру.

До першої групи належать протоколи засідання Художньої ради театру; афіши вистав, анотації п'єс, програми концертних виступів акторських колективів театру; акти прийому театральних вистав; різноманітні звіти та інформація про діяльність театру тощо.

Так, наприкінці травня 1945 р. відбулася успішна прем'єра мелодрами за п'єсою класика єврейського театрального мистецтва А. Гольдфадена «Чаклунка», яку було відновлено у репертуарі театру ще 18 листопада 1943 р., тобто тоді, коли театр перебував в евакуації у Джамбулі (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 2, спр. 9, арк. 102). Режисером вистави і водночас виконавцем головної ролі був ветеран єврейської сцени А. Нугер. Своє задоволення виставою висловив директор театру Г. Спекторов, який відзначив увесь акторський колектив «подякою» і зауважив, що успіх «Чаклунки» засвідчив про відновлення творчого потенціалу театру після важких випробувань війни (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 2, спр. 15, арк. 76).

У справах фонду Р. 133 зберігаються протоколи засідання Худради театру від 21 січня 1949 р. і від 17 листопада 1949 р. (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 1, спр. 59, 5 арк.), в яких можна прочитати про заклики керівництва Єврейського театру «ставити більше радянських п'єс». Очевидно, зауважував 21 січня 1949 р. директор театру М. Янут, питання про єврейську класику тепер нас не хвилює»... (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 1, спр. 59, арк. 1). Однак, художній керівник театру М. Гольдблат зазначив, що на одну єврейську п'єсу має припадати одна з російської або української класики (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 1, спр. 59, арк. 2). Проте, як випливає з проаналізованих нами документів, у 1949-1950 рр. лідерами репертуарної діяльності театру все ж такі була класика єврейської драматургії (Держархів Чернівецької

області, ф. р. 133, оп. 1, спр. 70, 15 арк.). З-поміж матеріалів фонду можна знайти анотації на п'єси «Степеню», «200 000» (Шолом Алейхема), «Йоселе» (Я. Динезона), «Суламиф» (С. Галкіна), «На покайному ланцюгу» (І. Переца) та інші. Наприклад, сюжет п'єси М. Ойбельмана за оповіданням відомого єврейського письменника Я. Динезона (1856-1919 рр.) висвітлював проблеми трагічної долі дітей нужденних євреїв, які жевріли у занедбаних містечках смуги осілості Російської імперії. Головний персонаж однойменної п'єси, Йоселе, мріяв про школу, але в класі, де він навчався були тільки діти багатіїв. Мати Йоселе не винесла цькування та приниження свого сина і незабаром померла у в'язниці, куди її запроторили заможні батьки однокласників її сина. У фіналі цієї драми головний герой символічно загинув від холоду та голоду під вікнами школи, звідки його вигнали через його жебрацтво (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 1, спр. 61, арк. 1). На контрасті з «Йоселе» вельми популярною на сцені театру була мелодрама Шолом Алейхема «Степеню» у постановці А. Рубінштейна. У цьому творі видатного майстра єврейської літератури, як зазначалося в анотації, протиставлялися дві світи – світ буржуазної та міщанської «доброчесності» і світ обдарованих людей з народу, талановиті художники – самородки на чолі з відомим скрипалем Степеню, котрий закохався у молоду дівчину Рохеле. Актуальність сюжету «Степеню» у тому, що романтичні почуття єврейського музиканта можливі лише поза межами «хижацької атмосфери» містечкової єврейської родини, яку уособлювала дружина Степеню – Фрейдл (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 1, спр. 61, арк. 3).

Взагалі, варто зазначити, що на творчість театрального колективу впливали непрості процеси суспільно-політичного життя повоєнного СРСР. В умовах поширення ідеології сталінізму та посилення репресій проти єврейських діячів культури у 1948-1950 рр., дирекція театру була змушена виконувати накази («рекомендації») офіційної влади з приводу святкування ювілею Й. Сталіна. За дорученням Чернівецького обласного відділу у справах мистецтв, 10 грудня 1949 р. затверджено план заходів, за яким передбачалося перед кожною п'єсою виголошувати вірші про «велич Й. В. Сталіна», колективно заспівати гімн Радянського Союзу та «Пісню про Сталіна» (М. Блантера), виступити із доповіддю на урочистих зборах з приводу 70-ти річного ювілею керівника СРСР тощо (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 16, оп. 3, спр. 83, арк. 45). На початку 1950 р. директору театру М. Теплицькому рекомендовано організувати акторів для виголошення перед кожною виставою віршів про В. Леніна з приводу 26-ої річниці з дня смерті засновника Радянського Союзу (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 1, спр. 70, арк. 3).

У деяких документах за 1949–1950 рр. зафіксовані випадки арештів співробітників і навіть глядачів театру органами МДБ за нез'ясованих обставин. За тогочасними повідомленнями, дехто зі співробітників театру зникли зі значними коштами театру, а проти них місцевою прокуратурою були порушені кримінальні справи (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 1, спр. 72, арк. 33–35, 45–53).

Друга група документів містить накази й директивні розпорядження Комітету у справах мистецтв Раднаркому УРСР, Чернівецького облвиконкому, дирекції театру, зокрема, про святкування 20-ти річного ювілею театру та організацію гастрольної діяльності; відомості про нарахування та виплату заробітної плати; прибутки театру; звіти ліквідаційної комісії театру (1950 р.); акт документальної ревізії театру за 1949-1950 рр. та інші документи.

У фонді Р. 133 зберігається низка документів, у яких докладно висвітлено процеси підготовки та організації святкування ювілею театру, яке відбулося 7 жовтня 1945 р. у приміщенні Київського театру музичної комедії (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 1, спр. 12, 216 арк.). В урочистостях брали участь відомі діячі єврейського та українського театрального мистецтва. За постановою Раднаркому УРСР від 5 жовтня 1945 р., на честь видатного класика єврейської літератури та з нагоди 20-ти річного ювілею, театру було присвоєно ім'я Шолом-Алейхема. Відтоді, офіційна назва театру стала «Державний єврейський театр УРСР імені Шолом-Алейхема» (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 1, спр. 10, арк. 9). У цьому фонді також містяться відомості про персональний склад Ювілейної комісії і запрошених гостей, десятки телеграм з привітаннями, кошторис видатків на проведення ювілейних заходів тощо.

В окремих справах фонду Р. 6 можна знайти списки співробітників театру станом на 15 листопада 1946 року. За нашими підрахунками, у той час у театрі працювали 142 особи з яких 72 уособлювали власне творчий колектив театру (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 16, оп. 3, спр. 21, арк. 2–8).

Оскільки важливою складовою у діяльності театру в умовах госпрозрахунку був фінансовий чинник, то важливими документами для вивчення історії театру постає його фінансово-економічна звітність. З цього приводу, докладну інформацію можна знайти у матеріалах звітів стосовно прибутків театру, наприклад, за 1945 р. та інших років його перебування у Чернівцях (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 1, спр. 17, 11 арк.). Зокрема, у довідці в. о. директора театру М. Костинського від 26 квітня 1948 р. зазначалося, що театр 16 березня 1948 р. опинився на повному госпрозрахунку (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 16, оп. 3, спр. 57, арк. 1). Видатки театру значно зросли, що змусило його керівництво збільшити кількість вистав до 280 на рік. Водночас дирекція скоротила кількість штатних працівників театру зі 182 до 131 особи, що призвело до зменшення фонду заробітної плати з майже 120 тис. до 90 тис. карбованців (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 16, оп. 3, спр. 57, арк. 1). Однак заходи з оптимізації видатків ефекту на дали. На початку 1949 р. заборгованість по зарплаті працівникам Єврейського театру становила 138 тис. крб., а загальний борг театру сягав 308 тис. крб. Водночас у сусідньому Українському драматичному театрі загальний борг становив 117 тис. крб., а по зарплаті – 68 тис. крб (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 16, оп. 3, спр. 83, арк. 5). У березні 1949 р. в Єврейському театрі скоротили ще 17 працівників, серед яких був й асистент режисера М. Лоев. Хоча, після його справедливої скарги на ім'я начальника Чернівецького обласного від-

ділу мистецтв, його незабаром поновили на посаді (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 16, оп. 3, спр. 83, арк. 17, 27–28). Незважаючи на певну економічну скруту театр не відмовився від власних авто («Опель» і «ГАЗ») (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 16, оп. 3, спр. 83, арк. 3).

Цікава інформація міститься в Акті документальної ревізії театру 1950 р., з якої можна дізнатися про те, що за 1949 р. кількість вистав зроста на 110%, але прибутки від них тільки на 66% від рівня попереднього року. Проте, банкрутом театр не був, адже його прибутки були більшими за видатки, а загальна сума заборгованості була зменшена у 1950 р. (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 1, спр. 75, 14 арк.). На нашу думку, Державний єврейський театр УРСР ім. Шолом-Алейхема ліквідували за політичними мотивами, адже радянська влада у повоєнний період вже не була зацікавлена у поширенні національної культури єврейського народу в СРСР, особливо на тлі посилення державного антисемітизму в країні наприкінці 1940-х років. Ліквідація творчого колективу була справою часу. Щоправда, Єврейському театру у Чернівцях у певному сенсі пощастило, бо його закрили останнім з усіх інших ГОСЕТів.

Окрему групу документів становлять особові справи акторів і діячів театру. Зокрема, за матеріалами справ можна дізнатися про творчий шлях народного артиста Казахської РСР, заслуженого діяча мистецтв Росії та України М. Гольдבלата, заслуженого артиста УРСР Д. Жаботинського (котрий чомусь у справі поіменованій Ісааком), заслуженої артистки УРСР А. Сонц, а також ветеранів і майстрів єврейської сцени М. Ойбельмана, С. Пемової, Я. Гольмана, П. Померанц, С. Бідера, А. Нутера та інших (усього 210 осіб, з яких власне єврейськими діячами театру були не більше 190 осіб).

Наприклад, за автобіографією М. Гольдבלата впливає висновок про те, що вибір місця перебування Київського ГОСЕТу після його реєвакації з Середньої Азії був не випадковим, адже його художній керівник і актор походив із сусідньої з Буковиною Герци, розпочав свій творчий шлях у Новоселиці та Хотині (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 2, спр. 81, арк. 3). Натомість більшість акторів театру народилися на теренах колишньої Російської імперії та здолали непростий шлях до вершини своєї творчості. Так, ветеран єврейської сцени Д. Жаботинський походив з бідної родини меламеда на Черкащині, працював чорноробом у промисловості, служив у Червоній армії, а після демобілізації у 1920 р. отримав запрошення від режисера новоствореної у Києві театральної студії «Онгейб» С. Семдора стати професійним актором (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 2, спр. 97, арк. 3). Ветераном Київського ГОСЕТу також був видатний актор і режисер А. Нутер, який народився у бідній єврейській родині на Волині. Закінчив Талмуд-Тору в Житомирі, де у 1917 р. вперше познайомився з єврейською театральною трупкою, що гастролювала в місті. З 1925 р. А. Нутер навчався у таких корифеїв єврейської сцени як Р. Заславський, Б. Бугова, Л. Калманович та інших. У тому ж році він вступив до новоствореного у Харкові Всеукраїнського ГОСЕТу. Незважаючи на те, що Нутер не мав навіть середньої освіти, він став

відомим театральним режисером. Зокрема, у Чернівцях був автором «Сандер Блейк» (Шолом-Алейхема), «Чаклунка» (А. Гольдфадена) та багатьох інших вистав. Дружиною А. П. Нугера була провідна артистка Київського ГОСЕТу – Ш. Фінгерова (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 2, спр. 138, арк. 3–5). Провідна артистка театру П. Померанц народилася у Вільно в родині єврейських робітників, навчалася у відомого режисера Б. Вершилова і служила у Київському ГОСЕТі від першого дня його заснування у 1928 році. У тому ж році актором театру став Л. Гейфецман, котрий у 1919 р. втратив обох батьків (які, очевидно, загинули під час єврейських погромів), обрав професію вчителя і згодом був одним із небагатьох акторів театру, які мали вищу освіту (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 2, спр. 77, арк. 3). Водночас дружина Л. Гейфецмана була кравчиною у театрі (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 2, спр. 78, арк. 3).

Крім вищезазначених фондів Держархіву Чернівецької області, в яких зберігаються матеріали з історії театру, можна також зазначити й про фонди Чернівецького облвиконкому (Ф. Р. 3) і Чернівецького обласного комітету Комуністичної партії України (Ф. П. 2). Так, з документів цих фондів можна дізнатися про те, що 26 жовтня 1944 р., за рішенням місцевої влади, було визначено приміщення для Київського державного єврейського театру, який повертався з евакуації, а саме, у Чернівцях, по вул. Ф. Шиллера, 11 (колишній кінотеатр «Скала», яке належало Чернівецькому університету. Після узгодження усіх формальностей, пов'язаних зі звільненням підсобних і головних приміщень, місто наприкінці 1944 р. було готовим приймати реєвакуйований театральний колектив (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 3, оп. 2, спр. 21, арк. 30). Зокрема, пропонуване приміщення містило 694 глядацьких місця у партері, лоджії та двох балконах, що вочевидь відповідало вимогам щодо належного функціонування стаціонарних театрів.

У фонді Чернівецького обкому КПУ зберігаються протоколи закритих зборів співробітників театру – комуністів, на яких обговорювалися проблема скорочення персонального складу театру, репертуарна політика, але, по суті, йшлося про майбутнє театрального колективу, керівництво якого усе більше відчувало на собі політичний тиск центральної влади. Так, 16 лютого 1949 р. директор театру М. Янут запропонував терміново скоротити кадровий склад театру на 16%, відповідно до постанови уряду від 6 лютого 1949 р., передусім за рахунок адміністрації та некваліфікованих акторів, що, мовляв, без такого скорочення фінансування театру стане неможливим (Держархів Чернівецької обл., ф. п. 2, оп. 4, спр. 531, арк. 3). На засіданні партійного осередку комуністів театру 2 березня 1949 р. М. Янут зазначив про «шкідливу діяльність антипатріотичної групи театральних критиків, яких своєчасно викрила наша преса...»; «ідейну шкідливість» деяких вистав, зокрема «Міреле Ефрос», «Лехаїм», «Десята заповідь»; необхідність запровадження суворого партійного контролю у сфері репертуарної політики театру тощо (Держархів Чернівецької обл., ф. п. 2, оп. 4, спр. 531, арк. 11).

Хоча, як впливає з інших документів, місцева влада була цілком задоволена діяльністю Єврейського театру в Чернівцях. Наприклад, 27 травня 1949 р. виконком Чернівецької обласної ради відзначив почесними грамотами 11 відомих єврейських митців, у тому числі, М. Гольдבלата, А. Сонц, головного художника театру Л. Файленбогена, режисерів – А. Нутера і Д. Стрижевського (Держархів Чернівецької обл., ф. р. 133, оп. 1, спр. 56, арк. 1).

Висновки. Репрезентовані та проаналізовані нами неопубліковані документи з історії Державного єврейського театру імені Шолом Алейхема становлять лише невелику частину унікальної колекції матеріалів, яка зберігається у фондах Державного архіву Чернівецької області. Зазначені матеріали є цінним історичним джерелом, адже відображають не тільки етапи становлення, розвитку і ліквідації відомого театру, але дозволяють зрозуміти обставини процесів згорання розвитку єврейського театрального мистецтва в Радянському Союзі, адже Державний єврейський театр імені Шолом Алейхема виявився останнім ГОСЕТом, який успішно діяв на території СРСР; відтворити непросту політичну атмосферу сталінської епохи, складні побутові умови, в яких доводилося жити і грати видатним майстрам єврейської сцени.

Список використаних джерел і літератури:

Безаров, О. (2023). Становлення Державного єврейського театру імені Шолом Алейхема в Чернівцях у 1945 році. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (39), 244–255.

Державний архів Чернівецької області.

Мелешкіна, І. (2018). Збірка юдаїки у фондівій колекції Музею театрального, музичного та кіномистецтва України (До 95-річчя від дня заснування Українського театрального музею). *Театрознавчий журнал «Просценіум»*, 52, 15–21.

Риндюк, Н., Бакуліна, Н. & Уманська, А. (2018). *Сторінки єврейського мистецтва України: навчальний посібник для учнів ліцеїв*. Київ: Дух і Літера, 256 с.

References:

Bezarov, O. (2023). Stanovlennia Derzhavnoho yevreiskoho teatru imeni Sholom Aleikhema v Chernivtsiakh u 1945 rotsi [The Establishment of the Sholem Aleichem Jewish Theater in 1945]. *Naukovi pratsi Kam'ianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka: istorychni nauky*, (39), 244–255. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoï oblasti [State archive of Chernivtsi region].

Meleshkina, I. (2018). Zbirka yudaiky u fondovii koleksii Muzeiu teatralnoho, muzychnoho ta kinomystetstva Ukrainy (Do 95-richchia vid dnia zasnuvannia Ukrainskoho teatralnoho muzeiu) [A collection of Judaica in the fund collection of the Museum of Theater, Music and Cinema of Ukraine (To the 95th anniversary of the founding of the Ukrainian Theater Museum)]. *Teatroznavchyi zhurnal «Protsenium»*, 52, 15–21 [in Ukrainian].

Ryndiuk, N., Bakulina, N. & Umanska, A. (2018). *Storinky yevreiskoho mystetstva Ukrainy: navchalnyi posibnyk dlia uchniv litseiv* [Pages of Jewish art of Ukraine: a study guide for lyceum students]. Kyiv: Duh i Litera, 256 s. [in Ukrainian].

Отримано: 18.09.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.60-70

УДК 930.2:070]:791(477-21)

ЗАДОРОЖНЮК Андрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32301, Україна (zador3065@gmail.com)

ORCID 0000-0002-2369-9235

Researcher ID JHU-7383-2023

ZADOROZHNYUK Andriy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of History of Ukraine, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32301, Ukraine (zador3065@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Задорожнюк, А. (2023). Розвиток кінематографа та діяльність кінотеатрів у Кам'янці-Подільському на початку ХХ ст.: за матеріалами газети «Подільнянин». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 60–70.

РОЗВИТОК КІНЕМАТОГРАФА ТА ДІЯЛЬНІСТЬ КІНОТЕАТРІВ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТИ «ПОДОЛЯНИН» (1910-1911 рр.)

Анотація. Мета дослідження – спираючись на доробок попередників, наявну джерельну базу висвітлення процесів становлення та розвитку кінематографічного мистецтва та діяльність кінотеатрів у м. Кам'янець-Подільському на початку ХХ ст. на сторінках місцевої газети «Подільнянин». *Методологія дослідження* спирається на принципи конкретно-історичного підходу або історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності, системності, а також на використання методів – аналізу та синтезу, історико-порівняльного, проблемно-хронологічного. *Наукова новизна* полягає у тому, що вперше в історіографії показано, як розвивався кінематограф в Кам'янці-Подільському, виявлені нами джерела – публікації в газеті «Подільнянин», дали можливість дослідити на матеріалі губерньського кейсу соціальну історію кінематографа, розглянути кіно як феномен культури та історії, проаналізувати кількість і діяльність кінотеатрів у місті на початку ХХ століття. *Висновки.* Появу кінематографа у Кам'янці-Подільському відносять до 1901 р., а популяризації кам'янецького кінематографа сприяв вихід місцевої газети «Подільнянин», перші номери якої вийшли друком у вересні 1910 р. Крім друку реклами із датами та розкладом сеансів, газета окремо популяризувала кінотеатр Людинолюбного товариства аргументуючи це тим, що частина коштів від зборів будуть направлені на благодійність. На початку березня 1911 р. Кам'янець-Подільський відвідав уповноважений однієї із кінематографічних фірм у Росії, який зазначив, що кам'янецькі кінотеатри утримуються на пристойному рівні та всі працюють на електриці. Варто також згадати і про виробництво власних кінострічок силами місцевих фотографів. Отже, кінематограф досить швидко після появи з'явився на території Поділля, що було зумовлено близькістю кордонів із європейськи-

ми державами. Одночасно у місті існувало кілька кінотеатрів, що породжувало конкуренцію. Фотографи зацікавилися новою справою, опановували нові технології, купували кінопроектори та створювали кінострічки. В цілому, питання розвитку кінематографічного мистецтва у Кам'янці-Подільському не було темою ґрунтовних досліджень українських дослідників, що у майбутньому вимагає детального вивчення.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, кінематограф, кінотеатр, фотографіи, С. Гіллер, дозвілля, газета «Подільнин», культура.

DEVELOPMENT OF CINEMATOGRAPHY AND FUNCTIONING OF CINEMAS IN KAMIANETS-PODILSKYI IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY BASED ON THE MATERIAL OF THE LOCAL PODOLIANYN NEWSPAPER (1910-1911)

Abstract. *The purpose of the study is to use the existing source base to cover the processes of formation and development of cinematographic art and the functioning of cinemas in Kamianets-Podilskyi in the early twentieth century on the pages of the local Podolianyn newspaper. The research methodology is based on the principles of a specific historical approach, objectivity, comprehensiveness and integrity, as well as the use of methods of analysis and synthesis, historical-comparative, and problematic-chronological. The scientific novelty is the fact that for the first time in historiography it was shown how cinemas developed in Kamianets-Podilskyi; the sources we identified, namely, publications in the Podolianyn newspaper, made it possible to study the social history of cinematography on the basis of the provincial case, to consider cinema as a phenomenon of culture and history, and to analyze the number and functioning of cinemas in the city in the early twentieth century. Conclusions.* *The emergence of cinema in Kamianets-Podilskyi dates back to 1901, and the popularization of Kamianets cinema was facilitated by the publication of the local Podolianyn newspaper, the first issues of which were published in September 1910. In addition to publishing advertisements with dates and schedules of movie shows, the newspaper also popularized the Humanitarian Society cinema, stating that part of the collected money would be used for charity. In early March 1911, Kamianets-Podilskyi was visited by an authorized representative of a cinematographic company in Russia, who noted that Kamianets-Podilskyi cinema theatres were maintained at a decent level and all worked on electricity. It is also worth mentioning that local photographers produced their own films. Thus, we can conclude that cinematography appeared in Podillia, quite soon after its appearance, due to the proximity of the borders with European countries. At the same time, there were several cinemas in the city, which generated competitiveness. Photographers became interested in the new business, mastered new technologies, bought movie projectors, and created films. In general, the issue of the development of cinematographic art in Kamianets-Podilskyi has not been the subject of in-depth studies by Ukrainian researchers, which requires a detailed study in the future.*

Key words: *Kamianets-Podilskyi, cinematography, cinema, photographers, S. Hiller, leisure, Podolianyn newspaper, culture*

Постановка проблеми. Кінематограф посідає важливе місце у сучасному житті кожної людини. Сьогодні кіно досягло піку своєї популярності та має велику освітню й естетичну силу. У другу суботу вересня (згідно з Указом Президента від 12 січня 1996 р.) щорічно відзначається День українського кіно, а перша українська кінозйомка відбулася 120 років тому.

У Кам'янці-Подільському кінематограф з'явився в 1897 р., а першим його майстром був М. Грейм (НБУВ). На жаль, жодних згадок про його діяльність у кінематографі, крім купівлі кіноапарату, або будь-яких збережених кінофільмів авторства М. Грейма не збереглось. Однак виявлені нами публікації у газеті «Подільянин» висвітлюють ставлення до кінематографа у місті на початку ХХ ст., а тому, на нашу думку, викликають певний дослідницький інтерес і можуть допомогти у відтворенні загального історичного розвитку кінематографа у Кам'янці-Подільському на початку ХХ ст.

Аналіз джерел та останні дослідження. Дослідження становлення та розвитку кінематографа й досі гостро стоїть в Україні. На сьогодні існує вкрай мало наукової історичної літератури на дану тематику. Досліджуваний нами період взагалі рідко знаходить висвітлення, здебільшого починаючи одразу із радянської доби. Перше серйозне видання на теренах України побачило світ лише у 2004 р. Це була праця В. Ілляшенка «Історія українського кіномистецтва». Інші подібні праці виходили, здебільшого, закордоном. У 1962 р. в Нью-Йорку Б. Брестом була видана праця «Історія українського кіно». У 2001 р. в Парижі була опублікована монографія французького кінознавця українського походження Любомира Госейка «Histoire du cinema Ukrainien», яка є першим системним і цілісним дослідженням історії українського кінематографа його першого століття. Ця монографічна праця, на відміну від розвідок радянських кінознавців, не містить кон'юнктурних замовчувань, ідеологічних та політичних спотворень. У 2005 р. монографія Л. Госейка вийшла українською: «Історія українського кінематографа. 1896-1995». У 2017 р. було опубліковано монографію Т. Кохана «Кінематограф у контексті культурного простору ХХ століття», а у 2018 р. побачила світ монографія у двох томах В. Миславського, з яких у першому томі «Історія українського кіно 1896-1930: факти і документи» вперше у вітчизняному кінознавстві на основі розгляду широкого спектра маловідомих публікацій в українській та російській періодичній пресі та архівних матеріалів реконструюється становлення і функціонування кінофікації і кінопрокату на початку ХХ ст. Про розвиток кінематографа на Поділлі загалом та у Кам'янці зокрема існує лише машинопис колишнього працівника кінотеатру ім. Войкова В. Міняйла, який так і не було опубліковано. Спеціальні дослідження по даній тематиці взагалі не проводились. Джерелами для цього дослідження були також опубліковані матеріали тогочасної періодичної преси, зокрема газети «Подільянин», початку ХХ ст.

Мета статті – висвітлення процесів становлення та розвитку кінематографічного мистецтва та діяльність кінотеатрів у м. Кам'янці-Подільському на початку ХХ ст. на сторінках місцевої газети «Подільянин».

Виклад основного матеріалу. Кінофільми та поступ кіномистецтва є важливим історичним і культурологічним джерелом, починаючи з кінця ХІХ ст. Історія появи та поширення кінематографа в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. пов'язана із розвитком технологій, міської інфраструктури, сфе-

ри дозвілля, засобів масової комунікації. Базисом для створення перших кінофільмів, звісно, була фотографія – чітка нерухома фіксація того чи іншого зображення. Не вдаючись у подробиці, можна відзначити, що перші стрічки були зняті саме за принципом «швидкого фото» та нагадувало швидше рухомі картинки, аніж сучасні, ідентичні реальним, сюжети.

Історія винаходу кіно починається з ХІХ ст. Перша демонстрація кінострічки була здійснена в Парижі братами Люм'єр у березні 1895 р. Однак слід сказати, що до сьогодні існують суперечки за право називатися винахідником цього дива. Пояснюється це тим, що шлях до кіноіндустрії складався з трьох віх і на момент презентації першого фільму претендентів на «пальму першості» було декілька: Т. Едісон, Й. Тимченко і брати Люм'єр. Т. Едісон створив кінетоскоп, єдиним недоліком якого, у порівнянні з більш досконалим обладнанням Люм'єрів, було тільки те, що картинка за допомогою приладу могла бачити лише одна людина. Але світ кіно зобов'язаний Едісону ще й усталеною ним шириною кіноплівки, що досить-таки важливо.

Становлення вітчизняного кіно відбувалося важко і довго, оскільки воно гальмувалося потоком іноземних стрічок, а саме таких країн як США, Франція, Англія, Німеччина тощо. Поступово становище кіноіндустрії в Російській імперії почало покращуватися, і в 1907-1908 рр. почалося регулярне виробництво фільмів.

Свою історію український кінематограф веде від 1893 р., коли на три місяці раніше за Едісона й більше ніж за рік раніше братів Люм'єрів український механік-винахідник Й. Тимченко розробив свій аналог кінознімального апарату та продемонстрував «живі картинки» під назвою «Вершник» та «Метальник списів» у Новоросійському університеті. Свій винахід він встиг показати у Москві на з'їзді натуралістів і лікарів задовго до феєричного перегляду кіно в Парижі. (Миславський, 2018, с. 23-24).

Першим вітчизняним кінематографістом вважається харківський фотограф А. Федецький. 30 вересня 1896 р. він зафільмував перший документально-хронікальний сюжет тривалістю 1,5 хвилини про тогочасний Житомир, а 2 грудня того ж року у приміщенні Харківського оперного театру (тепер обласна філармонія) провів перший в Україні публічний кіносеанс. Він народився у Житомирі та був представником родини польських шляхтичів. Деякий час жив у Варшаві, а згодом переїхав разом з близькими до Києва. Закінчивши у Відні Академію мистецтв, Федецький професійно й наполегливо займався фотографією, а через шість років безперервної роботи заснував власне фотоательє у Харкові. (Миславський, 2018, с. 27-28).

Пізніше, після кінопоказу Люм'єрів у Парижі, подібні демонстрації «рухомих картинок» набули шаленої популярності, а згодом стали незамінними для людства. Першим кіновиробничим підприємством на території сучасної України стало створене в Катеринославі (нині – місто Дніпро) у 1911 р. «Південно-російське акціонерне товариство Сахненко, Щетинін і Ко», де того ж року режисер Д. Сахненко зняв перший український ігровий фільм «Запорізька Січ» (Миславський, 2018, с. 124-125).

Поява феномену кінематографа спричинила створення на теренах сучасної України низки кінотеатрів, яких до 1917 р. нараховувалось приблизно 250 (Госейко, 2005, с. 9). Як правило, перегляд кінофільмів супроводжувався звуками оркестру, оскільки тогочасні фільми були німими.

У Кам'янці-Подільському появу кінематографа відносять до 1901 р., коли місто відвідав пересувний кінотеатр, а згодом було засновано два стаціонарних кінотеатри під назвами «Ілюзіон» та «Біоскоп», які знаходились біля Новопланівського мосту. Ці невеликі кінотеатри могли вмістити від 20 до 30 глядачів (Міняйло, 2000, с. 6). Станом на 1910-1911 рр. у місті діяли два кінотеатри «Ілюзіон» (власник Ш. Зіньковський) (Реклама, 1911, №89, с. 1), «Біоскоп» (Реклама, 1911, №198, с. 1; Реклама, 1911, №204, с. 1) та «Літній кінозал» на Новому плані (обидва під опікою Імператорського Людинолюбного товариства) (Реклама, 1911, №198, с. 1; Реклама, 1910, №40, с. 1). Також періодично покази кінофільмів влаштовувались у інших закладах. Зокрема, 4 травня 1907 р. у Пушкінському народному домі відбувся безкоштовний учнівський сеанс сінематографу для молодших класів, а у перших числах листопада 1910 р. в приміщенні міського театру проходив пробний показ кінематографічних фільмів (Реклама, 1910, №40, с. 1), але успіху ця спроба не мала, внаслідок чого дирекція міського театру вже 12 листопада цього ж року відмовилась від подальших показів (К приезду окружного інспектора, 1911, с. 2-3).

Популяризації кам'янецького кінематографа сприяв випуск місцевої газети «Подольнин», перші номери якої вийшли друком у вересні 1910 р. Крім друку реклами із датами та розкладом сеансів, газета окремо популяризувала кінотеатр Людинолюбного товариства аргументуючи це тим, що частина коштів від зборів будуть направлені на благодійність. Також газета закликала учнів місцевих навчальних закладів активно відвідувати місцеві кінотеатри (Помощь бедным учащимся, 1910, с. 2).

Щодо картин, які демонструвались у кінотеатрах маємо дані, що кінотеатр Людинолюбного товариства демонструвало здебільшого навчальні та документальні фільми у той час, як кінотеатр Ш. Зіньковського надавав перевагу розважальним стрічкам, таким як французькі стрічки «Бр. Пате» та кінокомедії М. Ліндера.

У газеті «Подольнин» зазначалося, що за відсутності інших розваг зали міських кінотеатрів завжди переповнені, особливо це стосувалось кінотеатрів Людинолюбного товариства за рахунок великих просторих залів та «Ілюзіону» Ш. Зіньковського за рахунок затишку та відсутності миготіння при демонстрації кінострічок (Каменецькие иллюзионы, 1910, с. 2-3). Також очевидець тих подій, В. Панкевич згадував, що навіть придбавши білет на сеанс у театр Людинолюбного товариства за цілий день йому так і не вдалось потрапити до зали, що змусило його ще раз прийти до театру на наступний день (Письма в редакцию, 1911, с. 4). Кам'янецькі кінотеатри вирізнялись серед інших закладів тим, що у них завжди лунали звуки польки у виконанні оркестру, також була можливість оглянути додаткові номери, крім власне кі-

нострічок і ці всі звуки включно із тріскотінням кіноапаратів та запахом горілої нафти наповнювали міські вулички через відчинені двері цих закладів. Фасади кінотеатрів прикрашались різноманітними електричними лампами та величезними афішами з анонсами сеансів (Новое по старому, 1910, с. 2). Варто додати, що заклади кінематографа для успішної роботи обладнали у своїх приміщеннях власні електричні генератори, що також було новинкою (Проект устройства электрического освещения, 1910, с. 3).

У січні 1911 р. на адресу редакції газети «Подольнин» надійшла скарга від члена товариства покровительства звірів О. Гільяшева про те, що у кінематографі Людинолюбного товариства демонструвалась стрічка «Ловіння ведмежат серед криги Полярного океану», де були присутні сцени вбивства ведмедиці-матері та ловіння її дитинчат арканами. Це, на думку члена товариства, було неприпустимим, оскільки, окрім сцен жорстокості, стрічка не мала жодного виховного значення (Письмо к редактору, 1911, с. 2). У відповідь на скаргу наступний номер газети надрукував два відгуки від місцевого населення, у яких саркастично вказувалось, що якби не ця скарга, то ніхто б не знав, що у місті існує товариство з охорони звірів. Далі перераховувались проблеми облаштування місцевих доріг і страждання внаслідок цього місцевих коней, але насамкінець все ж пролунали заклики до власників кінематографа надалі утриматись від показу даної стрічки (Ловля медвежат, 1911, с. 3).

Хоч вищезгадана скарга від товариства покровительства звірів мала свій ефект, місцева газета «Подольнин» періодично при описі місцевої хроніки залишала саркастичні коментарі, які адресувались до представників товариства. Наприклад, у дописі про місцевих візників, які часто перевозили одночасно велику кількість пасажирів та вантажу під заголовком «Балагули» мілким шрифтом було дописано, що «варто б членам товариства покровительства тварин звернути серйозну увагу на бідних коней» (Балагули, 1911, с. 3).

Уже зовсім скоро у газеті було опубліковано заклик накласти на кінематографічні стрічки сувору цензуру за прикладом лондонських кінотеатрів, де перед першим показом стрічку переглядала окрема спеціальна комісія. Також пролунали заклики обмежити відвідування кінотеатрів дітьми шкільного віку (Зло кинематограф, 1911, с. 1-2). У свою чергу, власник місцевого училища В. Мазінг звертав увагу на необхідність виготовлення вітчизняних наукових фільмів для дітей, зокрема з питань географії, що могло б знайомити учнів із різними віддаленими куточками імперії (Кинематограф и школа, 1911, с. 3). Наступного місяця в газеті «Подольнин» було опубліковано циркуляр міністерства внутрішніх справ, який стосувався демонстрації кінематографічних стрічок. Відтепер, власники кінотеатрів зобов'язані були не допускати показ у себе стрічок, які порушували б суспільний порядок, ображали б релігійні, патріотичні та національні почуття а також такі, які могли б дискримінувати армію або правительтво (Циркуляр о кинематографах, 1911, с. 2).

Систематично власники кінематографів влаштовували благодійні збори на користь бідних. Зокрема, в театрі «Глюзіон» Зінковського у перших числах

лютого 1911 р. було влаштовано благодійний показ картин на користь малозабезпечених вихованців технічного училища (В иллюзионе Зиньковского, 1911, с. 2). Вже на 8 лютого було зібрано кошти у розмірі 72 руб. 87 коп., які надійшли у розпорядження батьківського комітету (Благодарность иллюзиону, 1911, с. 2). 18 лютого у кінотеатрі Людинолюбного товариство було влаштовано спеціальний показ кінострічок для дітей із міських притулків та ремісничих шкіл, де були показані спеціально відібрані для дітей стрічки, що демонструвалися впродовж години (Кинематограф Человеколюбивого общества, 1911, с. 2).

Місцеві кінотеатри підтримували різноманітні організації. Зокрема, 30 травня на Новому плані відбулись народні гуляння, організовані кам'янецьким товариством «Просвіта», під час яких власник кінотеатру Ш. Зиньковський влаштував благодійний перегляд кінострічок для публіки (Гулянье, 1911, с. 3). Останній також намагався максимально урізноманітнити заходи у своєму кінотеатрі, навіть організував у перших числах липня 1911 р. чемпіонат із боротьби, у якому приймало участь 12 борців із різних країн, після чого відбулася демонстрація спеціально підібраних кінокартин (Реклама, 1911, №228, с. 1). 10 липня відбувся фінал боротьби за участю відомого борця Г. Ульріха (Реклама, 1911, №236, с. 1). Для звукового супроводу спортивних змагань та кіносеансу Зиньковським спеціально було запрошено військовий оркестр (Реклама, 1911, №230, с. 1). Не стояв осторонь і кінотеатр Людинолюбного товариства, який, наприклад, 21 вересня 1910 р. додатково до демонстрації кіносеансів організував виступ труппи дресированих собак Гавкінса (Реклама, 1910, №6, с. 1). У «Зимовий кінотеатр» на Новопланівському мосту спеціально було проведено телефонну лінію і власники пропонували своїм відвідувачам скористатися телефонною будкою за плату у 5 коп. (Реклама, 1911, №232, с. 1).

7 грудня 1911 р. у приміщенні кінотеатру Людинолюбного товариства у присутності губернатора, лікарів, чинів поліції та журналістів відбулась незвичайна презентація ляльки під назвою «Мото-Фозо», яка за допомогою дротів могла приводитися у дію, створюючи різноманітні автоматичні рухи різними частинами тіла (Необыкновенное явление, 1911, с. 4). Також для приваблення додаткової кількості глядачів, 16 грудня 1911 р. у кінотеатрі відбувся захід із розкриття таємниці цієї ляльки, а у якості рекламного ходу зазначалось, що відтепер будь-хто зможе перетворити себе на подібну ляльку (Секрет «Мото-Фозо», 1911, с. 2).

Зазвичай у траурні дні робота кінотеатрів, як розважальних закладів, припинялась. Так, як повідомляла газета, два кінотеатри Людинолюбного товариства 14 вересня 1911 р. відмінили свої заходи із причини вбивства російського прем'єр-міністра П. Столипіна, але також відмічалось, що заклади «Ілюзіон» Ш. Зиньковського та «Бюскоп» Неймана продовжували свої сеанси із гучною музикою (Отмена развлечений, 1911, с. 3).

На початку березня 1911 р. Кам'янець-Подільський відвідав уповноважений однієї із відомих кінематографічних фірм у Росії та оглянув три місь-

ких кінотеатри на предмет пожежної безпеки, оскільки незадовго до цього імперію сколихнула новина про велику пожежу в кінотеатрі м. Бологое. Уповноважений відмітив, що кам'янецькі кінотеатри утримуються на пристойному рівні та всі працюють на електриці, що мінімізувало небезпеку пожежі (О кинематографе, 1911, с. 2). Систематично приміщення міських кінотеатрів підлягали перевірці на предмет пожежної безпеки, зокрема 10 серпня 1911 р. таку перевірку не пройшли кілька кам'янецьких залів (Осмотр помещений, 1911, с. 3). А у жовтні 1911 р. власника кінотеатру «Біоскоп» Неймана приставом 1 частини було притягнуто до відповідальності за порушення правил про кінематографи (Привлечение к ответственности, 1911, с. 3).

Доволі швидко у період з 1911 по 1917 рр. Ш. Зінковський став монополістом у галузі кінотеатрів, оскільки йому вдалось викупити всі міські кінематографи у свою власність. Згодом він заснував кінотеатри на Соборній вулиці біля Миської думи, а також кінотеатр «Модерн» та невеликий кіномай-данчик у міському парку (Міняйло, 2000, с. 7-8).

Окремо варто також згадати і про виробництво власних кінострічок силами місцевих фотографів. Зокрема, кам'янецький фотограф С. Гіллер виготовив щонайменше, 7 документальних кінострічок у період з 1910 по 1911 рр., та які активно демонструвались у закладах Ш. Зінковського, зокрема: «Виды г. Каменца», «Закладка здания в губернской земской больнице в Каменец-Подольске», «Парад украинского полка на Соборной площади», «Торжество поднесения св. Иконы гарнизону городским головою г. Туровичем 21 октября с. г. в присутствии начальствующих и высокопоставленных лиц города и массы публики», «Освящение храма в Покровском монастыре», «Полёты [авиатора] Уточкина с пассажирами в Каменец-Подольске» та «Праздник I-го линейного генерала Вельминова полка – торжественный парад войск» (Вишневський, 1996, с. 67-116).

Таким чином, кінематограф досить швидко після виникнення з'явився на території Поділля, зокрема у його губернському центрі – місті Кам'янці-Подільському, що було зумовлено близькістю кордонів із європейськими державами. Одночасно у місті існувало кілька кінотеатрів, що породжувало конкуренцію та розвиток у сфері обслуговування та розваг, внаслідок чого один із власників кінотеатру «Глюзіон» Ш. Зінковський згодом зміг викупити абсолютно всі існуючі на той момент міські кінотеатри. Також ним було добувано кілька нових кінотеатрів у центральній частині нового міста, яке активно розбудовувалось. Паралельно із діяльністю кінотеатрів і завезенням іноземних стрічок, конкуренція давала гарну можливість проявити свої здібності місцевим фотографам, зокрема С. Гіллер виготовив щонайменше 7 кінострічок із документальною хронікою місцевих подій та які досить довгий час демонструвались у кінотеатрах. На жаль, подальша доля цих кінострічок невідома.

Висновки. Процеси становлення та розвитку кінематографа та діяльність кінотеатрів у Кам'янці-Подільському на початку ХХ ст. були успішними. Інтерес містян сприяв зростанню кількості кінотеатрів, створював кон-

куренцію, спонукав до пошуку рекламних ходів та цікавих пропозицій для заохочення походів на кіносеанси. Фотографи зацікавилися новою справою, опановували нові технології, купували кінопроектори та створювали кінострічки. Комплекс досліджених нами джерел репрезентативний, оскільки дозволяє розглянути розвиток кінематографа і функціонування кінотеатрів в губернському місті Кам'янець-Подільському на початку ХХ ст. Виявлені нами джерела, а саме, публікації в газеті «Подільський», дали можливість дослідити на матеріалі губернського кейсу соціальну історію кінематографа, розглянути кіно як феномен культури та історії, проаналізувати кількість і діяльність кінотеатрів у місті на початку ХХ ст., що дозволило бачити кінематограф як продукт і каталізатор стрімких змін, які відбувалися в місті на початку століття. В цілому, питання розвитку кінематографічного мистецтва у Кам'янець-Подільському не було темою ґрунтовних досліджень українських дослідників, що у майбутньому вимагає детального вивчення.

Список використаних джерел і літератури:

- Балагули. (1911). *Подільський*, №119, 3.
- Благодарность иллюзиону. (1911). *Подільський*, №124, 2.
- В иллюзионе Зиньковского. (1911). *Подільський*, №114, 2.
- Вишневский, В.** (1996). *Документальные фильмы дореволюционной России 1907-1916*. Москва: Музей кино, 67–116.
- Госейко, Л.** (2005). *Історія українського кінематографа 1896-1995*. Київ: КИНОКОЛО, 7–13.
- Гуляньє. (1911). *Подільський*, №198, 3.
- Зло кинематограф. (1911). *Подільський*, №95, 1–2.
- Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ). Ф. 237. Спр. 63. Арк. 1.
- Каменецкие иллюзионы. (1910). *Подільський*, №6, 2–3.
- Кинематограф и школа. (1911). *Подільський*, №172, 3.
- Кинематограф Человеколюбивого общества. (1911). *Подільський*, №128, 2.
- К приезду окружного инспектора. (1911). *Подільський*, №51, 2–3.
- Ловля медвежат. (1911). *Подільський*, №93, 3.
- Миславський, В. Н.** (2018). *Історія українського кіно 1896-1930: факти і документи* (Т.1). Харків: Вид-во «Дім Реклами», 680 с.
- Міняйло, В.** (2000). *Кінотеатр імені Войкова*. Кам'янець-Подільський, 5–17.
- Необыкновенное явление. (1911). *Подільський*, №349, 4.
- Новое по старому. (1910). *Подільський*, №43, 2.
- О кинематографе. (1911). *Подільський*, №141, 2.
- Осмотр помещений. (1911). *Подільський*, №228, 3.
- Отмена развлечений. (1911). *Подільський*, №280, 3.
- Письма в редакцию. (1911). *Подільський*, №156, 4.
- Письмо к редактору. (1911). *Подільський*, №92, 2.
- Помощь бедным учащимся. (1910). *Подільський*, №40, 2.
- Привлечение к ответственности. (1911). *Подільський*, №308, 3.
- Проект устройства электрического освещения. (1910). *Подільський*, №81, 3.

- Реклама. (1910). *Подольнин*, №6, 1.
 Реклама. (1910). *Подольнин*, №40, 1.
 Реклама. (1911). *Подольнин*, №89, 1.
 Реклама. (1911). *Подольнин*, №198, 1.
 Реклама. (1911). *Подольнин* №204, 1.
 Реклама. (1911). *Подольнин*, №228, 1.
 Реклама. (1911). *Подольнин*, №230, 1.
 Реклама. (1911). *Подольнин*, №232, 1.
 Реклама. (1911). *Подольнин*, №236, 1.
 Секрет «Мото-Фозо». (1911). *Подольнин*, №356, 2.
 Циркуляр о кинематографах. (1911). *Подольнин*, №113, 2.

References:

- Balaguly [Balaguls]. (1911). *Podolyanin*, №119, 3. [in Russian].
 Blagodarnost illyuzionu [Thanks to the illusion]. (1911). *Podolyanin*, №124, 2. [in Russian].
 V illyuzione Zinkovskogo [In Zynkovsky's illusion]. (1911). *Podolyanin*, №114, 2. [in Russian].
Vishnevskiy, V. (1996). *Dokumentalnye filmy dorevolutsionnoy Rossii 1907-1916* [Documentary films of pre-revolutionary Russia 1907-1916]. Moskva: Muzei kino, 67–116. [in Russian].
Hoseiko, L. (2005). *Istoriia ukrainskoho kinematohrafa 1896-1995* [History of Ukrainian cinema 1896-1995]. Kyiv: KINO-KOLO, 7–13. [in Ukrainian].
 Gulyane [Strolling]. (1911). *Podolyanin*, №198, 3. [in Russian].
 Zlo kinematograf [Evil cinematographer]. (1911). *Podolyanin*, №95, 1–2. [in Russian].
 Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I.Vernadskoho (NBUV) F. 237. Spr. 63. Ark. 1 [in Polish].
 Kamenetskie illyuziony [Kamenets illusions]. (1910). *Podolyanin*, №6, 2–3. [in Russian].
 Kinematograf i shkola [Cinema and school]. (1911). *Podolyanin*, №172, 3. [in Russian].
 Kinematograf Chelovekolyubivogo obshchestva [Cinematography of the Philanthropic Society]. (1911). *Podolyanin*, №128, 2. [in Russian].
 K priezdu okruzhnogo inspektora [To the arrival of the district inspector]. (1911). *Podolyanin*, №51, 2–3. [in Russian].
 Lovlya medvezhat [Catching bear cubs]. (1911). *Podolyanin*, №93, 3. [in Russian].
Myslavskiy, V. N. (2018). *Istoriia ukrainskoho kino 1896-1930: fakty i dokumenty* [History of Ukrainian cinema 1896-1930: facts and documents] (Vol.1). Kharkiv: Vyd-vo «Dim Reklamy», 680 p. [in Ukrainian].
Miniailo, V. (2000). *Kinoteatr imeni Voikova* [Cinema named after Voikov]. Kam'ianets-Podilskiy, 5–17. [in Ukrainian].
 Neobyknovnoe yavlenie [An unusual phenomenon]. (1911). *Podolyanin*, №349, 4. [in Russian].
 Novoe po staromu [New for the old]. (1910). *Podolyanin*, №43, 2. [in Russian].
 O kinematografe [About the cinematographer]. (1911). *Podolyanin*, №142, 2. [in Russian].
 Osmotr pomeshcheniy [Inspection of premises]. (1911). *Podolyanin*, №228, 3. [in Russian].
 Otmena razvlecheniy [Cancellation is fun]. (1911). *Podolyanin*, №280, 3. [in Russian].
 Pisma v redaktsiyu [Letters to the editor]. (1911). *Podolyanin*, №156, 4. [in Russian].

- Pismo k redaktoru [Letter to the editor]. (1911). *Podolyanin*, №92, 2. [in Russian].
- Pomoshch bednym uchashchimsya [Help for poor students]. (1910). *Podolyanin*, №40, 2. [in Russian].
- Privlechenie k otvetstvennosti [Bringing to responsibility]. (1911). *Podolyanin*, №308, 3. [in Russian].
- Proekt ustroystva elektricheskogo osveshcheniya [Project of electric lighting device]. (1910). *Podolyanin*, №81, 3. [in Russian].
- Reklama [Advertising]. (1910). *Podolyanin*, №6, 1. [in Russian].
- Reklama [Advertising]. (1910). *Podolyanin*, №40, 1. [in Russian].
- Reklama [Advertising]. (1911). *Podolyanin*, №89, 1. [in Russian].
- Reklama [Advertising]. (1911). *Podolyanin*, №198, 1. [in Russian].
- Reklama [Advertising]. (1911). *Podolyanin*, №204, 1. [in Russian].
- Reklama [Advertising]. (1911). *Podolyanin*, №228, 1. [in Russian].
- Reklama [Advertising]. (1911). *Podolyanin*, №230, 1. [in Russian].
- Reklama [Advertising]. (1911). *Podolyanin*, №232, 1. [in Russian].
- Reklama [Advertising]. (1911). *Podolyanin*, №236, 1. [in Russian].
- Sekret «Moto-Fozo» [The secret of “Moto-Fozo”]. (1911). *Podolyanin*, №356, 2. [in Russian].
- Tsirkulyar o kinematografakh [Circular about cinematographers]. (1911). *Podolyanin*, №113, 2. [in Russian].

Отримано: 07.09.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.70-85
УДК 94(100)-054.65«1914/1918»

ЛАВРЕНКО Валерія – кандидат історичних наук, доцент кафедри все-світньої історії, заступниця директорки історичного музею імені Д. Яворницького з наукової роботи Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, проспект Д. Яворницького, 16, м. Дніпро, індекс 49057, Україна (valeriialavrenko@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8189-1623>

LAVRENKO Valeriia – Candidate of Science in History, Associate Professor at World History Department, Deputy Director in scientific aspects at Dmytro Yavornitskiy Dnipropetrovsk National Historical Museum Oles' Honchar Dnipro National University, 16, D. Yavornytskyi Avenue, Dnipro, index 49057, Ukraine (valeriialavrenko@gmail.com)

ДЯЧЕНКО Ольга – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, проспект Гагаріна, 72, м. Дніпро, індекс 49010, Україна (olga.dyachenko.1981.12.26@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9751-8783>

DYACHENKO Olga – Candidate of Science in History, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Eastern European History, Oles' Honchar Dnipro National University, 72, Gagarin Avenue, Dnipro, index 49010, Ukraine (olga.dyachenko.1981.12.26@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Лавренко, В., Дяченко, О. (2023). Образи Японії на сторінках катеринославської преси у роки Першої світової війни. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 70–85.

ОБРАЗИ ЯПОНІЇ НА СТОРІНКАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ПРЕСИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. Метою статті є аналіз причин трансформації уявлень щодо Японії та японців у російському суспільстві від образу «ворога» під час російсько-японської війни 1904-1905 рр. до «союзника» у роки Першої світової та складові цих образів за матеріалами катеринославської преси 1914-1915 рр. **Методологічною основою** дослідження слугують принципи історизму, об'єктивності та системності. З-поміж методів найширше використано просопозграфічний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, ретро-спективний, історико-порівняльний, синхронний та діахронний. **Наукова новизна** полягає у тому, що в основу аналізу було покладено унікальний джерельний комплекс провінційної преси, добре збережений у колекції Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького. Провінційна преса є чудовою базою для імагологічної розвідки щодо узагальнених уявлень максимальньо «середньостатистичного» представника російського соціуму. У результаті проведеного дослідження до наукового обігу було введено ряд статей регіональних видань Катеринославщини, що зберігаються у зібранні Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького та стосуються російсько-японських інтерацій у роки Першої світової війни. Регіональна преса Російської імперії, з одного боку, відображала урядову позицію, з іншого боку, вона була орієнтована на мени громадсько активного та мени схильного до аналізу геополітичного становища читача. Того, хто є найцікавішим з точки зору вивчення за допомогою імагологічного інструментарію, кого мовою часу було прийнято називати терміном «обиватель». **Висновки.** Відправною точкою для формування образу Японії та японців у російському суспільстві у роки Першої світової війни була поразка Російської імперії у Російсько-японській війні початку ХХ ст., яку в тому числі і катеринославиці, сприймали дуже боляче. Відповідно, вступ Японії у Першу світову на боці Антанти (спільно з Росією) змусив російську пресу зробити «поворот на 180 градусів» у репрезентаціях Країни сонця, що сходить. Японія постає у провінційній пресі Катеринослава як горда країна, потужна військова машина, здатна протистояти Німеччині у Циндао, вигідний торговельний партнер та постачальник зброї, що було вкрай необхідно Російській імперії. Загалом, ми можемо охарактеризувати образ Японії крізь призму російської регіональної преси як вигідного ситуативного союзника.

Ключові слова: імагологія, уявлення, Катеринослав, газети «Русская Правда», «Приднепровский Край», «Южная Заря».

IMAGES OF JAPAN ON THE PAGES OF THE KATERINOSLAV PRESS DURING THE FIRST WORLD WAR

Abstract. *The aim of the article is to analyze the reasons for the transformation of perceptions of Japan and the Japanese in Russian society from the image of an «enemy» during the Russo-Japanese War of 1904-1905 to an «ally» during the First World War and to determine the components of these images based on the materials of the Katerinoslav press of 1914-1915. Results.* As a result of the research, a number of articles from regional publications of the Katerinoslav region, stored in the collection of Dmytro Yavornitskiy Dnipropetrovsk National Historical Museum, and related to Russian-Japanese interactions during the First World War, were introduced into scientific circulation. The regional press of the Russian Empire, on the one hand, reflected the government's position, on the other hand, it was aimed at a reader who was less socially active and less inclined to analyze the geopolitical situation. The one who is the most interesting from the point of view of studying with the help of imagological tools, whom in the language of the time it was customary to call the term «everyman». **The scientific novelty** of this article lies in the fact that the analysis was based on a unique source complex of the provincial press, well preserved in the collection of the Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi. The provincial press is an excellent base for imagological intelligence regarding the generalized ideas of the most «average» representative of Russian society. **Conclusions.** The starting point for the formation of the image of Japan and the Japanese in Russian society during the First World War was the defeat of the Russian Empire in the Russo-Japanese War of the beginning of the 20th century, which was perceived very painfully, including by the people of Katerinoslav. Accordingly, Japan's entry into the First World War on the side of the Entente (together with Russia) forced the Russian press to make a "180 degree turn" in representations of the Land of the Rising Sun. Japan appears in the provincial press of Katerinoslav as a proud country, a powerful military machine capable of opposing Germany in Tsingtao, a profitable trading partner and a supplier of weapons, which the Russian Empire desperately needed. In general, we can characterize the image of Japan through the prism of the Russian regional press as a beneficial situational ally.

Key words: *imagology, representation, Katerinoslav, newspapers «Russkaya Pravda», «Prydneprovky Kray», «Yuzhnaya Zarya».*

Постановка проблеми. Історія японсько-російських відносин відома як час ворожнечі та взаємної ненависті, так і період «обережної й вимушеної» дружби й співпраці. Роки Першої світової війни займають особливе місце у відносинах держав. Мабуть, складно знайти інший динамічніший, суперечливий і складний період в історії двосторонніх відносин Росії та Японії, оскільки з образу ворога, Японія у даний період перетворилась на союзника.

Одним з найважливіших наслідків війни 1914-1918 рр. стало значне посилення впливу засобів масової інформації на суспільство. Зростання інтересу до газети яскраво позначилося ще наприкінці XIX – початку XX ст., коли відбулося значне збільшення кількості газет та журналів, а також багаторазове зростання їх тиражів. Преса все сильніше проникала у життя суспільства, стаючи найважливішим каналом проникнення в широкі верстви населення та засобом формування зовнішньополітичних стереотипів.

На початку ХХ ст., особливо у роки війни 1904-1905 рр. сформовано настільки негативний образ японців, що їх називали в пресі «жовтою загрозою». Однак все змінила Перша світова війна, в якій країни виступили по одну сторону барикад, а тому образ Японії трансформувався від «ворога» до «союзника».

Науково-практична актуальність даної теми полягає у недостатньому опрацюванні усіх видів джерел з даної проблематики та неповному дослідженні її попередньою історіографією.

Аналіз джерел та останні дослідження. У Росії перші спроби висвітлення японсько-російських відносин в роки Першої світової війни здійснено у 1920–1940-х рр. Проте, у даний період дослідження переважно стосувались участі Японії у світовій війні і міжнародних відносин на Далекому Сході. Вивчення трансформації образу Японії від «ворога» до «союзника» у роки Першої світової війни у пострадянський період значно активізувалося. Щодо феномену трансформації образу Японії в російському суспільстві нами використано дослідження R. Bartlett, П. Воробйової, А. Куланова, В. Молодякова.

Важливим історичним джерелом для дослідження відносин між Росією та Японією є матеріали періодичних видань. Завдяки комплексному характеру подання різної інформації ці джерела надають можливість простежити загальні тенденції та фактори, що визначали розвиток подій. Цінним історичним матеріалом для заявленого нами дослідження стала катеринославська преса, де зібрано численні нотатки з питань далекосхідної політики Токіо, хроніки війни, японського військового постачання російській армії, відносин між державами Антанти та Троїстого союзу. Дописи та статті, повідомлення на сторінках провінційних видань сприяли формуванню нового образу японського суспільства.

У статтях та газетних публікаціях регіональних видань, серед яких варто зазначити «Южную Зарю», «Русскую Правду», «Приднепровский Край» та «Екатеринославскую Земскую Газету», аналізувалися зовнішня політика Японії та Росії, порушувалися питання щодо участі Японії в європейській війні, а також складалися прогнози розвитку японсько-російських відносин на найближчу перспективу. Багато нарисів та публікацій на подібні теми, авторами яких були військові та цивільні особи, виходили насамперед у центральних та далекосхідних періодичних виданнях, деякі з них стали дубляжем у катеринославських виданнях. Все це сприяло формуванню нового образу Японії та японців у суспільстві.

Об'єктом дослідження є суспільна свідомість жителів Російської імперії про Японію, предметом – формування та трансформація уявлень суспільства Російської імперії щодо Японії від «малої» – Російсько-японської війни, до Великої – Першої світової, зокрема, про зовнішність, звички, культуру і побут японців крізь призму досліджень катеринославської преси. При цьому наголосимо, що предметом дослідження є не історія Японії і не історія японсько-

російських контактів у різних сферах діяльності як таких, так само як і не історія російського наукового знання про Японію або японознавства як науки.

Метою статті є простежити трансформацію уявлень суспільства російської імперії від «ворога» (1904-1905 рр.) до «союзника» під час Великої війни 1914-1918 рр. на прикладі статей та повідомлень про Японію в катеринославській пресі.

Виклад основного матеріалу. Після завершення військової кампанії 1904-1905 рр., здавалося, ніщо не зможе примирити вчорашніх противників: вже у перші повоєнні місяці на російському Далекому Сході знову розпочалася підготовка до реваншистської війни з Японією, а російські офіцери стали відправляти на Захід свої родини. Тим не менш, впродовж першого повоєнного десятиліття Японії та Росії вдалося істотно згладити існуючі протиріччя й вивести двосторонні відносини зі стану «поганого миру» на рівень фактично союзних. Угоди між Японією та Росією, укладені після закінчення російсько-японської війни 1904-1905 рр., стали своєрідними віхами до нормалізації та стабілізації відносин, по суті досягнутими цими країнами до початку Першої світової війни. Портсмутський мир 1905 р. підбив підсумки протистояння двох країн на далекосхідному театрі воєнних дій, а договори 1907, 1910 та 1912 рр. розділили сфери їхнього впливу в Маньчжурії та Внутрішній Монголії (Гримм, 1927, с. 128).

Упродовж 1905-1914 рр. російсько-японські відносини на міждержавному рівні все ще були забарвлені взаємними підозрами та недовірою. Водночас, твереза оцінка загального стану російських збройних сил після програшу війни з Японією змушувала російське військове керівництво сумніватися у можливості Росії вести на Далекому Сході військові дії як наступального, так і оборонного характеру. До першого десятиліття ХХ ст. в російському суспільстві відбулася поляризація масового образу Японії.

Вступ Японії 1914 р. у Першу світову війну на боці Антанти зробив її тимчасовою союзницею Росії, що призвело до покращення відносин між двома країнами. Російське командування отримало можливість перекинути війська з Далекого Сходу на захід, закуповувати в Японії зброю, спорядження, медикаменти (Придніпровський Край, 1915, 6 вересня, с. 6; 9 жовтня, с. 3; 18 жовтня, с. 5). По сьогодні у колекції вже згаданого музею імені Д. Яворницького можна знайти гільзи з маркуванням Токійського артилерійського заводу, датовані квітнем 1916 р., та гвинтівки системи «Арісака». Ворожу риторичку було відкинуто, проте у відносинах двох країн зберігалася стриманість, оскільки клімат цих відносин все ще залишався пофарбованим взаємною недовірою.

Для російського уряду потужним імпульсом до встановлення з Японією дружніх, а потім і союзницьких відносин стала необхідність забезпечити свій далекосхідний тил, «видавити» з Китаю Німеччину як головного військового супротивника, забезпечити недоторканність своїх обумовлених з Токіо ін-

тересів у Китаї та Монголії, нарешті, гостра потреба Росії в озброєннях, боеприпасах, військових матеріалах та кредитах.

У свою чергу, Японію на зближення з Росією штовхала логіка взятого ще наприкінці XIX ст. курсу розширення своєї присутності в материковій Азії. Токіо прагнув використати вигоди політичної кон'юнктури, що склалася. Початок світової війни та залежність російської армії від поставок ззовні зробили Петроград більш поступливим при вирішенні далекосхідних проблем.

У результаті вже в перші тижні світової війни стала очевидною обоюдною готовність Японії та Росії до руху назустріч один одному. Несподіваним ініціатором цього зближення у сфері військових поставчань виступив офіційний Токіо.

У роки Першої світової війни японсько-російська співпраця розвивалася у різних областях. Стрижнем цієї взаємодії стали військові постачання Японії до свого північного сусіда. Такі торговельні операції були безпрецедентні в історії відносин двох країн. Будь-який скільки-небудь важливий російсько-японський політичний чи фінансовий документ військових років приймав у розрахунок продаж Японією російській армії та флоту стрілецької зброї, артилерії, кораблів, боеприпасів, спорядження, амуніції, військових матеріалів, медикаментів (Шулатов, 2008, с. 127).

Тим часом російська преса запевняла своїх читачів, що «жоден японець не має чогось проти Росії», що «минула війна була обоюдною помилкою» і «нині в японському військовому середовищі спостерігається найщиріше бажання укласти тісний союз із Росією». Російське МЗС також запевняло суспільство в русофільських настроях, що панують серед японців. Японська преса відповідала взаємністю, публікуючи матеріали про доблесті російських військ, називала союз, що склався, «давнім завданням японської політики» і прославляла «виключну російсько-японську дружбу». Змінилося ставлення японської пропаганди і образу Росії, яка із «віроломного і кровожерливого варвара» перетворився на доброзичливого північного сусіда.

Вже на початку 1915 р. в Японії виробляли багатомільйонні закупівлі шість основних управлінь російського Військового міністерства – Генерального штабу, артилерійського, інтендантського, військово-технічного, військово-санітарного і військово-повітряного флоту. Свої гвинтівки японський уряд продавав Росії вдвічі дешевше, ніж, скажімо, США. У роки війни кожна десята гвинтівка в російській діючій армії та кожна третя на військовому флоті була японською (Приднепровський Край).

Всі ці події активно описувала преса. В останні роки перед Першою світовою війною друк став потужним фактором формування зовнішньополітичних поглядів російського суспільства. Особливого значення набули найбільші періодичні видання російської імперії. Насамперед «Русское Слово», «Новое Время», «Русские Ведомости», «Речь», «Биржевые Ведомости», які мали найбільшу поширеність, високі тиражі, широку кореспондентську мережу всередині країни та за кордоном. Статті, що публікували ці видання часто передру-

ковували менші губернські газети. Не виключенням стала і катеринославська преса. Таким чином, всі друковані органи мали можливість впливати на суспільні настрої всієї країни і водночас – служити їх ретрансляторами.

Сучасні дослідники вказують на «подвійну природу» періодичного друку, який одночасно служив «інструментом формування суспільного настрою та, в той же час, його індикатором». Пропагандистський потенціал друку, «нервової системи суспільного організму», повною мірою проявився на початку Першої світової війни (Первая мировая война в оценке современников, 2014, с. 288–314). Інтерес публіки, що читає, до міжнародних справ породжував безпрецедентний попит на газети, насамперед на щоденні видання. У цих умовах уряди воюючих держав намагалися найактивнішим чином впливати на пресу та підкоряти видання різного напрямку своїм пропагандистським цілям. Ще до офіційного початку війни газета стала одним із найважливіших інструментів у формуванні того чи іншого образу країн-союзниць та країн-ворогів.

Періодична преса, в силу своєї поширеності, популярності, схильності до зовнішніх впливів, широкого спектру політичних поглядів є одним з основних джерел для імагологічних досліджень. Найважливішою рисою періодичного друку є її інформативність – систематична концентрація великих обсягів інформації на сторінках газет та журналів. Водночас особливістю газет є їх виключно сильна залежність від джерел інформації та ступеня контролю над її потоками й поширенням. У періоди військових конфліктів ця залежність проявляється особливо наочно, оскільки, разом з обмеженням міждержавних та міжнародних контактів обмежується варіативність отримання інформації про навколишній світ.

Основу нашого дослідження склали матеріали періодичних видань Катеринослава – «Русская Правда», «Приднепровский Край» та «Южная Заря». Вибір саме цих видань обумовлений рядом причин – високі тиражі, інформативність, впливовість.

«Приднепровский Край» – щоденна політична, економічна та літературна газета. Виходила в Катеринославі з 1898 по 1918 р. Цей науково-літературний, політичний та економічний часопис постав 1 січня 1898 р. Його видавцем та редактором був промисловець, у минулому робітник Катерининської залізниці Мина Копилов – купець першої гільдії, Гласний міської Думи м. Катеринослава, почесний громадянин Катеринослава, власник вугільних шахт та будівельних компаній, підрядник у спорудженні залізниць. Він прагнув створити велике видання, що розповсюджувалося б і за межами губернії. Часопис мав відділи губернської хроніки, кореспонденцій із найбільших міст країни та із-за кордону, ділової інформації, судових звітів, літературних творів, фейлетонів, оголошень і реклами. «Приднепровский Край» друкувався в приватній друкарні видавця – одній з найбільших у місті та був одним із найпопулярніших свого часу й успішно конкурував із часописами інших губерній.

Протягом 1906-1915 рр. у Катеринославі видавались газети «Южная Заря» та «Русская Правда». Видавцем політичної, громадсько-літературної

газети «Южная Заря» був П. Гезе, місцевий підприємець, голова лютеранської громади міста. Матеріали подавалися в таких розділах, як хроніка подій у країні, губернії та за кордоном, літературна сторінка, оголошення. Газета виходила щоденно до 21 квітня 1915 р.

У Катеринославі 15 листопада 1906 р. видавці І. Тищенко, І. Яценко, М. Дулін розпочали випуск «Русской Правды». У роки Першої світової війни газета друкувала відомості про Японію, що являли собою передрук столичного видання «Речь». Останній номер «Русской Правды» вийшов 1 липня 1915 р.

Російсько-японські відносини за часів Першої світової війни охоплювали найрізноманітніші сфери міждержавних взаємин. Саме тому, у газетних статтях, присвячених проблематиці дослідження, можна виокремити низку головних тематичних напрямів.

Найбільше висвітлення знайшли питання японської експансії в Китаї проти Німеччини. Публікації, розміщені у газеті «Русская Правда», відповідаючи проурядовим позиціям, надають можливість встановити офіційне ставлення Росії до японсько-німецьких відносин на початку війни. Ці питання знайшли відображення у таких публікаціях: «Япония и Германия» у номерах від 5, 9 серпня та 16 жовтня 1914 р. (Южная Заря, 1914, 31 жовтня, с. 2; Русская правда, 1914, 4 серпня, с. 4; 9 серпня, с. 2; 16 жовтня, с. 2). Зазначені статті слід розглядати скоріше як короткі інформаційні повідомлення про воєнні події Японії в Китаї, ніж аналітичні статті, де основні події були викладені стисло, без коментування. До такої позиції редакторів очевидно підштовхував офіційний курс російського уряду, тому особистої точки зору автори описаним подіям не надавали.

Теж саме можна сказати і про статті в газеті «Южная Заря» «Японцы в Циндао» (Южная Заря, 1914, 2 листопада, с. 3) та «В Циндао» (Южная Заря, 1914, 1 листопада, с. 2), у яких подано хроніку подій захоплення японцями китайського порту Циндао, який орендувала Німеччина ще з 1897 р.

Однак, винятком є стаття в «Южной Заре» «Печать о падении Циндао», у якій спостерігається аналіз японсько-російських відносин та «обережне формування позитивного образу Японії»: «Наш напад на Порт-Артур поставив нас у ворожі відносини з Японією та Китаєм. Піддавшись навіюванню німецької дипломатії ми створили собі масу труднощів на Далекому Сході, що знесли нас брати активну участь в європейських справах загалом та близькосхідних особливо. Тепер від цього кошмару ми, нарешті, оговталися. Мимоволі проситься в голову думка, що падіння Циндао – це початок кінця Німеччини. Газета «Речь» пише: «Військове значення Циндао невелике... Успіх японців лише ефектний епізод, зате сила морального удару на самопевненість німців, величезна» (Южная Заря, 1914, 31 жовтня, с. 2).

Насамперед динамічний розвиток російсько-японських відносин був зумовлений їх взаємовигідним характером. Проте, деяка ворожість один до одного у окремих прошарків населення країн все ще залишалася, що було наслідком війни 1904-1905 рр. За умов військових дій російський уряд прагнув

уникнути навіть можливості нагнітання протиріч у відносинах з Японією, які могли бути спричинені дискусіями щодо ймовірної агресії Токіо. До того ж Росія не мала на Далекому Сході достатньо сил захистити свої кордони у випадку нападу Японії. Можна припустити, що саме з цієї причини особливе значення мають публікації, націлені на формування позитивного образу Японії та спростування можливості антиросійських дій з її боку. Зокрема, цій темі присвячено в «Русской Правде» велику статтю «Япония и Германия» від 4 серпня 1914 р., у якій японців охарактеризовано як надзвичайно гордий народ: «Вони пишаються своїм походженням від богині сонця Аматерасу і тим, що править в країні династія божественного походження, що ніколи не переривалася і йде однією лінією. Зараз у Японії править 123-й імператор... Пишаються культурою і тим, що їх країна ніколи не була захоплена, що в короткий час освоїли європейську культуру і вважають себе анітрохи не нижчою за народи Європи та Америки...» (Русская Правда, 1914, 4 серпня, с. 4). У цій же статті автор намагався пояснити російському суспільству причини образи Японії на Німеччину, серед яких назвав образу Японії на відому картину Вільгельма II. Насправді малюнок написав у 1895 р. німецький художник Германа Кнакфус, але за ескізом кайзера Вільгельма II. На малюнку під християнським хрестом зображений архангел Михаїл, святий заступник німців, в оточенні групи озброєних жінок в образі народів Європи. Архангел із вогненным мечем у правій руці вказує жінкам на темну грозову хмару, що нависла над європейськими землями. Хмару підтримують китайські дракони, а на ній сидить на троні Будда. Під ним азійські орди прямують на культурну Європу. Цим алегоричним твором кайзер Вільгельм II хотів закликати християнський світ Європи до спільної боротьби проти «жовтої небезпеки» та «безбожного буддизму». Копії малюнка Вільгельм II розіслав багатьом державним діячам й видатним особистостям, а оригінал подарував російському цареві з проханням утримувати під контролем східний вплив. У супровідному листі Вільгельм II нагадував Миколі II про велику роль Росії «у справі насадження культури в Азії та захисту хреста й старої християнської європейської культури проти вторгнення монголів та буддизму». Таким чином, Японія на картині представлена як лідер войовничих тенденцій Сходу під знаменами буддизму, що прирівнювало Японію до давніх монгольських полчищ. Однак у статті жодним словом не обмовилися, що Миколі II у свій час так сподобався подарунок, що його широко розтиражували у російській пресі, а згодом він став популярним мотивом на листівках часів російсько-японської війни. Тепер цю картину представили як чи не найголовнішу образу Японії на Німеччину.

Також серед претензій Японії до Німеччини визначено те, що вона виступила проти англо-японського союзу та витіснення її з ринків Далекого Сходу. Окрім того, катеринославська преса, будучи урядовим інструментом, прагнула не лише зняти навіть натяк про можливу ворожнечу між Росією та Японією усередині країни, але й продемонструвати лояльність держави до її східного сусіда, який став важливим партнером в умовах Першої світової війни. Преса

виконувала пропагандистські функції. Вона формувала у своїх читачів позитивний образ Японії та прихильність до укладання міждержавного союзу.

Для формування позитивного образу Японії періодично друкувалися статті про політичні партії, історію японського гімну, вибори до парламенту та коронаційні святкування в Кіото 1915 р. тощо.

Також однією зі спеціалізацій катеринославських періодичних видань були питання торгово-економічної сфери й збільшення обсягів японського експорту до Російської імперії. Саме розвиток торгових відносин є важливим показником рівня наближеності країн, адже поступове скорочення виробництва та мобілізації промисловості Росії відкривали для японських виробників російський ринок. Так, наприклад, газета «Приднепровський Край» від 5 вересня 1915 р. у статті «Отголоски войны» зазначає: «...Переговори, які відбуваються останнім часом між російським та японським урядами з цього питання, з'ясували повну готовність Японії надати всю свою промисловість для виготовлення предметів озброєння та спорядження для російської армії... Японський уряд вирішив широко піти назустріч новим підприємцям, які виявили готовність розширити японську промисловість у галузі виготовлення військових замовлень для російської армії» (Приднепровський Край, 1915, 5 вересня, с. 4). Як бачимо, велике значення для російсько-японських відносин у період Першої світової війни мала співпраця у військовій галузі. Це насамперед продаж озброєння та надання позик. З огляду на складність військового становища Росії ці питання стали особливо важливі для Петрограда, проте обидві сторони були зацікавлені у такій співпраці. Головним завданням для політики Росії, щоб сформувати позитивний образ Японії та японців, були публікації про політичну та економічну співпрацю держав.

З метою впливу на суспільство, щодо формування позитивного образу Японії, у катеринославській пресі також публікувалися статті наступної тематики:

- короткі інформаційні повідомлення про військові дії Японії проти Німеччини у Китаї та на Тихому океані;
- аналіз причин вступу Японії у війну на боці Антанти та її претензій щодо Німеччини;
- позитивний опис культури, політики, релігії, національного характеру японців;
- взаємовигідна економічна та військова співпраця між країнами.

Висновки. Формування та становлення образу Японії та японців відбувалося від «загадково позитивного» у другій половині XIX ст. до відверто ворожого на початку XX ст., насамперед у роки російсько-японської війни 1904-1905 рр.

У переддень російсько-японської війни у суспільстві російської імперії був представлений двоякий образ Японії: «мальовнича Японія» і Японія як «жовта небезпека», де, зрештою, під тиском пропаганди останній прак-

тично витіснив перший на початковому етапі війни. Тобто ці образи існували одночасно, але в залежності від зовнішніх факторів, один з них домінував, в той час як другий був другорядним. Слід також зазначити, що російсько-японська війна 1904-1905 рр., незважаючи на численні втрати з обох сторін, створила передумови для трансформації образу Японії в майбутньому і навіть для налагодження дружніх відносин. Це відбувалося за рахунок великої кількості безпосередніх контактів між росіянами та японцями на війні і в полоні, але найперше – через прагматичні міркування політиків.

Характер ставлення до Японії визначався наявністю або відсутністю загроз політичного або економічного характеру саме щодо російської імперії. Тобто, на відміну від інших країн, ні внутрішньодержавні протиріччя, ні територіальні конфлікти з іншими країнами, якщо вони не загрожували Росії, не відображалися значним чином на репрезентації Японії у пресі. Також слід зазначити, що у структурі образу Японії в російських тодішніх засобах масової інформації, якими були газети, протягом всієї історії взаємовідносин чітко простежується спроба представити Японію «особливою», «іншою», «незбагненою» країною. Але якщо попервах, коли ще жодних загроз з боку цієї країни не передбачалося або коли Японія була занадто слабка, щоб становити загрозу, це працювало на створення позитивного образу, то в небезпечні для Росії періоди ця «іншість» породжувала почуття страху і, як наслідок, агресію.

«Русская Правда», «Южная Заря», рідше «Приднепровсий Край», часто передруковували або аналізували матеріали столичних видань, представляючи Японію як союзницю у роки Першої світової війни. З точки зору змісту, формуванню позитивного образу Японії сприяли короткі інформаційні повідомлення про військові дії Японії проти Німеччини у Китаї та на Тихому океані; аналіз причин вступу Японії у війну на боці Антанти та її суперечності з Німеччиною; позитивний опис культури, політики, релігії, національного характеру японців; інформація про взаємовигідну економічну та військову співпрацю між країнами. Показово, що жодних згадок про негативні за змістом висловлювання часів російсько-японської війни не було, і складалося враження, що ця подія – перегорнута сторінка відносин. Тобто відбувалося конструювання образу Японії «друга», «союзника», як свого часу конструювали ворога, і публікації ставали пропагандистським матеріалом. Для читача відбувався доволі різкий поворот у висвітленні ролі Японії у війні на боці росії.

Отже, формування образу Японії та японців в імперській Росії на сторінках провінційної преси під час воєн мало штучний характер. Відповідні процеси відбувалися й в Японії. Сьогодні, коли гостро постала проблема конструювання образів ворога в українському сьогоденні, коли російська пропаганда з допомогою сучасних ЗМІ та технологій в умовах агресії вдається до різного роду спекуляцій, брехні, намагаючись обґрунтувати агресію та виправдати злочини проти українського народу, ці засоби «конструювання» ворогів є актуальними для дослідження.

Список використаних джерел і літератури:

- Бывший корейский император в Японии. (1917). *Приднепровский Край*. 4 июня, 3.
 В Циндао. (1914). *Южная Заря*, 1 ноября, 2.
 В Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 5 июля, 5.
 В Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 24 июля, 4.
 В Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 27 июля, 2.
 В Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 2 августа, 4.
 В Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 3 августа, 3.
 В Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 13 августа, 4.
 В Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 21 августа, 3.
 В Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 31 августа, 3.
 В Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 1 октября, 5.
 В Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 10 октября, 5.
 В Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 12 октября, 3.
 В Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 19 октября, 2.
 В Японии. (1914). *Южная Заря*. 20 ноября, 2.
Воробьева, П. О. (2008). Стереотипные образы России и Японии. *Ежегодник Япония*, (37). Москва, 162–181.
 Германские интриги в Японии. (1915). *Приднепровский Край*, 18 октября, 6.
Гримм, Э. Д. (1927). Сборник договоров и других документов по истории международных отношений на Дальнем Востоке (1842-1925). Москва: Инст. востоковедения, 218 с. URL: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XIX/1840-1860/Sb_dog_Dal_vost/index.htm (дата звернення: 04.09.2022).
 День рождения японского императора. (1915). *Приднепровский Край*. 20 октября, 4.
 Китай и Япония. (1917). *Приднепровский Край*, 24 мая, 6.
 Коронация японского императора. (1915). *Приднепровский Край*. 25 октября, 5.
 Коронационные торжества в Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 27 октября, 3.
 Коронационные торжества в Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 28 октября, 4.
Куланов, А. Образ и реальность: Япония и россия глазами друг друга. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2003/3/obraz-i-realnost-yaponiya-i-rossiya-glazami-drug-druga.html> (дата звернення: 21.07.2022).
Куланов, А. Образ Японии в России: правда и вымысел. URL: <https://magazines.gorky.media/nj/2003/231/obraz-yaponii-v-rossii-pravda-i-vymysel.html> (дата звернення: 20.10.2022).
 Министерский кризис в Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 27 июля, 3.
 Министр о политике в Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 3 июля, 4.
 Мобилизация промышленности в Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 8 октября, 4.
 Мобилизация японской промышленности. (1915). *Приднепровский Край*. 14 августа, 3.
Молодяков, В. (1996). «Образ Японии» в Европе и России второй половины XIX – начала XX века. Москва: Институт востоковедения РАН, 184 с.
 Нейтрализация Тихого океана. (1915). *Приднепровский Край*. 10 августа, 4.
 Новые винтовки в Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 6 октября, 3.
 Отголоски войны. (1915). *Приднепровский Край*. 5 сентября, 4.
Павленко, С. (2016). *Консульські установи в системі російсько-японських відносин (1850-ті рр. – 1917 р.)*: (дис... канд. іст. наук: 07.00.02). Дніпро, 298 с.

Падалко, П. (2004). *Япония в судьбах россиян. Очерки истории царской дипломатии и российской диаспоры в Японии*. Москва: Ин-т востоковедения РАН, 352 с.

Первая мировая война в оценке современников: власть и российское общество. 1914-1918. (2014). (в 4 т. Т.1. Эволюция взглядов / отв. ред. В. В. Журавлев). Москва, 636 с. URL: <https://rosspen.ru/pervaya-mirovaya-voyna-v-otsenke-sovremennikov-vlasti-i-rossijskoe-obschestvo-1914-1918-v-4-t-t-1/> (дата звернення: 22.08.2022)

Печать о падении Циндао. (1914). *Южная Заря*. 31 октября, 2.

Помощь Японии союзникам. (1915). *Приднепровский Край*. 18 августа, 3.

Присоединение Японии к англо-французскому соглашению. (1915). *Приднепровский Край*. 18 октября, 4.

Россия и Япония. (1915). *Приднепровский Край*. 31 июля, 4.

Русские заказы в Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 6 сентября, 6.

Русские заказы в Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 18 октября, 5.

Русско-японская конвенция. (1915). *Приднепровский Край*. 9 октября, 3.

Совет японского правительства Юань Шикаю. (1915). *Приднепровский Край*. 15 октября, 4.

Сидоренко, Н. (2015). Війна і преса: особливості тематики (1914-1917). *Образ*, (3), 133–141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/obraz_2015_3_20 (дата звернення: 03.06.2022).

Угрозы членам японского правительства. (1915). *Приднепровский Край*. 20 октября, 5.

Ультиматум Японии Германскому послу. (1914). *Русская Правда*. 5 августа, 2.

Усиление японского флота. (1915). *Приднепровский Край*. 3 сентября, 4.

Участие Японии в войне. (1915). *Приднепровский Край*. 25 июля, 3.

Частный оружейный завод в Японии. (1915). *Приднепровский Край*. 16 октября, 3.

Шулатов, Я. А. (2008). *На пути к сотрудничеству: русско-японские отношения в 1905-1914 гг.* Хабаровск: Изд-во института востоковедения РАН, 320 с.

Энгель, Ю. (1914). Японский гимн. *Южная Заря*. 4 октября, 3

Япония. Запрещение сделок. (1917). *Приднепровский Край*. 5 мая, 3.

Япония и Германия. (1914). *Русская Правда*. 4 августа, 4.

Япония и Германия. (1914). *Русская Правда*. 9 августа, 2.

Япония и Германия. (1914). *Русская Правда*. 16 октября, 2.

Япония и Китай. (1915). *Приднепровский Край*. 25 августа, 3.

Япония и Китай. (1915). *Приднепровский Край*. 21 октября, 3.

Японская печать о Константинополе. (1917). *Приднепровский Край*. 6 апреля, 3.

Японские арсеналы. (1915). *Приднепровский Край*. 20 августа, 4.

Японские эскадры. (1917). *Приднепровский Край*. 10 мая, 4.

Японский отряд Красного Креста. (1915). *Приднепровский Край*. 2 июля, 3.

Японский сверхдредноут «Фузо». (1915). *Приднепровский Край*. 29 октября, 5.

Японцы в Циндао. (1914). *Южная Заря*. 2 ноября, 3.

Bartlett, Rosamund. (2008). Japonisme and Japanophobia: The Russo-Japanese War in Russian Cultural Consciousness. URL: <https://www.jstor.org/stable/20620668> (дата звернення: 04.07.2023).

References:

Byvshiy koreyskiy imperator v Yaponii [Former Korean Emperor in Japan]. (1917). *Prydneprovskiy Krai*. 4 yuunia, 3. [in Russian].

V Tsyndao [In Qingdao]. (1914). *Yuzhnaia Zaria*, 1 noiabria, 2. [in Russian].

V Yaponyu [In Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 5 yuulia, 5. [in Russian].

- V Yaponyy [In Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 24 yuilia, 4. [in Russian].
- V Yaponyy [In Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 27 yuilia, 2. [in Russian].
- V Yaponyy [In Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 2 avhusta, 4. [in Russian].
- V Yaponyy [In Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 3 avhusta, 3. [in Russian].
- V Yaponyy [In Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 13 avhusta, 4. [in Russian].
- V Yaponyy [In Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 21 avhusta, 3. [in Russian].
- V Yaponyy [In Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 31 avhusta, 3. [in Russian].
- V Yaponyy [In Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 1 oktiabria, 5. [in Russian].
- V Yaponyy [In Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 10 oktiabria, 5. [in Russian].
- V Yaponyy [In Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 12 oktiabria, 3. [in Russian].
- V Yaponyy [In Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 19 oktiabria, 2. [in Russian].
- V Yaponyy [In Japan]. (1914). *Yuzhnaia Zaria*. 20 noiabria, 2. [in Russian].
- Vorobeva, P. O.** (2008). Stereotipnyye obrazy Rossii i Yaponyy [Stereotypical images of Russia and Japan. Yearbook Japan]. *Ezhegodnyk Yaponiya*, (37). Moskva, 162–181. [in Russian].
- Hermanskye yntryhy v Yaponyy [German intrigues in Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*, 18 oktiabria, 6. [in Russian].
- Hrymm, Э. D.** (1927). Sbornyk dohovorov y druhykh dokumentov po ystoryi mezh-dunarodnykh otnosheniy na Dalnem Vostoke (1842-1925) [Collection of treaties and other documents on the history of international relations in the Far East (1842-1925)]. Moskva: Ynst. vostokovedeniya, 218 s. Retrieved from https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XIX/1840-1860/Sb_dog_Dal_vost/index.htm [in Russian].
- Den rozhdeniya yaponskoho ymperatora [Birthday of the Japanese Emperor]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 20 oktiabria, 4. [in Russian].
- Kytai y Yaponiya [China and Japan]. (1917). *Prydneprovskiy Krai*, 24 maia, 6. [in Russian].
- Koronatsiya yaponskoho ymperatora [Coronation of the Japanese Emperor]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 25 oktiabria, 5. [in Russian].
- Koronatsyonnyie torzhestva v Yaponyy [Coronation celebrations in Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 27 oktiabria, 3. [in Russian].
- Koronatsyonnyie torzhestva v Yaponyy [Coronation celebrations in Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 28 oktiabria, 4. [in Russian].
- Kulanov, A.** Obraz y realnost: Yaponiya y rossiya hlazamy druh druha [Image and reality: Japan and Russia through each other's eyes]. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/nz/2003/3/obraz-i-realnost-yaponiya-i-rossiya-glazami-drug-druga.html> [in Russian].
- Kulanov A.** Obraz Yaponyy v Rossyy: pravda y vymysel [The image of Japan in Russia: truth and fiction]. Retrieved from <https://magazines.gorky.media/nj/2003/231/obraz-yaponii-v-rossiya-pravda-i-vymysel.html> [in Russian].
- Mynsterskiy kryzys v Yaponyy [Ministerial crisis in Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 27 yuilia, 3. [in Russian].
- Mynystr o polityke v Yaponyy [Minister on politics in Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 3 yuilia, 4. [in Russian].
- Mobylyzatsiya promyshlennosti v Yaponyy [Mobilization of industry in Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 8 oktiabria, 4. [in Russian].
- Mobylyzatsiya yaponskoi promyshlennosti [Mobilization of industry in Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 14 avhusta, 3. [in Russian].
- Molodiakov, V.** (1996). «Obraz Yaponyy» v Evrope y Rossyy vtoroi polovyny XIX – nachala XX veka [“The Image of Japan” in Europe and Russia in the second half of the 19th – early 20th centuries]. Moskva: Ynstytut vostokovedeniya RAN, 184 s. [in Ukrainian].

Neitralyzatsiia Tykhoho okeana [Neutralization of the Pacific Ocean]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 10 avhusta, 4. [in Russian].

Novyie vyntovky v Yaponyy [New rifles in Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 6 oktiabria, 3. [in Russian].

Otholosky voiny [Echoes of war]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 5 sentiabria, 4. [in Russian].

Pavlenko, S. (2016). *Konsulski ustanovy v systemi rosiisko-iaponskykh vidnosyn (1850-ti rr. – 1917 r.)* [Consular installations in the system of Russian-Japanese bills (1850 rubles – 1917 rubles)]: (dys... kand. ist. nauk: 07.00.02). Dnipro, 298 s. [in Ukrainian].

Padalko, P. (2004). *Yaponiya v sudbakh rossyian. Ocherky ystoriy tsarskoi dyplomaty y rossiyskoi dyaspory v Yaponyy* [Japan in the destinies of Russians. Essays on the history of tsarist diplomacy and the Russian diaspora in Japan]. Moskva: Yn-t vostokovedeniya RAN, 352 s. [in Russian].

Pervaa myrovaia voina v otsenke sovremennykov: vlast y rossiyskoe obshchestvo. 1914-1918 [The First World War in the assessment of contemporaries: power and Russian society. 1914-1918]. (2014). (v 4 t. T.1. Evoliutsiia vzgliadov / otv. red. V. V. Zhuravlev). Moskva, 636 s. Retrieved from <https://rosspen.ru/pervaya-mirovaya-voyna-v-otsenke-sovremennykov-vlast-i-rossijskoe-obschestvo-1914-1918-v-4-t-t-1/> [in Russian].

Pechat o padenyy Tsyndao [Print about the fall of Qingdao]. (1914). *Yuzhnaia Zaria*. 31 oktiabria, 2. [in Russian].

Pomoshch Yaponyy soiznykam [Japan's assistance to the allies]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 18 avhusta, 3. [in Russian].

Prysoedynenye Yaponyy k anhlo-frantsuzskomu sohlashenyiu [Japan's accession to the Anglo-French agreement]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 18 oktiabria, 4. [in Russian].

Rossyia y Yaponiya [Russia and Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 31 yuliia, 4. [in Russian].

Russkye zakazy v Yaponyy [Russian orders in Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 6 sentiabria, 6. [in Russian].

Russkye zakazy v Yaponyy [Russian orders in Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 18 oktiabria, 5. [in Russian].

Russko-iaponskaia konventsiia [Russian-Japanese Convention]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 9 oktiabria, 3. [in Russian].

Sovet yaponskoho pravytelstva Yuan Shykaiu [Advice of the Japanese government to Yuan Shikai]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 15 oktiabria, 4. [in Russian].

Sydorenko, N. (2015). Viina i presa: osoblyvosti tematyky (1914-1917) [War and the press: features of the subject (1914-1917)]. *Obraz*, (3), 133–141. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/obraz_2015_3_20 [in Ukrainian].

Uhrozy chlenam yaponskoho pravytelstva [Threats to members of the Japanese government]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 20 oktiabria, 5. [in Russian].

Ulymatum Yaponyy Hermanskomu poslu [Japan's ultimatum to the German ambassador]. (1914). *Russkaia Pravda*. 5 avhusta, 2. [in Russian].

Usylenye yaponskoho flota [Strengthening the Japanese fleet]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 3 sentiabria, 4. [in Russian].

Uchastye Yaponyy v voine [Japan's participation in the war]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 25 yuliia, 3. [in Russian].

Chastnyi oruzheinyi zavod v Yaponyy [Private arms factory in Japan]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 16 oktiabria, 3. [in Russian].

- Shulatov, Ya. A.** (2008). *Na puty k sotrudnychestvu: rossiysko-iaponskye otnosheniya v 1905-1914 hh.* [On the way to cooperation: Russian-Japanese relations in 1905-1914.]. Khabarovsk: Yzd-vo ynstytuta vostokovedeniya RAN, 320 s. [in Russian].
- Enhel, Yu.** (1914). Yaponskyi hymn [Japanese anthem]. *Yuzhnaia Zaria*. 4 oktiabria, 3. [in Russian].
- Iaponiya. Zapreshchenye sdelok [Japan. Prohibition of transactions]. (1917). *Prydneprovskiy Krai*. 5 maia, 3. [in Russian].
- Iaponiya y Hermaniya [Japan and Germany]. (1914). *Rusaskaia Pravda*. 4 avhusta, 4. [in Russian].
- Iaponiya y Hermaniya [Japan and Germany]. (1914). *Rusaskaia Pravda*. 9 avhusta, 2. [in Russian].
- Iaponiya y Hermaniya [Japan and Germany]. (1914). *Rusaskaia Pravda*. 16 oktiabria, 2. [in Russian].
- Iaponiya y Kytai [Japan and China]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 25 avhusta, 3. [in Russian].
- Iaponiya y Kytai [Japan and China]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 21 oktiabria, 3. [in Russian].
- Iaponskaia pechat o Konstantynopole [Japanese print about Constantinople]. (1917). *Prydneprovskiy Krai*. 6 apreliia, 3. [in Russian].
- Iaponskye arsenaly [Japanese arsenals]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 20 avhusta, 4. [in Russian].
- Iaponskye eskadry [Japanese squadrons]. (1917). *Prydneprovskiy Krai*. 10 maia, 4. [in Russian].
- Iaponskyi otriad Krasnoho Kresta [Japanese Red Cross detachment]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 2 yiulia, 3. [in Russian].
- Iaponskyi sverkhedrednout «Fuzo» [Japanese super-dreadnought Fuso]. (1915). *Prydneprovskiy Krai*. 29 oktiabria, 5. [in Russian].
- Iapontsy v Tsyndao [Japanese in Qingdao]. (1914). *Yuzhnaia Zaria*. 2 noiabria, 3. [in Russian].
- Bartlett, Rosamund.** (2008). Japonisme and Japanophobia: The Russo-Japanese War in Russian Cultural Consciousness. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/20620668> [in English].

Отримано: 17.09.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.86-96
УДК 94(477)«1932-1933»

ЯКУБОВСЬКИЙ Ігор – кандидат архітектури, доцент кафедри основ архітектури та архітектурного проектування Київського національного університету архітектури і будівництва, проспект Повітрофлотський, 31, м. Київ, індекс 03065, Україна (yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9986-6469>

Researcher ID ABF-8716-2021

YAKUBOVSKYY Ihor – PhD, Associate Professor of the Department of Technical Fundamentals of Architecture Design, Kyiv National University of Architecture and Construction, 31, Povitroflsky avenue, Kyiv, index 030365, Ukraine (yakubovskiy.iv@knuba.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Якубовський, І. (2023). Інформаційний потенціал повідомлень районних газет Київської та Чернігівської областей про виділення авансів колгоспникам під час Голодомору 1932-1933 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 86–96.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОВІДОМЛЕНЬ РАЙОННИХ ГАЗЕТ КИЇВСЬКОЇ ТА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ ПРО ВИДІЛЕННЯ АВАНСІВ КОЛГОСПНИКАМ ПІД ЧАС ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

Анотація. Мета дослідження передбачає з'ясування інформативних можливостей матеріалів районних газетах Київської та Чернігівської областей про авансування колгоспників для дослідження різних аспектів Голодомору 1932-1933 рр. Методологія дослідження передбачає поєднання загальнонаукових та історичних методів пізнання, передовсім компаративного й контекстуального аналізу, синтезу, систематизації. Наукова новизна статті полягає у тому, що проблема оцінки інформативних можливостей матеріалів районних газет Київщини та Чернігівщини про натуральні аванси колгоспникам у 1932 та 1933 рр. досліджується вперше. З'ясовано, що різнопланові повідомлення газет містять приховану інформацію, дотичну різних аспектів Голодомору, починаючи від голодування селян до поведінкових стратегій сільської верхівки. Висновки. Емпіричний потенціал районної преси Київської та Чернігівської області щодо відображення проблематики авансування колгоспників дуже високий. Матеріали представлені в усіх газетах і розширюють можливості для поглиблення наукових уявлень щодо кількох аспектів Голодомору: голод навесні 1932 р., голодування селян під час піку Голодомору (перша половина 1933 р.), масштаби ігнорування в колгоспах визначених імперською владою обсягів авансування в 1932–1933 рр., закономірності екзистенційного вибору сільської верхівки, загальна атмосфера в українському селі під час хлібзаготівельних кампаній 1932–1933 рр., стратегії влади з формування механізму Голодомору та її намір створити на селі умови, несумісні з життям по всій території УСРР, психологічні наслідки Голодомору у свідомості сільського населення, яке вижило.

Ключові слова: Голодомор, районна преса, Київська область, Чернігівська область, авансування, інформаційний потенціал.

THE INFORMATIONAL POTENTIAL OF THE ARTICLES FROM LOCAL MEDIA OF KYIV AND CHERNIHIV REGIONS ABOUT IN-KIND ADVANCES OF THE COLLECTIVE FARMERS DURING THE HOLODOMOR OF 1932-1933

Abstract. *The article aims to research the informational potential of articles from the local media of the Kyiv and Chernihiv regions about in-kind advances to collective farmers during the Holodomor of 1932-1933. The research methodology includes the combination of number historical methods: comparative and contextual analyses, synthesis, systematization. Scientific novelty.* The article is a pioneer research of the problem related to the evaluation of the informational value of the regional media materials regarding the material advances of the collective farmers. It was investigated that the different articles of newspapers contain the indirect information to the many fields of the Holodomor from famine behaviour strategies of the village head to the plans of authority to formation of the circumstances of killing by famine. **Conclusion.** The empirical material on the kolkhoz's advances in kind is represented in all the local media of both regions. It leads to the study of the models of contributions in kind that were developed in different circumstances during the Holodomor of 1932-1933. These models will make it possible to deepen the scientific intention in relation to the following major issues: the famine in the peasants from the spring of 1932 to the June of 1933; the existential choice of the village head, the moods in the Ukrainian village during the Holodomor of 1932-1933; the strategies of the authorities aimed at the creation of mechanism of the Holodomor over the Ukraine; the psychological consequences of the famine in the conscience of the rural population.

Key words: *Holodomor, in-kind advances, Kyiv region, Chernihiv region, local media, informational potential.*

Постановка проблеми. Серед стратегій влади, пов'язаних з цілеспрямованим формуванням в українському селі під час Голодомору 1932-1933 рр. умов, несумісних із життям, важливе місце посідає проблема натуральних авансів з урожаю 1932 та 1933 рр. Разом з питанням остаточного розрахунку з колгоспниками за трудові, авансування набувало першорядної ваги. Зумовлювалося це тим, що в першій половині 1932 р. значна частина УСРР, зокрема й районів Київщини, була уражена голодом (Марочко, с. 295, 299). Відповідно натуральні аванси у другій половині липня – серпні ставали ключовим засобом подолання його наслідків. Водночас підходи влади до розподілу авансів є виразним індикатором її намірів, а реакція на селі – показує очікування селян від нової хлібозаготівельної кампанії. Ще гостріше проблема постала влітку 1933 р. після піку Голодомору й смерті мільйонів українських селян. Відтак, ретельне з'ясування проблеми набуває безперечної наукової актуальності. Незамінними для цього є районні газети, оскільки саме там друкувалися постанови місцевих органів влади та супутні повідомлення про курс влади, а також міститься об'ємний емпіричний матеріал про ситуацію з виплатою авансів у конкретних селах і кол-

госпах. У статті під цим кутом проаналізовано районну пресу тогочасних Київської та Чернігівської областей.

Аналіз джерел та останні дослідження. В історіографії проблематика авансування колгоспників не стала об'єктом спеціального аналізу і розглядалася лише в загальному концептуальному ключі як складова стратегій влади з формування механізму Голодомору. Увага концентрувалася на вилученні авансів після постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. (Гудзь, с. 316, 343, 359, 406, 511). При цьому не було спроб виділити регіональні закономірності та відмінності у підходах колгоспів до самого авансування у 1932 та 1933 рр., не розглядався потенціал інформації про авансування для увиразнення життєвого вибору сільської верхівки, для з'ясування атмосфери, яка панувала в українському селі тощо. Не піддавались аналізу в такому ключі й інформаційні можливості районної преси ані в УСРР загалом, ані на рівні Київської та Чернігівської областей зокрема.

Мета статті – з'ясувати закономірності інформаційного потенціалу матеріалів районної преси Київської та Чернігівської областей про авансування колгоспників в 1932 та 1933 рр. з перспективи дослідження різних аспектів Голодомору.

Територіальні рамки дослідження охоплюють територію тогочасних Київської та Чернігівської областей станом на момент створення Чернігівської області (15 жовтня 1932 р.).

Джерельна база дослідження. У 1932–1933 рр. на території Київської та Чернігівської областей виходило 108 районних газет, сукупність яких сформувала джерельну базу дослідження. Однак безпосередньо в статті для обґрунтування висновків та узагальнень використано репрезентативну вибірку, сформовану на засадах забезпечення представництва газет, що відображають типову ситуацію в різних кліматичних зонах (Лісостеп, Полісся) та зонах господарської спеціалізації; а в межах обох зон – райони і Київщини, і Чернігівщини.

Виклад основного матеріалу. Уже рамкові підходи влади до авансування колгоспників з урожаю 1932 р. були дуже промовистими. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про збиральну кампанію 1932 року» від 5 липня 1932 р. наголошувала: «Видачу натуральної та грошової частини прибутків в колгоспах треба проводити у точній відповідності до числа вироблених кожним колгоспником трудоднів» (Голодомор, с. 229). Була визначена й норма – не більше ніж 10–15% від фактично обмолоченого зерна. Водночас вона містила пункт, який створював легальну шпарину для суттєвого збільшення розміру авансування і міг би за сприятливих умов покращити продовольче забезпечення селян: «У зв'язку з цим треба припустити, відповідно до досвіду ряду колгоспів і районів (на Північному Кавказі й інших районах) в тих колгоспах, де це визнає за потрібне сам колгосп видавати аванси коштом натуральної частини до фондів розміром 15–20 відс. продукції, яку належить розподілити між колгоспниками» (Голодомор, с. 229).

В умовах літа 1932 р. обидві норми виглядають вбивчими. По-перше, 15% від обмолоченого було явно мало для забезпечення продовольчого балансу до моменту остаточного розрахунку. По-друге, через голодування навесні 1932 р. багато колгоспників не мало навіть фізичних можливостей виробити достатню кількість трудоднів. Зрештою, для виконання нереального плану слід було провести надмірне вилучення зерна. У підсумку норма про розподіл натуральних ресурсів винятково на трудодні ставала санкціонованим владою знаряддям убивства голодом значної кількості колгоспників.

Навіть влада визнавала, що навесні в Київській області найтяжчою була ситуація у 12-ти, потім, 13-ти, зрештою в 15-ти районах. Були визначені й райони другої черги (Голодомор, с. 169–170). На цьому тлі по-особливому виглядає той факт, що всі районні постанови скрізь наголошують на необхідності суворо дотримуватися зазначеної вище постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 5 липня 1932 р. про авансування в розмірі не більше ніж 10–15% від фактично обмолоченого зерна. Але про те, що колгоспи можуть скористатися пунктом по 15–20% не від обмолоченого, а від «продукції, яку належить розподілити між колгоспниками», констатувала лише постанова Чернігівського райкому КП(б)У від 2 серпня 1932 р., яка віддавала до суду одного з голів колгоспу за значне перевищення цього ліміту (Постанова бюро РПК, 1932, с. 1). Приковує увагу й постанова Коростенського райкому КП(б)У від 28 липня 1932 р. Згідно з нею, колгоспникам мали отримати на аванс лише не більш, як 10% намолоченого збіжжя. При цьому заборонялося видавати ячмінь та пшеницю, а також авансувати колгоспників, які збирають озимину одноосібно (Про збиральну кампанію, 1932, с. 1).

Таким чином, на рівні всіх районів керівництво не лише повністю солідаризувалося з лінією Москви, не даючи можливості на місцях з оглядом на голод весни – початку літа 1932 р. поправити ситуацію коштом спрямування на натуральні аванси потрібної частини збіжжя. Воно навпаки, підходить до цього більш жорстко, вимагаючи строго дотримуватися норми в 10–15%. Зрозуміло, що такі синхронні дії були б неможливими без відповідної вказівки як мінімум з Харкова, що у свою чергу є добрим індикатором курсу влади на організацію Голодомору.

Цінним елементом районних постанов є констатація та засудження фактів ігнорування в багатьох колгоспах вимог щодо 10-15%, що відкриває додаткові можливості як для аналізу впливу рівня авансування на масштаби смертності в окремих населених пунктах, так і проблеми виконавців і життєвого вибору кожного. Масовість явища, яка не могла не вплинути на перебіг Голодомору в тих конкретних селах, не підлягає сумніву.

Згадана вище постанова Чернігівського райкому КП(б)У від 2 серпня 1932 р. віддавала до суду голову колгоспу з с. Киїнка М. Британа та польовода Т. Британа за «роздавання хліба порядком натуральних авансів всім колгоспникам рівно по їдцях, а не на трудодні, причому без будь-якого обліку і не в межах 10 відс. від намолоченого та 20 відс. фонду, призначеного до розподілу

між колгоспниками, а майже роздавши весь змолочений хліб» (Постанова бюро РПК, 1932, с. 1). А в наступному числі районної газети повідомлялося, що голова колгоспу «Всесвітній Жовтень» (с. Онисів) Власенко роздав 70% обмолоту (Власенко – агент куркульні, 1932, с. 1).

У Недригайлові 21 серпня райком КП(б)У ухвалив спеціальну постанову з приводу авансування в колгоспі імені «Паризької комуни», засудивши практику виділення на аванси всього обмолоту і додатково по 1,5 фунти хліба на громадське харчування, включно й на підлітків (Постанова бюро Недригайлівського РПК, 1932, с. 1). Схожу постанову видрукувала бахмацька газета (з приводу натуральних авансів колгоспникам в артілі «Червона Зірка» с. Обмачево від 11 серпня). Констатувалося, що тут видали на аванси 40,5% намолоченого жита та 49% ячменю. Вердикт постанови більш ніж зрозумілий: «Справу на правління артілі «Червона Зірка» передати прокурору для притягнення до судової відповідальності» (Постанова Бахмацького РПК з 11 серпня 1932 р., 1932, с. 2). А 20 серпня голові колгоспу С. Рою з с. Більмачівки Бахмацького району спеціальною постановою виїзного засідання райкому КП(б)У від 20 серпня інкримінувалося 100% використання обмолоченого хліба на авансування колгоспникам, що у поєднанні з відмовою ухвалити спущений з району план хлібозаготівлі стало причиною подання відповідної справи до суду (Постанова Бахмацького РПК з 20 серпня 1932 р., 1932, с. 1). У такому показовому вимірі кваліфікувала прагнення в подібних селах якнайшвидше ліквідувати голод чи загрозу голоду, що прозоро свідчить про наміри влади. 27 серпня постановою виїзного засідання Бахмацької РКК виключила з лав партії голову колгоспу імені Шевченка (с. Курінь) Діденка «за відмову прийняття плану хлібозаготівлі, видання 30% авансування та прийняття куркулів до колгоспу на керівні роботи» (Постанова Бахмацької РКК, 1932, с. 1). У Березнівському районі в колгоспі імені Леніна с. Леніновка видали на аванси 30% обмолоту (Постанова Березнянського РВК з 16 серпня, 1932, с. 1).

Органічно доповнюють інформацію постановов супутні газетні матеріали. Проблема авансування колгоспників у них починає фігурувати вже з червня, що відбиває факти входження селян у літо 1932 р. виголодженнями. Так, у с. Кобижча Бобровицького району управа колгоспу імені Шевченка роздала на аванс частину хліба, отриману для стимулювання обробітку буряків. Якщо керівництво мусило піти на такий крок, то це опосередковано свідчить як мінімум про значні продовольчі труднощі в селі, а швидше всього про голодування селян (Засіяно 994 га буряка, 1932, с. 3).

Як тільки почалися жнива, газети наповнилися матеріалами про те, що в колгоспах негайно кинулися чимскоріш авансувати колгоспників зерном в якомога більшій кількості, а виконання хлібозаготівельного плану було відкладено. Рекордсменами згідно з газетними публікаціями стали колгосп імені ВКП(б) з села Полянського Черкаського району та артілі «Червоний пролетар» і «Побудова соціалізму» с. Варварівка Бахмацького району. Черкаська «Прапор Комуни» писала: «Майже весь намолочений хліб роздали, авансую-

чи колгоспників» (Глитайському принципу розподілу хліба – нещадну відсіч, 1932, с. 2). Бахмацька районна газета, теж «Прапор Комуни», наголошувала, що «на авансування віддають весь обмолот хліба, державі не здано ні фунта» (Перекутників постанови партії по авансування до відповіді, 1932, с. 1). При цьому черкаська газета проговорюється про справжню причину такого кроку: «У колгоспі пояснюють це брутальне перекучення вказівок партії та уряду про видачу авансів тим, що, мовляв, це не аванси, а так видаємо на харчування. Ось обміркуємо цю справу й вирішимо як видавати справжні аванси» (Глитайському принципу розподілу хліба – нещадну відсіч, 1932, с. 2). Таким чином, висвітлюючи проблематику авансування, районна газета мимоволі показала реалії, пов'язані зі наслідками виникнення навесні 1932 р. голоду та загрозою нового голоду.

Взагалі у Бахматському районі вже у серпні пустили на аванси більшість намолоченого хліба не тільки згадані колгоспи. У тому ж таки с. Варварівка, в артілі «Червоний Колос», з обмолочених 300 пудів роздано на аванси 50%, здали на заготівлі лише 59 пудів (Перекутників постанови партії по авансування до відповіді, 1932, с. 1). У с. Івангород артілі імені Воровського виділила 93% намолоченого ячменю, артілі імені Молотова, «Нова Хвиля» та «Червоний Колос» – 20%. Усі три артілі ще не розпочинали хлібозаготівлі (Перекутників до права, 1932, с. 2).

У деяких інших районних газетних замітках наводяться подібні відсотки, виділеного на авансування хліба. У колгоспі «Згода» с. Казимирівка Володарського району видали 55% від намолоченого та витрачено по 25 ц на громадське харчування (Припинити розбазарювання хліба, 1932, с. 1). У с. Заболоття Семенівського району на аванси пустили 53% обмолоту, за що голову колгоспу «Червоне Заболоття» Ф. Дворецького засудили до двох років ув'язнення та одного року позбавлення прав (Підкуркульників до права, 1932, с. 1). У колгоспі «Перемога» (с. Телешки) Рокитнянського району усім колгоспникам видали по 500 грамів хліба на день, а хліб, який пішов на громадське харчування, усупереч урядовій постанові не зараховували до натурального авансу, пропонуючи розрахуватися за нього грошима (Шкідники розточують врожай, 1932, с. 2). Барашівська газета «Більшовик Полісся» писала, що в колгоспі імені Петровського с. Білка на аванси роздали 60% обмолоту, так що деякі колгоспники отримали по 5–6 ц хліба (Куркульське гасло, 1932, с. 1). У колгоспі «Шевченко» Хлоп'яницької сільради Понорницького району роздали 61,8% намолоченого (Куркульське авансування, 1932, с. 1).

На шпальти житомирської «Радянської Волині» просочилася інформація про те, що Житомирський міський комітет КП(б)У ухвалив провести з 7 по 17 серпня 1932 р. декадник перевірки авансування колгоспників, наскільки системно в районі порушували директиви влади. Верхівкою айсберга став факт виділення 50% обмолоту у Вацьківському колгоспі «День урожаю». При цьому щодня колгоспникам виділяли по 2 фунти печеного хліба, не зараховуючи в аванс, та без слідів у колгоспному обліку (Раніш собі, а потім державі, 1932, с. 2).

Коростишівська ж «Комуна» під приводом гострої критики зрівнялівки під час розподілу авансів помістила на своїх шпальтах інформацію, яка розкриває логіку таких дій. Голови колгоспів заявляли, що «всі однаково хочуть їсти», «бо їм треба жити», «ми ж даємо порівно тільки аванси, а під кінець року засчитаємо його та все таки розподілимо на трудодні і не нарушимо постанови ЦК» (постанова Коростишівського РПК, 1932, с. 1). Виходить, що без негайного виділення авансів натурою частині селян просто нічим буде харчуватися. А отже, простежується прихована апеляція щонайменше до вигодження навесні 1932 р.

Під час збору врожаю 1933 р. проблема виплати авансів натурою поставила з новою силою. Однак тепер, у зв'язку з масовою смертністю пік якої припав на весну – початок літа, це стало питанням життя і смерті. А відтак, звертаючись до проблематики авансування колгоспників, обласні та районні постанови виразно відтінюють ставлення влади до реальності. За сухими цифрами відсотків, які офіційно дозволялося виділяти з нового врожаю на аванси, була доля мільйонів селян. Влада ж неприховано продемонструвала намір на тлі Голодомору не збільшити авансування, щоб припинити голод, а навпаки зменшити! Якщо у 1932 р., як уже йшлося вище, дозволялося виділяти 10–15% від намолочено, то тепер лише 10%.

В обласних постановках використовувалася хитра формула, як-от у постанові Чернігівського обласного комітету та обласного бюро КП(б)У від 7 липня 1933 р.: «Аванси видавати суворо організованим порядком не більше, як 10% фактично обмолоченого хліба до цілковитого виконання зобов'язань щодо поставки хліба державі, збільшення до 15% для колгоспів, що сумлінно та добре працюють». Водночас категорично заборонялося використовувати збіжжя на громадське харчування: «Заборонити будь-яку витрату хліба на громадське харчування та приварки» (Постанова облбюро, 1933, с. 1). У тих умовах це відрізало від порятунку селян, які через знесилення від голоду не могли випрацювати трудоднів. 26 липня Чернігівське обласне земельне управління ухвалило окрему постанову «Про порядок авансування колгоспників». Вона продублювала обидві норми з суттєвим уточненням, яке працювало проти селянина: заборонялося видавати аванси зерном, тільки борошном. Для ще більшої гостроти підкреслювалося: «Усякі намагання використати зерно на будь-які потреби понад встановлений відсоток відрахування від кількості намолоченого хліба розцінюватиметься як розкрадання громадської власності» (Постанова облбюро з 26 липня, 1932, с. 1).

На такому тлі видрукувані в районній пресі постанови лише відтінюють намір влади, щодо власне 10% розміру авансу. Це видно, зокрема, на прикладі постанови з Рокитного «Про хід готування до збиральної кампанії» від 27 червня, яка визначала: «Запропонувати РЗВ та МТС протягом 3 днів проробити питання видачі авансів колгоспникам з 10 відс. відрахування від фактично обмолоченого хліба» (Постанова Рокитнянського РПК, 1933, с. 1). Постанова Овруцького райкому КП(б)У РПК вимагала не переходити межу

авансування в 10% (Постанова Овруцького РПК, 1933, с. 1). Не забарилися й покарання за порушення цих норм. Зокрема, постанова бюро Березнівського райкому КП(б)У від 5 серпня ухвалила «запропонувати РВК зняти та віддати до суду голову Городищенського колгоспу «Серп і молот» Прищепу – за роздачу більшого авансу хліба» (Постанова Березнівського РПК, 1933, с. 1).

У Дмитрівському районі 1 серпня райком КП(б)У ухвалює постанову «Про порушення постанов партії та уряду про видачу натуравансів колгоспникам у колгоспах «Зміна» та ім. Ворошилова с. Григорівки». Голів цих колгоспів віддали під суд як куркульських агентів (Постанова Дмитрівського РПК, 1933, с. 1).

На важливі роздуми наштовхує постанова Малинського райкому КП(б)У від 27 вересня 1933 р., яка віддавала до суду керівництво колгоспу з с. Б. Берег «за перекручення лінії партії та уряду у видачі авансів колгоспникам (видача ледарям більше, ніж сумлінним колгоспникам)» (Постанова Малинського РПК, 1933, с. 1). Тут можливі два варіанти: або управа колгоспу дійсно коштом колгоспників, які виробили більше трудоднів, виділила аванси іншим, або вона в такий спосіб намагалася витягти з голоду чи хронічного недоїдання якомога більшу частину селян. У будь-якому випадку потрібні додаткові дослідження.

Виділяються постанови Сновського райкому КП(б)У від 29 липня 1933 р., Семенівського райкому КП(б)У та райвиконкому від 31 липня 1933 р. та Шосткинського райкому КП(б)У від 2 серпня 1933 р. Перша з них виключала з партії та знімала з посади голову колгоспу «Червоний бір» Мороза за намір пустити перший обмолот в повному обсязі на аванси (Постанова Сновського РПК, 1933, с. 1). У другому випадку, постанова виключала з партії уповноваженого райкому КП(б)У та райвиконкому Ткача та знімала з роботи голову колгоспу з с. Костобобрівки Супруненко з поданням справи до суду за авансування по факту колгоспників у розмірі 50% обмолоту (Постанова Семенівського РПК, 1933, с. 1). А шосткинська постанова фіксувала в с. Ображіївка, що «керівники осередку і колгоспу роздали весь намолочений хліб» замість того, щоб виділити на авансування лише 10%. Аналогічний намір мали в Усу та Гремячому, але владі вдалося запобігти (Постанова Шосткинського РПК, 1933, с. 1).

Такі відчайдушні кроки сільської верхівки свідчить про те, що мусив діяти чинник, який нейтралізував страх перед неминучістю покарання. Зрозуміло, що в тих умовах це міг бути лише пережитий голод.

Висновки. Інформаційний потенціал матеріалів районних газет Київської та Чернігівської областей про авансування колгоспників охоплює кілька суміжних сфер. Насамперед повідомлення преси про масові випадки недотримання влітку 1932 р. в колгоспах встановленої нижньої межі натуральних авансів та роздача якомога більше і всім колгоспникам, незалежно від вироблених трудоднів, завуальовано свідчить про прагнення у такий спосіб ліквідувати наслідки голоду. Аналіз масштабів порушень постанови ЦК ВКП (б) та РНК СРСР створює підґрунтя для з'ясування інтенсивності голоду в тих чи інших районах. Водночас ці масштаби є вагомим дже-

релом для простеження закономірностей екзистенційного вибору сільської верхівки, а також атмосфери в українському селі під час хлібозаготівельної кампанії 1932–1933 рр. Поширення порушень в усіх регіонах обох областей, без огляду на зони господарської спеціалізації, було реакцією на намір влади створити умови, несумісні із життям. І стосувався цей намір не тільки районів зернової спеціалізації, а й Полісся. Встановлені ж нею розміри авансування 10–15% від обмолоту в 1932 р. і 10% в 1933 р. відображають цілеспрямований курс на формування механізму Голодомору. Зрештою, фіксація в районних газетах спроб на місцях збільшити аванси навіть влітку 1933 р. акумулює в собі можливості для глибшого з'ясування психологічних наслідків Голодомору у свідомості сільського населення, якому вдалося вижити.

Список використаних джерел і літератури:

- Власенко – агент куркульні. (1932). *Червоний стяг* (Чернігів), 273 (8 серпня), 1.
- Литайському принципу розподілу хліба – нещадну відсіч. (1932). *Прапор Комуни* (Черкаси), 77 (30 липня), 2.
- Гудзь, В.** (2019). *Історіографія Голодомору 1932-1933 років в Україні: монографія*. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 1153 с.
- Засіяно 994 га буряка. (1932). *За суцільну колективізацію* (Бобровиця), 47 (12 червня), 3.
- Куркульське гасло. (1932). *Більшовик* Полісся (Бараші), 82 (29 серпня), 1.
- Куркульське авансування. (1932). *Соціалістичне життя* (Понорниця), 76 (14 серпня), 1.
- Марочко, В.** (2012). Повсякденне життя колгоспного села. Кульчицький С. (ред.). *Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя*. Київ, 276–318.
- Перекрутників до права. (1932). *Прапор Комуни* (Бахмач), 8 (24 серпня), 2.
- Перекрутників постанови партії по авансування до відповіді. (1932). *Прапор Комуни* (Бахмач), 7 (21 серпня), 1.
- Пиріг, Р.** (2007). *Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали*. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 1128 с.
- Підкуркульників до права. (1932). *Життя колгоспника* (Семенівка), 90 (29 жовня), 1.
- Постанова Бахмацького РПК з 11 серпня 1932 р. (1932). *Прапор Комуни* (Бахмач), 8 (24 серпня), 1.
- Постанова Бахмацького РПК з 20 серпня 1932 р. (1932). *Прапор Комуни* (Бахмач), 8 (24 серпня), 1.
- Постанова Бахмацької РПК. (1932). *Прапор Комуни* (Бахмач), 10 (30 серпня), 1.
- Постанова Березнівського РВК з 16 серпня. (1932). *За більшовицькі темпи* (Березне), 79 (18 серпня), 1.
- Постанова Березнівського РПК. (1933). *За більшовицькі темпи* (Березне), 75 (9 серпня), 1.
- Постанова бюро Недригайлівського РПК. (1932). *Колективіст-ударник* (Недригайлів), 91 (23 серпня), 1.
- Постанова бюро РПК. (1932). *Червоний стяг* (Чернігів), 272 (5 серпня), 1.
- Постанова Дмитрівського РПК. (1933). *Колгоспник Дмитрівщини* (Дмитрівка), 75 (3 серпня), 1.
- Постанова Коростишівського РПК. (1932). *Комуна* (Коростишів), 79 (15 серпня), 1.

- Постанова Малинського РПК. (1933). *За більшовицькі темни* (Малин), 117 (29 вересня), 1.
- Постанова облбюро з 26 липня. (1933). *За соціалістичне Полісся* (Ріпки), 76 (18 серпня), 1.
- Постанова облбюро. (1933). *За більшовицькі темни*, Березне 66 (13 липня), 1.
- Постанова Овруцького РПК. (1933). *Шлях колективізації* (Овруч), 94 (23 липня), 1.
- Постанова Рокитнянського РПК. (1933). *Колгоспник Рокитяниціни* (Рокитне), 54 (2 липня), 1.
- Постанова Семенівського РПК. (1933). *Життя колгоспника* (Семенівка), 72 (2 серпня), 1.
- Постанова Сновського РПК. (1933). *Соціалістичний наступ* (Сновськ), 74 (30 липня), 1.
- Постанова Шосткинського РПК. (1933). *Зоря* (Шостка), 69 (5 серпня), 1.
- Припинити розбазарювання хліба. (1932). *Соціалістичне село* (Володарка), 74 (25 серпня), 1.
- Про збиральну кампанію. (1932). *Поліська Комуна* (Коростень), 117 (29 липня), 1.
- Раніш собі, а потім державі. (1932). *Радянська Волинь* (Житомир), 114 (17 серпня), 2.
- Шкідники розточують врожай. (1932). *Колгоспник Рокитяниціни* (Рокитне), 75 (15 серпня), 2.

References:

- Vlasenko – kurkulskyi agent [Vlasenko – kurkul` agent]. (1932). *Chervonyi stiah* (Chernihiv), 273 (8 August), 1. [in Ukrainian].
- Hlytaiskomu pryntsypu rozpodilu khliba – nashchadnu vidsich [To give merciless resistance to the kurkul principle of distribution of bread]. (1932). *Prapor Komuny* (Cherkasy), 77 (30 July), 2. [in Ukrainian].
- Hudz, V.** (2019). *Istoriografiya Holodomoru 1932-1933. Monografiya* [The Historiography of Holodomor in Ukraine of 1932-1933: the Monograph]. Melitopol: Odnorog T.V., 1153 p. [in Ukrainian].
- Zasiiano 994 ha buriaka [The 994 hectare of beets are sown]. (1932). *Za sutsilnu kolektyvizatsiyu* (Bobrobytsia), 47 (12 June), 3. [in Ukrainian].
- Kurkulske haslo [Kurkul`s slogan]. (1932). *Bilshovyk Polissya* (Barasha), 82 (29 August), 1. [in Ukrainian].
- Kurkulske avansuvannya [Kurkul`s advance]. (1932). *Sotsyalistychnе zhyttya* (Ponorntsia), 76 (14 serpnia), 1. [in Ukrainian].
- Marochko, V.** (2012). Povsiakdenne zhyttia kolhospnoho sela [Everuday life of the collective farms villiage]. Kulchytski S. (Ed.). *Ukrainske radianske suspolstvo 30-h rr. XX st.: narysu povsiakdenmoho zhyttia*. Kyiv, 276–318. [in Ukrainian].
- Perekrutnykiv postanovy partii po avansuvanniu do vidpovidi [The perverters of the party`s resolution on advances to the answer]. (1932). *Prapor Komuny* (Bakhmach), 7 (21 August), 1. [in Ukrainian].
- Perekrutnykiv do prava [To judge the perverters]. (1932). *Prapor Komuny* (Bakhmach), 8 (24 August), 2. [in Ukrainian].
- Pyrih, R.** (Ed.). (2007). *Holodomor 1932-1933 rokiv v Ukraini: dokumenty i materialy* [Holodomor of 1932-1933 in Ukraine: Documents and Materials]. Kyiv. «Kyiv-Mohyla Akademy», 1128 p. [in Ukrainian].
- Pidkurkulnykiv do prava [To judge the kurkuls]. (1932). *Zhyttya kolhospnyka* (Semenivka), 90 (29 October), 1. [in Ukrainian].

Postanova Bakhmatskoho RPK z 11 serpnia 1932 r. [The resolution of Bakhmach Committee of Communist Party on 11 August 1932]. (1932). *Prapor Komuny* (Bakhmach), 8 (August), 1. [in Ukrainian].

Postanova Bakhmatskoho RPK z 20 serpnia 1932 r. [The resolution of Bakhmach Committee of Communist Party on 20 August 1932]. (1932). *Prapor Komuny* (Bakhmach), 8 (August), 1. [in Ukrainian].

Postanova Bakhmatskoi RKK [The resolution of Bakhmach Control Commission]. (1932). *Prapor Komuny* (Bakhmach), 10 (30 August), 1. [in Ukrainian].

Postanova Berznivskoho RVK z 16 serpnia [The resolution of Berezne Distrikt Executive Committee]. (1932). *Za bilshovytski tempy* (Berezne), 79 (18 August), 1. [in Ukrainian].

Postanova Berznivskoho RPK [The resolution of Berezne Committee of Communist Party]. (1933). *Za bilshovytski tempy* (Berezne), 75 (9 August), 1. [in Ukrainian].

Postanova biuro Nedryhailivskoho RPK [The Resolution of Nedryhailiv Committee of Communist Party]. (1932). *Kolektyvist-udarnyk* (Nedryhailiv), 91 (23 August), 1. [in Ukrainian].

Postanova biuro RPK [The Resolution of Committee of Communist Party]. (1932). *Chervonyi styah* (Chernihiv), 272 (5 August), 1. [in Ukrainian].

Postanova Dmytrivskoho RVK [The resolution of Dmytrivka Committee of Communist Party]. (1933). *Kolhospyk Dmytrivshchyny* (Dmytrivka), 75 (3 August), 1. [in Ukrainian].

Postanova Korostyshivskoho RVK [The resolution of Korostyshiv Committee of Communist Party]. (1932). *Komuna* (Korostyshiv), 79 (15 August), 1. [in Ukrainian].

Postanova Malynskoho RVK [The resolution of Malyn Committee of Communist Party]. (1933). *Za bilshovytski tempy* (Malyn), 117 (29 September), 1. [in Ukrainian].

Postanova oblyuro z 26 lypnya. (1933). *Za sotsyalistychnye Polissya* (Ripky), 76 (18 serpnia), 1. [in Ukrainian].

Postanova oblyuro. (1933). *Za bilshovyts'ki tempy*, Berezne 66 (13 lypnya), 1

Postanova Ovrutskoho RVK [The resolution of Ovruch Committee of Communist Party]. (1933). *Shlyakh kolektyvizatsii* (Ovruch), 94 (23 July), 1. [in Ukrainian].

Postanova Ripkynskoho RVK [The resolution of Ripky Committee of Communist Party]. (1933). *Za sotsyalistychnye Polissya* (Ripky), 76 (18 August), 1. [in Ukrainian].

Postanova Rokytnianskoho RVK [The resolution of Rokytnye Committee of Communist Party]. (1933). *Kolhospyk Rokytyanshchyny* (Rokytnye), 54 (2 July), 1. [in Ukrainian].

Postanova Semenivskoho RVK [The resolution of Semenivka Committee of Communist Party]. (1933). *Zhyttya kolhospyka* (Semenivka), 72 (2 August), 1. [in Ukrainian].

Postanova Snovskoho RVK [The resolution of Snovsk Committee of Communist Party]. (1933). *Sotsyalistychnyi nastup* (Snovsk), 74 (30 July), 1. [in Ukrainian].

Postanova Shostkynskoho RVK [The resolution of Shostka Committee of Communist Party]. (1933). *Zorya* (Shostka), 69 (5 August), 1. [in Ukrainian].

Prypnyty rozbazariuvannia khliba [To stop the squandering of grain]. (1932). *Sotsyalistychnye selo* (Volodarka), 74 (25 August), 1. [in Ukrainian].

Pro zbyralnu kampaniyu [About harvesting]. (1932). *Poliska Komuna* (Korosten'), 117 (29 July), 1. [in Ukrainian].

Ranish sobi, a potim derzhavi [Early for themselves later for state]. (1932). *Radyanska Volyn'* (Zhytomyr), 114 (17 August), 2. [in Ukrainian].

Shkidnyky roztochuyut urozhai [Pests spoil the harvest]. (1932). *Kolhospyk Rokytyanshchyny* (Rokytnye), 75 (15 August), 2. [in Ukrainian].

Отримано: 11.09.2023

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.97-113

УДК 94-051(437+44)«13»:929.731

ЛІХТЕЙ Ігор – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри Античності, Середньовіччя та історії України домодерної доби ДВНЗ «Ужгородський національний університет», пл. Народна, 3, м. Ужгород, індекс 88000, Україна (ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5458-7252>

ЛІХТЕЙ Ігор – Candidate of Science in History, Associate Professor, Head of the Department of Antiquity, Middle Ages and History of Ukraine before the modern age, Uzhhorod National University, 3, Narodna Square, Uzhhorod, index 88000, Ukraine (ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Ліхтей, І. (2023). Дипломатична місія чеського короля Вацлава II до французького монарха Філіппа IV Красивого на початку XIV ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 97–113.

ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ ЧЕСЬКОГО КОРОЛЯ ВАЦЛАВА II ДО ФРАНЦУЗЬКОГО МОНАРХА ФІЛІППА IV КРАСИВОГО НА ПОЧАТКУ XIV ст.

Анотація. *Мета статті* – розкрити передумови і простежити хід організації чеським королем Вацлавом II дипломатичної місії до Франції задля укладення союзної угоди з тамтешнім монархом Філіппом IV Красивим з династії Капетингів, спрямованої проти папи Боніфація VIII та німецького правителя Альбрехта I Габсбурга. **Методологічною основою роботи** є принципи історизму, об'єктивності й наукової достовірності. Використано історико-системний та аналітичний методи. Дослідження підготовлено на основі аналізу джерел. Йдеться про документи чеського дипломатарію, а також про аннали й хроніки, які велися в Празі та в окремих регіонах Священної Римської імперії. Закцентовано на працях провідних чеських та німецьких науковців з окресленої проблематики. **Наукова новизна** полягає в докладному висвітленні передумов організації чеським королем Вацлавом II дипломатичної місії до французького короля Філіппа IV Красивого, з'ясуванні її мети та ймовірних причин фіаско цієї акції. **Висновки.** В особі французького монарха Вацлав II сподівався знайти надійного союзника, який зміг би надати йому допомогу у протистоянні з папою Боніфацієм VIII та німецьким королем Альбрехтом I Габсбургом. Однак усі намагання Вацлава II зблизитися з Філіппом IV Красивим не увінчалися успіхом. Причину невдачі слід шукати в тому, що Філіпп IV Красивий зумів власними силами розправитися з

папою, а боротьбу проти Альбрехта I Габсбурга не вважав пріоритетною. Хоча відносини між німецьким і французьким королями й стали прохолодними, остаточної межі, однак, перейдено не було. На позицію Філіппа IV Красивого могли вплинути і родинні стосунки Капетингів із представниками неаполітанської гілки династії Анжу, кандидат від якої претендував на угорський трон. Так чи інакше, але місія до Філіппа IV Красивого залишилася незавершеною, союзу між Чеським королівством і Францією, якого так прагнув Вацлав II, укладено не було.

Ключові слова: Чеське королівство, Угорське королівство, Священна Римська імперія, Вацлав II Пришеслович, Вацлав III Пришеслович, папа Боніфацій VIII, Філіпп IV Красивий, Альбрехт I Габсбург.

DIPLOMATIC MISSION OF THE CZECH KING VASLAV II TO THE FRENCH MONARCH PHILIP IV THE HANDSOME

Abstract. *The purpose of the scientific study is to reveal the preconditions and to trace the progress of diplomatic mission organization of the Czech King Václav II to France in order to conclude an alliance agreement with the local monarch Philip IV the Handsome from the Capeting dynasty, directed against the pope Boniface VIII and the German ruler Albrecht I Habsburg. The methodological basis of the work is the principles of historicism, objectivity and scientific credibility. Historical-systemic and analytical methods have been used. The research was prepared on the basis of analysis of sources. It is about documents of the Czech diplomatic mission, as well as about the annals and chronicles that were kept in Prague and in certain regions of the Holy Roman Empire. It's focused on works of leading Czech and German scientists on the outlined issues. The scientific novelty consists in the detailed clearing up of preconditions of the diplomatic mission organization of the Czech King Václav II to the French king Philip IV the Handsome, clarifying its purpose and probable reasons of fiasco of the action. Conclusions.* *Vaclav II hoped to find a reliable ally in person of the French monarch who would be able to provide him with assistance in his confrontation with Pope Boniface VIII and German King Albrecht I Habsburg. However, all efforts of Vaclav II to get closer to Philip IV the Handsome failed. The reason of the failure should be sought in the fact that Philip IV the Handsome managed to deal with the pope on his own, and the fight against Albrecht I Habsburg he did not consider his priority. Although the relationship between German and French kings became cool, however the final line was not passed. The position of Philip IV the Handsome could be influenced by family relations of the Capetings with the Neapolitan line of the Anjou family, whose representative claimed the Hungarian throne. One way or another, but the mission to Philip IV the Handsome remained unfinished, the alliance between the Czech kingdom and France, which Vaclav II so longed for, was not concluded.*

Key words: Czech Kingdom, Hungarian Kingdom, Sacred Roman Empire, Vaclav II Prshemyslovych, Vaclav III Prshemyslovych, Pope Boniface VIII, Philip IV the Handsome, Albrecht I Habsburg.

Постановка проблеми. За правління Вацлава II (1283-1305) Чеське королівство стало відігравати провідну роль у Центральній Європі. Престиж Вацлава II як монарха зміцнів також у зв'язку з його вступом восени 1300 р. на польський трон та зі здобуттям ним угорської королівської корони для свого єдиного сина – Вацлава III. Спадкоємець з'явився на світ 6 жовтня 1289 р.

Йому не виповнилося ще й 10-ти літ, коли прозірливий батько уже підібрав для нього вигідну партію: нареченою Вацлава III стала принцеса Ержибет, що була єдиною донькою угорського короля Андраша III (1290-1301). Як відомо, 12 лютого 1298 р. відбулася церемонія заручин Вацлава III з Ержибет (Maráz, 2007, s. 31). Не минуло й трьох літ, як король Андраш III помер. Це сталося 14 січня 1301 р. Його смерть поклала край династії Арпадовичів по чоловічій лінії. В другій половині травня 1301 р. у Буді відбулося засідання угорського сейму, який визнав Вацлава III основним претендентом на корону св. Іштвана. Як наслідок, 27 серпня 1301 р. у місті Секешфегервар Вацлава III було короновано: він зійшов на трон як Ласло V. (Petra Žitavského kronika Zbraslavská, 1884, p. 84; Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae, 1976, s. 121; Perniš, 2004, s. 32–39; Vaníček, 2002, s. 461).

Щоправда, на той час угорці вже мали свого правителя: у травні 1301 р. Естергомський архієпископ Грегор спішно коронував представника неаполітанської гілки династії Анжу – Карла Роберта. Та оскільки місто Естергом утримували супротивники Карла Роберта, то коронаційний обряд було проведено десь у полі, за межами архієпископської резиденції. Крім того, Грегор не мав справжніх королівських інсигній, а тому голову Карла Роберта було увінчано нашвидкуруч виготовленою діадемою, тож цей акт багатьма угорськими магнатами сприймався неоднозначно (Perniš, 2004, s. 34). Та й Естергом не був тим містом, де традиційно проходив цей обряд. Відповідно до усталеного звичаю, коронація угорських королів відбувалася в Секешфегерварі.

Тому більшість представників угорської знаті не сприйняла кандидатуру Карла Роберта. Ба більше, заохочена багатими підношеннями від Вацлава II, стала на бік його сина. Слід, однак, додати, що Вацлав III (Ласло V) ніколи не був повновладним правителем усієї Угорщини. Його володарювання поширювалося лише на частину земель сучасної Словаччини, на західноугорські комітати, міста Шопронь і Буду з їх околицями. У Буді знаходилася й резиденція Ласла V. Через юний вік король не був здатен приймати самостійні та зважені рішення, тож він передусім вершив волю свого батька та прислухався до порад найближчого оточення (Maráz, 2007, s. 37).

Уперше в історії Угорщини королівський трон посів чеський принц, представник династії Пршемисловичів. Сучасників найбільше здивувало те, що угорську корону йому вдалося здобути без війни і крові. За цією перемогою всі, звичайно, бачили короля Вацлава II, котрий у винятково стислі строки зумів об'єднати під своєю владою значну частину Центральної Європи. Тогочасним хроністам, правителям сусідніх держав та, власне, всім, хто пильно стежив за чеською зовнішньою політикою, Вацлав II здавався успішним монархом. Адже зосередити три великі королівства в руках однієї династії не вдавалося, мабуть, жодному володареві тогочасного християнського світу. Тому й не дивно, що у Вацлава II та його сина, який після коронації в Секешфегерварі перебрався до Буди, знайшлося

чимало заздрісників, що плели проти них інтриги. Між ними особливо небезпечними були двоє: папа Боніфаций VIII (1294-1303), котрий мав такий вплив, що посередництвом церкви міг втручатися у внутрішні справи не лише Угорщини, та німецький король Альбрехт I Габсбург (1298-1308). Їхній коаліції Вацлав II прагнув протиставити союз із Францією.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З початком XXI ст. у чеській історіографії з'явилася низка узагальнюючих праць, у яких розглядається діяльність Вацлава II щодо посилення свого впливу в Центральній Європі на завершальному етапі правління. Йдеться про монографічні студії В. Ванічека (Vaníček, 2002), К. Харватової (Charvátová, 2007), Л. Яна (Jan, 2015) та Й. Жемлічки (Žemlička, 2020). У контексті аналізу зовнішньополітичної активності Вацлава II згадані автори приділяють увагу і його намаганням налагодити союзні відносини з Філіппом IV Красивим. Щоправда, в поглядах деяких дослідників спостерігаються розходження щодо датування тих чи інших подій.

Мета статті – розкрити передумови і простежити хід організації чеським королем Вацлавом II дипломатичної місії у Францію задля укладення союзної угоди з тамтешнім монархом Філіппом IV Красивим, спрямованої проти папи Боніфация VIII та німецького правителя Альбрехта I Габсбурга.

Виклад основного матеріалу. Ще в 1301 р. Боніфаций VIII скасував вборче право угорської знаті, мотивуючи це тим, що нібито Угорщина є леном престолу св. Петра. Відтак в енциклопедії «Spectator omnium» від 31 травня 1303 р. Боніфаций VIII визнав законними спадкоємцями Угорського королівства Карла Роберта та його бабусю – неаполітанську королеву Марію (Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, 1882, nr. 1964, p. 843–846; Vaníček, 2002, s. 462, Segeš, 2003, s. 135; Jan, 2015, s. 332–333). Невдовзі понтифік пригрозив усім, хто збирався й надалі виступати проти утвердження в Угорщині влади представника Анжуйської династії. Залякування Боніфациєм VIII прихильників Пршемисловичів в Угорщині з обіцянкою піддати їх анафемі, тиск на місцевий клір і підкуп угорських баронів з боку Анжу насправді посприяли значній перевазі Карла Роберта. Папа звернувся також до Альбрехта I Габсбурга з проханням надати допомогу молодому анжуйському принцу (Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, 1882, nr. 1965, p. 846).

Незадовго до цього, навесні 1303 р., після тривалих вагань і переговорів папа нарешті визнав Альбрехта I Габсбурга німецьким королем, хоча той посів трон ще 24 серпня 1298 р. Проте тоді Боніфаций VIII відмовив Альбрехтові I Габсбургові у визнанні. Приводом послужило те, що Альбрехт I Габсбург нібито вбив під час рицарської сутички свого попередника Адольфа Нассау (1292-1298) і таким чином став королем. Водночас, Боніфаций VIII був незадоволений тією підтримкою, яку Альбрехт I Габсбург надавав євреям, які зазнавали гонінь з боку папства.

Та особливо дошкуляло Боніфацієві VIII те, що Альбрехт I Габсбург уклав союз із французьким королем Філіппом IV Красивим (1285-1314), котрий активно виступав проти теократичної концепції папської влади, а також поділяв його вільнодумні погляди на церкву та її права. Під час однієї зустрічі 1299 р., на якій були присутні й деякі курфюрсти, стало відомо про таємний план Альбрехта: втримати королівську корону як спадкову власність. Йшлося про шлюб Альбрехтового сина Рудольфа з сестрою Філіппа IV Красивого. Після коронації Альбрехта імператорською короною його сина Рудольфа мали обрати німецьким королем і він повинен був отримати у володіння графство Арелат (Jäger, 1887, p. 370–371).

На межі 1295-1296 рр. між Римом і Францією став визрівати конфлікт, головна причина якого полягала у фінансових питаннях. Активізація зовнішньої політики спонукала Філіппа IV Красивого обкласти податком і французьке духовенство. Реагуючи на скаргу окремих французьких єпископів, Боніфацій VIII видав 24 (25) лютого 1296 р. буллу «Clericis laicos», відповідно до постулатів якої підлягали відлученню від церкви як клірики, що погоджувалися платити податок без дозволу папи, так і миряни, які його мали збирати. Найбільш важкого удару папська булла завдавала Філіппові IV Красивому, який для своїх походів у Фландрію та воєн з Англією потребував матеріальної допомоги з боку духовенства і через своє безгрошів'я був змушений навіть вдаватися до фальшування монети. У відповідь Філіпп IV Красивий у серпні 1296 р. заборонив вивозити з Франції до Римугроші та різного роду коштовності, зібрані як церковна десятина, що, в свою чергу, неабияк позначилося на прибутках папи, тож йому довелося змиритися із ситуацією. Буллою «Etsi de statu» від 31 липня 1297 р. Боніфацій VIII надавав правителєві право в разі потреби та для захисту королівства обкладати духовенство податками, щоправда «після поради з римським первосвященником» (Gregorovius, 1897, p. 572; Špirko, 1943, s. 8; Drška, 2004, s. 280–281).

У 1301 р. почався новий виток ескалації конфлікту між Боніфацієм VIII та Філіппом IV. Папа, якого ніколи не полишала думка щодо організації нового хрестового походу, уповноважив Пам'єрського єпископа Бернарда Сайссета, щоб той в якості легата звернувся до французького короля з проханням по допомогу. Прелат, однак, належав до королівських супротивників, і тому надання саме йому таких повноважень не було вдалим вибором, бо могло сприйнятися як провокація. Та й Сайсет, очевидно, не усвідомлював уповні, наскільки делікатним є його доручення, бо під час аудієнції спересердя сказав королю, що якби той не притримував прибутки з вакантних церковних пробств, деканатів і приходів, то Рим мав би для хрестового походу, принаймні з Франції, достатньо коштів. Самовпевнений і самозакоханий король не зміг стримати гніву і 12 липня 1301 р. викликав єпископа як свого підданого, аби той відповів за такі слова і вчинки. Королівська рада, яка зібралася 24 жовтня 1301 р. в Санлісі, звинуватила папського легата у зраді батьківщини і кинула нещасного до в'язниці.

У відповідь Боніфачії VIII 4 (5) грудня 1301 р. звернувся до Філіппа IV Красивого з буллою «Ausculta fili», яка викликала невдоволення у всій Франції. Римський понтифік звинуватив Філіппа IV Красивого в тиранічному правлінні та фальшуванні монети, картав його за наругу над правами церкви, наголошував, що тільки папа має від Бога абсолютну владу над усіма королями й королівствами. Папа запрошував французьке духовенство прибути 1 листопада 1302 р. до Рима на собор для вирішення питання про реформування королівства та виправлення негідної поведінки Філіппа IV Красивого. На цей раз понтифік насправді зайшов надто далеко і задав тон важливій суперечці загальної масштабу – конфронтації національної монархії з християнським універсалізмом. Папа присвоїв собі право виправдовувати чи, навпаки, піддавати прокляттю суверенну світську владу, незважаючи на те, здійснюється вона нечесним способом чи ні (Villani's Chronicle, 1906, p. 344–345; Gregorovius, 1897, p. 572–573; Drška, 2004, s. 281; Francouzští králové, 2003, s. 208–209).

Король Філіпп IV досконало знав усі тонкощі куріальної політики і в суперечці з Боніфачієм VIII опирався на своїх легістів з південної Франції, серед яких найбільш відомий був Гійом де Ногаре. Французький володар також сподівався на підтримку впливового італійського аристократичного роду Колонна. Річ у тім, що посівши Апостольський престол, Боніфачії VIII віддав усі ключові посади в управлінні Папської держави членам родини Гаєтані (Каєтані), до якої належав, і таким чином зробив рід Колонни своїм смертельним ворогом. Суперечка дійшла до того, що в 1297 р. римський понтифік прокляв та відлучив від церкви двох представників роду Колонна – кардиналів Джакомо і П'єтро Колонна, які звинувачували папу в симонії, nepotизмі й деспотичному стилі правління. Організований Боніфачієм VIII «хрестовий похід» проти представників роду Колонна, які не визнали анафему, зруйнував дощенту твердиню цього роду – замок Палестрину (1298 р.). Найбільш видатні представники роду Колонна втекли за кордон, де стали активно плести інтриги проти ненависного їм Боніфачія VIII. Так, обидва кардинали Джакомо і П'єтро Колонна згодом знайшли підтримку і прихисток у Франції (Gregorovius, 1897, p. 541–556; Špirko J. Cirkevne dejiny, s. 7).

Папська булла неабияк розлютила Філіппа IV й 11 лютого 1302 р. її публічно спалили в соборі Паризької Богоматері (Нотр-Дам-де-Парі), а легата вигнали з країни з ганьбою. Французькому ж кліру Філіпп IV своїм указом заборонив їхати на собор. Відтак король та його головний радник Гійом де Ногаре зуміли налаштувати громадську думку проти папи. Вони розповсюдили підроблену папську буллу, принизливу для французів, і 10 квітня 1302 р. в соборі Паризької Богоматері зібрали на нараду представників трьох станів – ричарства, духовенства і містян, які підтримали дії Філіппа IV Красивого та вдалися до різких нападок на адресу римського понтифіка. Зібрання стало прообразом органу станового представництва, за яким у Франції утвердилася назва Генеральні штати (Continuatio Weichardi de Polhaim, 1851, p. 815; Villani's

Chronicle, 1906, p. 345; Gregorovius, 1897, p. 573–574; Лінч, 1994, с. 415–416; Drška, 2004, s. 282; Francouzští králové, 2003, s. 209–210).

У відповідь на всі звинувачення з боку Філіппа IV Красивого і його оточення папа висунув та обґрунтував ідею влади й авторитету церкви. 18 листопада 1302 р. на скликаному в Латеранському палаці соборі у присутності вищих ієрархів він оприлюднив буллу «Unam sanktam», у якій, спираючись на теологічні та юридичні аргументи, обґрунтував положення про необмежену папську владу, а ідею єдності між папою і церквою проголосив за догмат. Навіть у сфері світських справ папа має першість, «якщо земна влада помиляється». З булли випливало, що кожний християнин західного обряду по суті повинен підкорятися папі (Бедуел, 2000, с. 91; Gregorovius, 1897, p. 574–575; Špirko, 1943, s. 10; Drška, 2004, s. 282–283).

У той час, коли конфлікт між Філіппом IV та Боніфацієм VIII набував обертів, Альбрехт I Габсбург всіляко догоджав папі. Хоча папська курія продовжувала зневажливо ставитися до нього, він невпинно переконував її у своїй відданості. І це попри те, що в 1302 р. Альбрехт I зумів здобути перемогу над трьома духовними курфюрстами та Рейнським пфальцграфом Рудольфом, а отже, видавалося безпідставним і надалі демонстративно наголошувати на своїй підлеглості престолу св. Петра. Німецький король готовий був піти на значні поступки, аби тільки досягти порозуміння з папою та отримати шанси на імператорську корону. І тільки весною 1303 р., після тривалих переговорів, Альбрехт I Габсбург і Боніфацій VIII нарешті досягли згоди.

Результат перемовин було оприлюднено 30 квітня 1303 р. на засіданні папської консисторії, участь у якому взяли й Альбрехтові посланці. Засідання відкрив Боніфацій VIII, який у своїй промові знову досить гостро акцентував увагу на вищості папської влади як над імператорською, так і над королівською. За собою римський понтифік залишив право у разі потреби поширити імператорську владу й на інші народи. Щодо Альбрехта I Габсбурга, який, мовляв, був «раніше засліплений зухвалістю й необізнаністю», то папа не вдався до суворих заходів, але примирливо виправив усі недоліки Альбрехтового обрання і все-таки публічно визнав його королівський титул. При цьому папа прийшов до висновку, що римсько-німецькому імператорові повинен підпорядковуватися також і французький король (Krieger, 2003, s. 89; Jan, 2015, s. 325–326).

За таку заяву Альбрехтові I Габсбургові довелося дорого заплатити. Він не лише зобов'язався розірвати союз із Францією, але пообіцяв також упродовж наступних п'яти років призначати імперських вікаріїв у Ломбардії й Тоскані тільки зі згоди папи. Крім того, 13 липня 1303 р. Альбрехтові посланці були змушені від імені свого володаря скласти перед Боніфацієм VIII клятву вірності. Зміст присяги виразно відрізнявся від тієї обіцянки, яка до цього часу зазвичай давалася перед імператорською коронацією, і фактично нагадувала службову присягу сановника Папської держави. Король загалом погодився з тим, щоб римсько-німецький імператор був опущений до рівня слу-

ги і безпосереднього підданого папи (Krieger, 2003, s. 90; Vaníček, 2002, s. 464; Jan, 2015, s. 326).

Отже, заради легітимності своєї влади Альбрехтові I Габсбургові довелося визнати зверхність престолу св. Петра над владою імператора. Таких значних поступок на користь паської курії не робив жоден німецький володар. Зі свого боку, поступаючись папі, Альбрехт I Габсбург мав надію, що з часом його владу успадкує хтось із його синів, а Боніфацій VIII не перешкоджатиме цьому. Цікаво, що німецький учений Карл-Фрідріх Крієгер схиляється до думки, що власну підлеглість папі Альбрехт I Габсбург насправді розглядав як продуманий маневр, а отже, не збирався визнавати таку залежність. Тому васальну присягу посланців Альбрехта I папській курії не варто сприймати як вияв слабкості німецького монарха (Krieger, 2003, s. 90).

Домовленість між Боніфацієм VIII та Альбрехтом I Габсбургом була направлена передусім проти французького монарха Філіпп IV Красивого, з яким понтифік ворогував, а відтак і проти того, аби на угорському троні утвердилися Пршемисловичі. Натомість Альбрехта I Габсбурга обурювало те, що на східних рубежах його володінь може сформуватися потужна конфедерація у складі Чеського, Польського та Угорського королівств, яка залізним кільцем стискатиме альпійські землі Габсбургів. Отже, німецький король і папа, які презентували дві потужні сили тогочасної Європи, згуртувалися проти західних і східних сусідів, позаяк вважали їх небезпечними.

Зі свого боку Вацлав II також шукав надійного союзника, об'єднавшись із яким можна було б виступити проти альянсу Боніфація VIII та німецького короля. Очевидно, що таким партнером міг стати французький монарх Філіпп IV Красивий. Бо ж для Французької держави, як, зрештою, й для Чеського королівства, папсько-габсбурзька угода несли серйозну загрозу. Адже, як відомо, найбільш непримиримим ворогом Боніфація VIII на той час був Філіпп IV Красивий.

Тому Вацлав II, очевидно, і вирішив шукати підтримку саме при дворі Філіппа IV Красивого, хоча деякі члени чеської королівської ради і відраджували свого володаря від такого вчинку. Та Вацлав II стояв на своєму. Тогочасний хроніст Отакар Штирійський, який коментує наміри чеського короля укласти союз із Францією, при цьому відзначає, що, звинувачуючи німецького короля і папу в отриманні ними влади незаконним шляхом, Вацлав II сказав: «Якщо тоді разом з королем французьким виступлю проти обох облудних чільників християнства, не знаю, чи хтось нам обом, найбагатшим правителям у християнському світі, взагалі міг би наважитися протистояти»: *sô weiz ich ninder anderswâ / zwêne kunige alsô rîche / als ich und der von Francriche / wer môht uns beiden widerstreben?* (Deutsche Chroniken, 1893, st. 79765, s. 1047).

Перші контакти з Французьким королівством Вацлав II нав'язав, очевидно, ще десь на початку 1303 р. Інспіратором такого кроку був базельський єпископ і Вацлавів канцлер Петер фон Аспельт (бл. 1240/1245 – 5.VI.1320). Він,

мабуть, і встановив дипломатичні відносини між Чеським та Французьким королівствами. Ймовірно, десь наприкінці травня 1303 р. Вацлав II відрядив Філіппові IV Красивому проект договору, який не тільки був спрямований проти Альбрехта I Габсбурга, але й передбачав надання підтримки Франції у боротьбі з Боніфацієм VIII. Документ заперечував законність прав Альбрехта I Габсбурга на німецький королівський трон і засвідчував політичну волю щодо розправи над ним. Задля цього чеський правитель повинен був зібрати за 100 тис. марок срібла празької ваги військо з Тевтонії (північнонімецького регіону), а король Філіпп IV Красивий – з Алеманії (південно-західна Німеччина) (Codex juris Bohemici, 1867, р. 441–442; Dvořáčková-Malá, 2006, s. 27–29; Ліхтей, 2010, с. 58–60). Дослідник Йозеф Шуста переконалий, що посередником у цих перемовинах був граф Теобальд фон Пфірт, позаяк його маєтки опинилися під загрозою габсбурзької експансії (Šusta, 2001, s. 383–384).

Чеський король повинен був рахуватися з тим, що роздобути таку суму буде не так просто. Про це свідчить той факт, що Вацлав II негайно взявся шукати фінансові засоби. Його союзниками в цей нелегкий час стають бренденбурзькі маркграфі з династії Асканіїв. Їм Вацлав II передав у володіння під заставу в сумі 50 тисяч марок Мейсенське маркграфство і гірниче місто Фрайберг (Malá-Dvořáčková, 2005, s. 154; Šusta, 2001, s. 616; Vaníček, 2002, s. 466; Hádek, 2006, s. 110).

З огляду на те, що текст угоди, який зберігся, відомий нам лише зі збірника формул, нез'ясованим є питання, чи, власне, саме в такому варіанті його було надіслано й Філіппові IV Красивому. Недипломатично гостре формулювання, на думку К. Харватової, радше свідчить про те, що документ, яким ми оперуємо, є лише проектом, підготовленим у канцелярії чеського короля, тоді як до Франції було надіслано більш поміркований варіант (Charvátová, 2007, s. 197).

Однак очільник Французького королівства на виклик Вацлава II не реагував. На жаль, джерела не дають можливість з'ясувати причини такої поведінки Філіппа IV Красивого. На його позицію могли вплинути як родинні стосунки Капетингів із предстаниками неаполітанської гілки династії Анжу, кандидат від якої претендував на угорський трон, так і те, що французький монарх, на відміну від Вацлава II, не вважав пріоритетною боротьбу проти німецького короля. Головним ворогом для нього залишався Боніфаций VIII (Žemlička, 2020, s. 296). Стриманність Франції щодо цього питання можна зрозуміти, якщо взяти до уваги, що угода була запропонована саме тоді, коли ворожнеча між Боніфацієм VIII і Філіппом IV Красивим сягнула апогею. На зібранні королівської ради Франції 12 березня 1303 року було прийнято рішення, відповідно до якого церковний собор мав засудити понтифіка як злочинця і розпочати проти нього процес абдикації (зречення сану) (Vaníček, 2002, s. 467).

У квітні 1303 р. Боніфаций VIII прийняв рішення про відлучення французького короля від церкви. До Франції було відряджено спеціального легата, який мав або домогтися визнання Філіппом IV Красивим папської суп-

рематії (зверхності), або забезпечити прийняття папського рішення щодо його відлучення. Однак французькі легісти не здавалися і вперто боронили інтереси свого володаря.

Спільне засідання баронів та прелатів, що відбулося 13 червня 1303 р. у Луврі, прийняло 29 статей, підготовлених легістом Гійомом де Плазіаком і спрямованих проти Боніфація VIII, а також уповноважило короля апелювати до Вселенського церковного собору. В результаті, суперечка набула радикального забарвлення з обох сторін і наріжним каменем стало питання забезпечення прав світської держави проти церковного універсалізму. На думку Гійома де Ногаре та інших радників король мав довести суперечку з папою до цілковитої перемоги. Стержнем подальших дій мав стати принцип, що папа – еретик, і з допомогою церковного собору його потрібно негайно усунути від влади. На таку пропозицію пристало більшість кліру, світських станів та університету. Таким чином, папа вступив у конфронтацію з усім Французьким королівством (Gregorovius, 1897, p. 575–576; c. 960; Drška, 2004, s. 283).

Однак Боніфацій VIII не бажав відступати. Разом зі своїми кардиналами він подався в Ананью, щоб підготувати акт відлучення Філіппа IV Красивого від церкви і, відповідно, анулювати клятву вірності, яку давали йому васали. Анафему мали проголосити 8 вересня 1303 року. Та за день до цих подій канцлер французького короля Гійом де Ногаре з допомогою римських аристократів, на чолі яких стояв Счіарра (Шіарра) Колонна, напав на Боніфація VIII. У палаці папи сталося неочікуване кровопролитне збройне зіткнення з оточенням Боніфація VIII. В результаті, загинув вікарій архієпископа Естергомського Гергей, який на той час перебував тут у складі делегації угорських послів. Канцлер Гійом де Ногаре захопив старенького папу, ув'язнив його і всіляко йому погрожував. Однак римлянам під проводом Орсіні вдалося звільнити Боніфація VIII з французької неволі. Проклявши нападників та їхнього підступного короля, Боніфацій VIII урочисто повернувся до Рима, де, однак, через кілька тижнів, 11 жовтня (за свідченнями деяких хроністів – 12 жовтня) 1303 р., помер. Одні вчені вважають, що це сталося внаслідок пережитих ним хвилювань, а на думку інших – Боніфація VIII отруїли його вороги (Continuatio Sancrucensis III, 1851, p. 733; Villani's Chronicle, 1906, p. 347–350; Annales Senenses a. 1107-1407, 1866, p. 231; Gregorovius, 1897, p. 578–596; Drška, 2004, s. 284; Francouzští králové, 2003, s. 212–213; Лінч, 1994, с. 416). Отже, конфлікт Боніфація VIII з Францією тривав сім років і закінчився для нього трагічно.

Якщо смерть Боніфація VIII звільнила Альбрехта I від зобов'язань перед Апостольською столицею, то на чеських Пршемисловичів тиск Риму не припинився. Адже новим папою було обрано вірного союзника Анжу, колишнього легата в Угорщині Ніколо Бокассіні. Він зійшов на престол під іменем Бенедикта XI (1303-1304). В таких несприятливих умовах Вацлав II став шукати шляхи для примирення з німецьким королем. Наприкінці листопада 1303 р. чеський король відрядив до Відня посольство під проводом Петера

фон Аспельта. Воно мало домовитися з німецьким правителем про мирне врегулювання конфлікту. Проте чеська сторона відхила запропоновані умови, позаяк повважала їх за неприйнятні.

Ймовірно, Альбрехт I Габсбург довідався про дипломатичні перемовини Чехії з Францією та, не виключено, знав і зміст проекту союзної угоди, а тому не піддавався на поступки і вимагав повної самовіддачі й покорі. Він наполягав, аби Пршемисловичі відмовилися від претензій на угорський трон, не визнавав за ними прав на Польщу, вимагав покинути Егер (нині – м. Хеб у сучасній Чеській Республіці), Верхній Пфальц та Майсен. Крім іншого, Альбрехт нахабно запропонував, щоб Вацлав II на шість років передав йому право на прибутки з кутногорських копалень, або ж виплатив 80000 марок сріблом. Адаже як васал імперії чеський король має сплачувати її правителю десяту частину від цінних металів, яку заборгував (Petra Žitavského kronika Zbraslavská, 1884, p. 88; Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae, 1976, s. 125; Charvátová, 2007, s. 198; Vaníček, 2002, s. 468–469). Як вважає чеський дослідник Зденек Фіала, такий аргумент був звичайною вигадкою, бо імператори раніше ніколи не отримували будь-яких надходжень з гірничодобувних промислів Пршемисловичів, і Альбрехт тією мерзенною брехнею лише приховував власну жадобу до казкових срібних багатств Кутної Гори, міста, котре на той час сягнуло вершини своєї слави (Fiala, 1975, s. 212–213).

Наприкінці 1303 р. переговори закінчилися нічим. Чеський володар, звичайно, усі претензії німецького правителя відкинув. Тоді вівстав став його залякувати. У травні 1304 р. Альбрехт I Габсбург наклав на династію Пршемисловичів імперське прокляття, що означало позбавлення Вацлава II та його нащадків влади в Чехії. Відтак Альбрехт I став готуватися до війни (Vaníček, 2002, s. 469). Як вважає Катарина Харватова, прокльони на адресу Вацлава II, напевно, були оприлюднені наприкінці червня 1304 р. на імперському з'їзді у Франкфурті-на-Майні (Charvátová, 2007, s. 198). До того ж, Альбрехт I пообіцяв підтримку угорським прихильникам Карла Роберта, вербував воїнів, вів перемовини з німецькими князями, яких переконував у необхідності організації походу проти чеських Вацлавів. З виступом Альбрехта I Габсбурга коаліція, спрямована проти Пршемисловичів, зміцніла. Натомість опора влади Ласло V в Угорщині неухильно послаблювалася. Від юного короля відступилося чимало впливових магнатів. Тож Вацлав II усвідомив, що мусить негайно вирушити на допомогу синові. До такого рішення його підштовхнула домовленість між Габсбургами та Карлом Робертом (Třeštík, 2001, s. 307).

Уже наприкінці травня 1304 р. чисельне й добре озброєне чеське військо вирушило до Угорщини і в червні зайняло м. Естергом. Потім на Ракоському полі, біля Буди, Вацлав II зустрівся зі своїм сином (Continuatio Sancrucensis III, 1851, p. 733; Continuatio Zwetlensis III, 1851, p. 660; Charvátová, 2007, s. 205–206; Šusta, 2001, s. 411–412). Чеський володар пробув в Угорщині майже два місяці. Владу свого сина він намагався підтримати передусім військовими силами та фінансовою допомогою. Перебуваючи в Угорському королівстві, Вацлав II

очікував на битву з Карлом Робертом. Однак та не відбулася, позаяк прибічники династії Анжу не отримали допомоги від Альбрехта I Габсбурга, а тому не наважилися на збройне зіткнення. Тоді Пршемисловичі задля зміцнення становища Ласло V вирішили ще раз провести обряд його коронації. Як відомо, коронація угорських королів, відповідно до усталеної традиції, відбувалася в Секешфегерварі. Однак на той час місто перебувало в руках анжуйців, тож урочиста коронаційна церемонія відбулася в Буді, в костелі Діви Марії. Юній Пршемислович знову постав перед вівтарем у плащі св. Іштвана зі всіма відповідними регаліями. Та навіть після цього його влада, як не дивно, тільки послаблювалася (Continuatio Zwetlensis III, 1851, p. 660; Charvátová, 2007, s. 206; Šusta, 2001, s. 412).

Здійснюючи похід в Угорщину, чеський король, звичайно, прагнув зберегти всі володіння, що було марною справою. Намагання відстояти для Ласло V корону св. Іштвана зазнало краху і в серпні 1304 р. правитель Чехії та Польщі забрав юного нащадка додому. Із собою Пршемисловичі взяли також угорські королівські регалії. А для певності захопили в заручники й частину угорських магнатів. Управління країною Вацлав II довірив Яношу Кесегі (Petra Žitavského kronika Zbraslavská, 1884, p. 85; Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae, 1976, s. 123; Hádek, 2006, s. 118; Charvátová, 2007, s. 206–207; Šusta, 2001, s. 413). В результаті, чеська влада в Угорщині самоліквідувалася.

Значно важливішим з огляду на ситуацію було те, чим закінчиться збройне зіткнення Вацлава II з Альбрехтом Габсбургом. Останній, через фінансову неспроможність та труднощі з організацією війська, вступив у володіння Вацлава II аж наприкінці вересня 1304 р. й розташувався в околиці Чеських Будейовиць. Там до Альбрехта I Габсбурга приєдналися загоны його сина, австрійського герцога Рудольфа, та допоміжні угорські підрозділи. Упродовж трьох днів ці війська грабували південну й центральну Чехію, очікуючи на вирішальну битву, якою німецький король прагнув переможно завершити свій похід. Та Вацлав II розгадав намір нападника й обрав тактику так званої «маневреної війни». Тоді Альбрехт I Габсбург вирушив на Кутну Гору, срібні копальні якої не без підстав вважав ключем до оволодіння Чехією (Annales Colmarienses maiores, p. 231; Petra Žitavského kronika Zbraslavská, 1884, p. 88–89; Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae, 1976, s. 125–126; Ліхтей, 2023, с. 173).

Військо німецького короля підійшло до Кутної Гори 18 жовтня 1304 р. і взяло місто в облогу. І хоча укріплення довкруг Кутної Гори було зведено нашвидкуруч, Альбрехт I Габсбург так і не зміг її захопити. У Кутній Горі було розміщено залого, яка успішно боронила місто. Як відзначає Петер Житавський, рудокопи випустили до Малешовського потоку отруйний срібний шлак і в стані німецького рицарства, котре брало звідси воду, спалахнула епідемія дезинтерії (Petra Žitavského kronika Zbraslavská, 1884, p. 89; Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae, 1976, s. 126). Коли ж 22 жовтня до Кутної Гори підійшло основне чеське військо, ворог уже зняв облогу, щоб підготуватися

до вирішальної битви. Але Вацлав II вирішив знову зачекати. Чеський король та більшість його радників схилилися до думки, що, з огляду на наближення зими, Альбрехт I не зможе затягувати похід надовго, а тому не слід ризикувати і проводити вирішальну битву. Невдовзі вояки німецького короля стали полишати свої позиції. Багато з них загинуло від голоду, хвороб, холоду та безпосередньо під час збройних сутичок із чеськими загонами. Тож Альбрехтові I Габсбургові довелося відступити (Ліхтей, 2023, с. 173–174).

Похід проти Чеського королівства, що так довго готувався і на який покладалися великі сподівання, закінчився поразкою. Навіть ті з тогочасних хроністів, які найбільше прославляли Альбрехта і найгучніше глузували з боюгузтва чеського короля, погоджувалися, що з потужної збройної виправи власне повернулися жалюгідні рештки. Чи не єдиним «успіхом» німецького короля стало страшне спустошення деяких чеських територій.

Однак боротьба між німецьким правителем Альбрехтом I Габсбургом та чеським і польським королем Вацлавом II тривала й надалі. На початку липня 1304 р. в Перуджі помер папа Бенедикт XI, який шукав шляхи до примирення з Філіппом IV Красивим, і знову спалахнула багатомісячна запекла боротьба за престол св. Петра між французькою стороною та послідовниками Боніфація VIII, які прагнули до відплати за злочин, вчинений в Ананьї. Французький король був змушений зважати на те, що папою може стати хтось із його ворогів, який відновить союз із Альбрехтом I Габсбургом, спрямований проти нього. А поки Альбрехт I Габсбург загрузнув у Чеському королівстві, то Філіпп IV Красивий ловив момент, аби поширити свою владу в імперських землях Лотарингії та навіть замірявся на Верден. Настала слушна нагода для відродження ідеї чесько-французької угоди, і в Празі це, очевидно, відразу усвідомили. Якраз тоді, коли Альбрехт брав в облогу Кутну Гору, з Чехії до Франції інкогніто вирушив канцлер Петер фон Аспельт, аби домовитися про укладення нового антигабсбурзького союзу з Філіппом IV Красивим (Gregorovius, 1897, p. 598–606; Šusta, 2001, s. 437–438).

Та й на цей раз щастя відвернулося від чеської місії. Хоча Петер фон Аспельт пробирався лише кружними шляхами, вороги уважно стежили за кожним його кроком, позаяк добре знали, що Базельський єпископ схильний до будь-яких несподіваних учинків. У Швабії чеського канцлера схопили габсбурзькі графи-васали – фон Зарганс та Вільгельм фон Монтфорт. Від нього було відібрано грамоти Вацлава II для французького короля Філіппа IV Красивого, в яких чеський король намагався воскресити ідею спільної боротьби проти Альбрехта I Габсбурга. Незважаючи на те, що Петер фон Аспельт був церковним прелатом та імперським князем, Габсбурги кинули його за ґрати. За життя Вацлава II він так і не зумів повернутися до Чехії. Найвідданіший Вацлавів радник Петер фон Аспельт провів в ув'язненні кілька місяців, звідки був звільнений аж улітку 1305 р. після виплати викупу у сумі 8 тисяч марок срібла (Annales Colmarienses maiores, 1861, p. 230; Šusta, 2001, s. 438; Charvátová, 2007, s. 211; Hádek, 2006, s. 120; Krieger, 2003, s. 94). На

той час Вацлава II вже не було в живих: він зляг із тяжкою формою туберкульозу і 21 червня 1305 р. помер (Charvátová, 2007, s. 217).

Висновки. В особі французького монарха Вацлава II сподівався знайти надійного союзника, який зміг би надати йому допомогу у протистоянні з папою Боніфацієм VIII та німецьким королем Альбрехтом I Габсбургом. Однак усі намагання Вацлава II зблизитися з Філіппом IV Красивим не увінчалися успіхом. Причину невдачі слід шукати в тому, що Філіпп IV Красивий зумів розправитися з папою власними силами, а боротьбу проти Альбрехта I Габсбурга не вважав пріоритетною. Хоча відносини між німецьким і французьким королями й стали прохолодними, остаточної межі, однак, перейдено не було. На позицію Філіппа IV Красивого могли вплинути і родинні стосунки Капетингів із представниками неаполітанської гілки династії Анжу, кандидат від якої претендував на угорський трон. Так чи інакше, але місія до Філіппа IV Красивого залишилася незавершеною, союзу між Чеським королівством і Францією, якого так прагнув Вацлав II, укладено не було.

Список використаних джерел і літератури:

- Бедуел, Г.** (2000). *Історія церкви: пер. з франц.* (Г. Григорович). Львів: Свічадо, 296 с.
- Лінч Джозеф, Г.** (1994). *Середньовічна церква. Коротка історія: пер. з англ.* (В. Шовкун). Київ: Основи, 492 с.
- Ліхтей, І.** (2010). Проект союзної угоди між чеським королем Вацлавом II та французьким монархом Філіппом IV Красивим. *Історичні студії: зб. наук. пр. з проблем давньої і середньовічної історії та етнології*, (3), 44–61.
- Ліхтей, І.** (2023). Вторгнення німецького короля Альбрехта I Габсбурга у чеські землі восени 1304 року та його наслідки. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*, (34, № 2), 169–176.
- Annales Colmarienses maiores. (MDCCCLXI). Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum, (XVII). Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, 202–231.*
- Annales Senenses a.1107 – 1407. (MDCCCLXVI). Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum, (XVIII). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 225–235.*
- Codex juris Bohemici. (1867). Praeae: I.L. Kober, T. 1. Aetatem Přemyslidarum continens / Opera Hermenegildi Jireček, 447 p.*
- Continuatio Sancrucensis III. a. 1302–1310. (MDCCCLI). Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum, (IX). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 732–735.*
- Continuatio Zwetlensis III. a. 1241–1329. (MDCCCLI). Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum, (IX). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 654–669.*
- Continuatio Weichardi de Polhaim a.1280 – 1307. (MDCCCLI). Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum, (IX). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 810–818.*
- Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters. Ottokars Österreichische Reimchronik, (V, II). (1893). Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 722–1439.*
- Drška, V., Picková, D.** (2004). *Dějiny středověké Evropy*. Praha: Nakladatelství Aleš Skřivan ml, 368 s.
- Dvořáčková-Malá, D.** (2006). Petr z Aspelu mezi Přemyslenci a Lucemburky. *Ve znamení země Koruny české. Sborník k šedesátým narozeninám prof. PhDr. Lenky Bobkové, CSc.* Praha: Casablanca, 27–34.

- Fiala, Z.** (1975). *Přemyslovské čechy. český stat a společnost v letech 995–1310*. Vyd. 2, dopl. Praha: Nakladatelství Svoboda, 245 s.
- Francouzští králové v období středověku: od Oda ke Karlu VIII. (888-1498)*. Uspořádali J. Ehlers, H. Müller, B. Schneidmüller; [z německého originálu přeložili M. Churaň a J. Ohlídal]. Praha: Argo, 420 s.
- Gregorovius, F.** (1897). *History of the City of Rome in the Middle Ages* / translated from the fourth German edition by Annie Hamilton (Vol. V, Part. II). London, 696 p.
- Hádek, C.** (2006). *Konec Přemyslovců v Čechách*. Praha: Akropolis, 208 s.
- Charvátová, K.** (2007). *Václav II. Král český a polský*. Praha: Nakladatelství Vyšehrad, 352 s.
- Jan, L.** (2015). *Václav II. Král na stříbrném trůnu 1283-1305*. Praha: Argo, 740 s.
- Jäger, O.** (1887). *Weltgeschichte in vier Bänden*. Band II, Geschichte des Mittelalters Bielefeld. Leipzig, Velhagen & Klasing, 620 s.
- Krieger, K.-F.** (2003). *Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218-1291) do Fridricha III. (1415-1493)*. Praha: Nakladatelství Argo, 256 s.
- Malá-Dvořáčková, D.** (2005). Braniboři v Čechách a zajištění Václava II. (Česko-braniborské vztahy ve 13. století). *Korunní země v dějinách českého státu II. Společné a rozdílné. Česká koruna v životě a vědomí jejích obyvatel ve 14-16. století*. Sborník příspěvků přednesených na kolokviu pořádaném ve dnech 12. a 13. května 2004 v Praze. Praha, 129–158.
- Maráz, K.** (2007). *Václav III. (1289-1306). Poslední Přemyslovec na českém trůně*. České Budějovice: Veduta, 162 s.
- Perniš, J.** (2004). *Svatoštetfanská koruna na dražbě ambicí. Anjouovci v zápase dynastií o dědičstvo Arpádovců (1290-1310)*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 96 s.
- Petra Žitavského kronika Zbraslavská. (1884). *Fontes rerum Bohemicarum*, (IV) Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého péčí «Spolku historického v Praze», pořádáním Josefa Emlera. Praha: Nákladem nadání Františka Palackého, 3–337.
- Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae (II)*. (1882). Praha: Tiskárna Grégerianis, 1488 p.
- Segeš, V.** Keď vykvitla anjouovská Ialia (Karol I, Václav, Oto). (2003). *Kniha kráľov. Panovníci v dejinách Slovenska a slovákov*. Druhé, doplnené vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo–Mladé letá, 2003, 133–140.
- Špirko, J.** (1943). *Cirkevne dejiny: s osobitným zretelom na vývin cirkevných dejín Slovenska*. Sväzok II. Turčianský Sv. Martin: Neografia, 540 s.
- Šusta, J.** (2001). *Dvě knihy českých dějin. Reprint druhého vydání 1926*. Kniha první. Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300-1308. Praha: Nakladatelství Argo, 540 s.
- Třeštík, D., Čechura, J. & Pechar, V.** (2001). *Králové a knížata zemí Koruny české*. Praha: Nakladatelství Rybka Publishers, 416 s.
- Vaniček, V.** (2002). *Velké dějiny zemi Koruny české, (III)*. Praha-Litomyšl: Nakladatelství Paseka, 760 s.
- Villani's Chronicle: Being Selections From the First Nine Books of the Croniche Fiorentine*. (1906). London: Archibald Constable & Co, 524 p.
- Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae*. (1976). 2. opravené vydání. Praha: Svoboda, 598 s.
- Žemlička, J.** (2020). *Konec Přemyslovců: skladba a fungování jejich pozdní monarchie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 722 s.

References:

Beduel, G. (2000). *Istoriia tserkvy* [History of the church]: *per. z frants.* (H. Hryhorovych). Lviv: Svichado, 296 s. [in Ukrainian].

Linch Dzhozef, H. (1994). *Serednovichna tserkva. Korotka istoriia* [Medieval church. A short story]: *per. z anhl.* (V. Shovkun). Kyiv: Osnovy, 492 s. [in Ukrainian].

Likhte, I. (2010). Proekt soiuзни urody mizh cheskyim korolem Vatslavom II ta frantsuzkyim monarkhom Filippom IV Krasyvym [Draft alliance agreement between the Czech king Václav II and the French monarch Philip IV the Fair]. *Istorychni studii*: zb. nauk. pr. z problem davnoi i serednovichnoi istorii ta etnolohii, (3), 44–61. [in Ukrainian].

Likhte, I. (2023). Vtorhnennia nimetskoho korolia Albrekhta I Habsburha u cheski zemli voseny 1304 roku ta yoho naslidky [The invasion of the German king Albrecht I of Habsburg into the Czech lands in the fall of 1304 and its consequences]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky*, (34, 2), 169–176. [in Ukrainian].

Annales Colmarienses maiores. (MDCCCLXI). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, (XVII). Hannoverae: Impensis bibliopolii Hahniani, 202–231. [in Latin].

Annales Senenses a.1107 – 1407. (MDCCCLXVI). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, (XVIII). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 225–235. [in Latin].

Codex juris Bohemici. (1867). Pragae: I.L. Kober, T. 1. Aetatem Přemyslidarum continens / Opera Hermenegildi Jireček, 447 p. [in Latin].

Continuatio Sancrucensis III. a. 1302–1310. (MDCCCLI). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, (IX). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 732–735. [in Latin].

Continuatio Zwetlensis III. a. 1241–1329. (MDCCCLI). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, (IX). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 654–669. [in Latin].

Continuatio Weichardi de Polhaim a.1280 – 1307. (MDCCCLI). *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*, (IX). Hannoverae: Impensis bibliopolii avlici Hahniani, 810–818. [in Latin].

Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters. Ottokars Österreichische Reimchronik (V, II). (1893). Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 722–1439. [in German].

Drška, V., Picková, D. (2004). *Dějiny středověké Evropy*. Praha: Nakladatelství Aleš Skřivan ml, 368 s. [in Czech].

Dvořáčková-Malá, D. (2006). Petr z Aspelu mezi Přemyslenci a Lucemburky. *Ve znamení zemi Koruny české*. Sborník k šedesátým narozeninám prof. PhDr. Lenky Bobkové, CSc. Praha: Casablanca, 27–34. [in Czech].

Fiala, Z. (1975). *Přemyslovské čechy. český stat a společnost v letech 995–1310*. Vyd. 2, dopl. Praha: Nakladatelství Svoboda, 245 s. [in Czech].

Francouzští králové v období středověku: od Oda ke Karlu VIII. (888-1498). Uspořádali J. Ehlers, H. Müller, B. Schneidmüller; [z německého originálu přeložili M. Churaň a J. Ohlidal]. Praha: Argo, 420 s. [in Czech].

Gregorovius, F. (1897). *History of the City of Rome in the Middle Ages* / translated from the fourth German edition by Annie Hamilton (Vol. V, Part. II). London, 696 p. [in English].

Hádek, C. (2006). *Konec Přemyslovců v Čechách*. Praha: Akropolis, 208 s. [in Czech].

Charvátová, K. (2007). *Václav II. Král český a polský*. Praha: Nakladatelství Vyšehrad, 352 s. [in Czech].

- Jan, L.** (2015). *Václav II. Král na stříbrném trůnu 1283-1305*. Praha: Argo, 740 s. [in Czech].
- Jäger, O.** (1887). *Weltgeschichte in vier Bänden*. Band II, Geschichte des Mittelalters Bielefeld, Leipzig, Velhagen & Klasing, 620 s. [in German].
- Krieger, K.-F.** (2003). *Habsburkové ve středověku. Od Rudolfa I. (1218-1291) do Fridricha III. (1415-1493)*. Praha: Nakladatelství Argo, 256 s. [in Czech].
- Malá-Dvořáčková, D.** (2005). Braniboři v Čechách a zjetí Václava II. (Česko-braniborské vztahy ve 13 století). *Korunní země v dějinách českého státu II. Společné a rozdílné. Česká koruna v životě a vědomí jejích obyvatel ve 14-16. století*. Sborník příspěvků přednesených na kolokviu pořádaném ve dnech 12. a 13. května 2004 v Praze. Praha, 129–158. [in Czech].
- Maráz, K.** (2007). *Václav III. (1289-1306). Poslední Přemyslovec na českém trůně*. České Budějovice: Veduta, 162 s. [in Czech].
- Perniš, J.** (2004). *Svatošťefánská koruna na dražbě ambicíí. Anjouovci v zápase dynastií o dědictvo Arpádovců (1290-1310)*. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 96 s. [in Slovakian].
- Petra Žitavského kronika Zbraslavská. (1884). *Fontes rerum Bohemicarum*, (IV) Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého péčí «Spolku historického v Praze», pořádaním Josefa Emlera. Praha: Nákladem nadání Františka Palackého, 3–337. [in Latin].
- Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*, (II). (1882). Praha: Tiskárna Grégerianis, 1488 p. [in Latin].
- Segeš, V.** Keď vykvitla anjouovská Ialia (Karol I, Václav, Oto). (2003). *Kniha kráľov. Panovníci v dejinách Slovenska a slovákov*. Druhé, doplnené vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo–Mladé letá, 2003, 133–140. [in Slovakian].
- Špirko, J.** (1943). *Cirkevne dejiny: s osobitným zreteľom na vývin cirkevných dejín Slovenska*. Sväzok II. Turčianský Sv. Martin: Neografia, 540 s. [in Slovakian].
- Šusta, J.** (2001). *Dvě knihy českých dějin. Reprint druhého vydání 1926. Kniha první. Poslední Přemyslovci a jejich dědictví 1300-1308*. Praha: Nakladatelství Argo, 540 s. [in Czech].
- Treščík, D., Čechura, J. & Pechar, V.** (2001). *Králové a knížata zemí Koruny České*. Praha: Nakladatelství Rybka Publishers, 416 s. [in Czech].
- Vaniček, V.** (2002). *Velké dějiny zemí Koruny české*, (III). Praha-Litomyšl: Nakladatelství Paseka, 760 s. [in Czech].
- Villani's Chronicle: Being Selections From the First Nine Books of the Croniche Fiorentine*. (1906). London: Archibald Constable & Co, 524 p. [in English].
- Zbraslavská kronika. Chronicon aulae regiae*. (1976). 2. opravené vydání. Praha: Svoboda, 598 s. [in Czech].
- Žemlička, J.** (2020). *Konec Přemyslovců: skladba a fungování jejich pozdní monarchie*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 722 s. [in Czech].

Отримано: 07.09.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.114-132

УДК 94(498.6):[353.8:(=135.1)«1914/1918»

ПІДДУБНИЙ Ігор – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, вул. Кафедральна, 12, м. Чернівці, індекс 58012, Україна (i.piddubnii@chnu.edu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9453-5481>

Researcher ID S-6834-2016

PIDDUBNYI Ihor – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Universal History, Chernivtsi National Yurii Fedkovich University, 12 Cathedral Street, Chernivtsi, index 58012, Ukraine (i.piddubnii@chnu.edu.ua)

Бібліографічний опис статті: Piddubnyi, I. (2023). Relationships of the Romanian population of Bukovina with representatives of the authorities during World War I. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 114–132.

RELATIONSHIPS OF THE ROMANIAN POPULATION OF BUKOVYNA WITH REPRESENTATIVES OF THE AUTHORITIES DURING WORLD WAR I

Abstract. *The purpose of the study* is to analyze the relationships of the Romanian population of Bukovina with the Austrian and Russian authorities during World War I. **The methodology of the study** is based on the principles of historicism, objectivity, systematic approach and the use of methods of analysis and synthesis, as well as problematic and chronological, historical and typological, historical and systematic ones. **The scientific novelty** is defined by the fact that the situation of the Romanian population of Bukovina during World War I and the measures taken by the Austrian and Russian authorities to control the population have been comprehensively analyzed for the first time in Ukrainian historiography. Bukovina became a part of the combat zone from the beginning of the Great war, and its population was forced to face a new attitude of the Austrian authorities, who considered it necessary to eliminate any manifestations of Russophilia, both among Ukrainians and Romanians. Since the Russian authorities intended to achieve the appropriate attitude towards the Romanian population of Bukovina in order of Romania entering the war, the Austrian authorities made some steps to restrict the freedom of teachers and priests as mentors of the peasants. Despite the belief in the existence of irredenta among the Romanians, the Austrian authorities tried to attract Romanians to participate in volunteer armed forces during defensive battles in Bukovina. Accusations of treason often resulted in the dismissal of the accused, but such cases occurred mainly at the end of the war and often concerned representatives of the upper world, as was the case with Yanku Flondor. The imbalance of the Austrian authorities' attitude towards the Romanians caused some animosity towards them among the latter. **Conclusion.** The Romanian population of Bukovina became the element by influencing which the Russian occupation authorities intended to trigger the break-up of Austria-Hungary during World War I. The loyalty of the Russian authorities to the Romanian population should have helped to convince the country's authorities of the need to

join the Entente countries. However, the authorities had not always been able to find the right solutions to social issues, which had kept the latter ones in the background. After all, the Russian authorities failed to avoid the pogroms of Romanian farms, which did not prevent the Russian side from Romania entering the war on the Entente side.

Key words: Romanians, Ukrainians, Bukovyna, World War I, Russian occupation authorities.

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ РУМУНІВ БУКОВИНИ З ПРЕДСТАВНИКАМИ ВЛАДИ В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Анотація. *Мета дослідження* – проаналізувати взаємини румунського населення Буковини з австрійською та російською владою в період Першої світової війни. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, об'єктивності, системності та на використання методів аналізу і синтезу, проблемно-хронологічного, історико-типологічного, історико-системного. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше в українській історіографії комплексно проаналізовано становище румунського населення Буковини в період Першої світової війни та заходи австрійської і російської влади з контролю за населенням. Буковина потрапила в зону бойових дій від початку Великої війни, а її населення вимушено зіткнулося з новим ставленням австрійської влади, яка вважала за необхідне усувати будь-які прояви русофільства, як серед українців, так і серед румунів. Оскільки російська влада мала намір добитися відповідним ставленням до румунського населення Буковини вступу Румунії у війну, з боку австрійської влади вживалися заходи з обмеження свободи вчителів та священиків як наставників селян. Попри впевнення в існуванні ірреденти серед румунів, австрійською владою було вжито заходів з залучення румунів до участі в добровольчому збройному формуванні при веденні оборонних боїв на Буковині. Звинувачення у зраді нерідко закінчувалися звільненням звинувачених, однак такі випадки траплялися здебільшого наприкінці війни і часто стосувалися представників вищого світу, як це мало місце з Янку Флондором. Незбалансованість дій австрійської влади щодо румунів викликала в їх середовищі деяку ворожість до неї. **Висновки.** У роки Першої світової війни румунське населення Буковини виступило тим елементом, впливаючи на який, російська окупаційна влада мала намір спричинити розкол в Австро-Угорщині. Лояльність російської влади стосовно румунського населення мала сприяти переконанню владних кіл країни у необхідності приєднання до країн Антанти. Проте владі не завжди вдавалося знайти вірні рішення питань соціального характеру, через що останні залишалися на задньому плані. Врешті не вдавалося російській владі уникати і погромів румунських господарств, що не завадило російській стороні добитися вступу у війну Румунії на боці Антанти.

Ключові слова: румуни, українці, Буковина, Перша світова війна, російська окупаційна влада.

Problem statement. The local population of Bukovyna, considered to be the subjects of the Austrian Emperor, was periodically affected by the Russian authorities during World War I and the constant change of the front line in the province. The rapid transition from peace to war caused a special attitude of the Austrian authorities to the Ukrainian and Romanian population of the region, because they looked for potential traitors and organized massacres among them. The Russian occupation authorities sought for cooperation. As a rule, attention was paid to the representatives of the Romanian community not only to ensure their safety, but also to get Romania to

enter the war on the side of the Entente countries. The actions of the Austrian authorities provoked a negative reaction and created an opportunity to propagate against Austria-Hungary. During two years of Romania's neutrality in the war, the fugitives from Bukovyna managed to create conditions for a struggle against the Austrian authorities. The Russian authorities took steps to secure the territory of Bukovyna for the Russian Empire in the future, relying on representatives of the Romanian intelligentsia and nobility after the future division of the crown province.

Analysis of sources and recent studies. There were publications during the war, in which the representatives of the Romanian intelligentsia proved to the public of the kingdom the cruelty of the Austrian authorities towards Romanians. In particular, the actions of the Austrian punitive authorities are revealed in the work by N. Coman (N. Cotos) (Coman, 1915). From a scientific standpoint, T. Bălan's work was more important in analyzing the process of limiting the possibilities of the Romanian national movement during the war (Bălan, 1923). The same author first described the events of World War I in Bukovyna, relying on his own collection of documents of that era (Bălan, 1930). Chernivtsi historian I. Nistor also made his contribution to the study of events at the end of the war (Nistor, 1928). The analysis of the events of the end of the war in Bukovyna was carried out by German historian E. Prokopovych (Прокопович, 2003). The modern study of the history of the events of the Great War in Bukovyna was carried out by Chernivtsi historian V. Zapolovskiy (Заполівський, 2003). The analysis of the Russian occupation authorities actions was carried out by Russian researcher T. Bakhturina (Бахтуріна, 2004). A significant role in the publication of World War I documents, including memories was played by Chernivtsi researchers O. Dobrzhanskyi and V. Staryk (Добржанський, Старик, 2008; Добржанський, Старик, 2009), as well as V. Botushanskyi (Буковина, 2014). Publications of Yu. Veber (Вебер, 2016) and E. Fisher's (Фішер, 2019) memoirs translated into Ukrainian are also important, as well as publishing the *Chronicles of the Greek Catholic Parish in Chernivtsi* by K. Kostetskyi (Костецький, 2019). Although we have conducted the study on the relationship of the Austrian and Russian authorities with the population of Bukovyna during the Great War (Добржанський, Круглашов, Ярмистий, 2014, с. 240–331), it still requires some clarification taking into account new publications. Thus, despite a significant amount of scholarly literature, a comprehensive study of the place of the Romanian population during World War I in the national historiography was not carried out.

The purpose of article. The analysis of the relationships of the Romanian population of Bukovyna with the Austrian and Russian authorities during World War I based on the achievements of the predecessors and the available source base.

Main material presentation. With the outbreak of World War I the population of crownland Bukovyna became a kind of hostage of events. Thus, from early days of the war among the Romanian population of the region was spread the idea that successor to the throne Franz Ferdinand intended to transform Austria into a federal state having united Romanians of Austria in one province. His death was considered as a loss of such hope, but the political leaders of the

Romanians in Bukovyna expressed their loyalty to the Austrian authorities and they expected expansion of the rights of Romanians from the power (Bălan, 1930, p. 12, 14). However, the split occurred among the Romanians because the number of Austrophiles among them was low, and many Romanian intellectuals were committed to the idea of Romanian domination in the places where the Romanian population lived (Bălan, 1930, p. 15–16).

But the warfare and government activities further determined the population's attitude to power, including the occupation regime. After the failure and losses of the Austrian army and its retreat westward the Russians occupied the city and organized its administration (Костецький, 2019, с. 78–79; Фішер, 2019, с. 90–92; Bălan, 1930, p. 20). A new administration was appointed after the arrest of burgomaster Solomon Weisberger and other prominent citizens of Chernivtsi (Ботушанський, 2009, с. 150; Фішер, 2019, с. 97; Добржанський, Старик, 2008, с. 582–583). Thus, according to the order of new Chernivtsi region Governor Serghei Yevreinov and his aide Alexei Gerovskiy prompt the Chernivtsi City Council was dissolved and Temistocł Bocancea was appointed burgomaster, and Dr. Hacman, T. von Onciul, and Dr. Scalat were appointed his deputies (Вебер, 2016, с. 54). S. Yevreinov in his report of 1915 explained his steps having said that the Jews had great influence on the city management and that was the reason of arrests and T. Bocancea appointment burgomaster. S. Yevreinov also mentioned in his report that he recommended T. Bocancea as an energetic leader in town management and loyal to Russia person who had left Bukovyna twice evacuating with Russian troops (Краткий отчёт, 1915, с. 2, 3). The Governor also dissolved the Jewish police and attracted local Christian people to help the guard. Records management in the city council was allowed in Romanian and prohibited in German and Ukrainian. Alexandra Bakhturina considers that appointing the person of Romanian origin to the post of burgomaster was not accidental because the issue of Romania's entry into war was still open and the appointment showed «friendly feeling of the tsarist government towards Romania», and it was one of the reasons to attract Romania to the Russia's side in exchange for Bukovyna (Бахтурина, 2004, с. 156).

The retreat of the Russian troops from Chernivtsi in October caused evacuation of the civil administration representatives too (Вебер, 2016, с. 72). But mayor T. Bocancha left for Romania (Костецький, 2019, с. 93). The representatives of the Austrian administration in Bukovyna accused him of being a communicant of Ion I.C. Brătianu. And after the Russians had entered the city for the second time (November 27, 1914) T. Bocancea returned to his office again. However, he took over the city from a temporary magistrate only on December 15, 1914 (Костецький, 2019, с. 96). That period was considered by Yu. Weber as a rather weak position of T. Bocancea. However, when the celebration of the Tsar Day was held in Chernivtsi on December 19, 1914, the representatives of the Romanian clergy Dionisie Bejan, Tarnavskyy, Gheorghe Şandru and T. Bocancea attended the reception in S. Yevreinov's office. The latter, according to Yulius Weber, was given «specifically warm reception». His loyal activity was awarded the Order of St. Anna that was given by Earl Gheorghii Bobrynskyy (Вебер, 2016, с. 81–82, 96, 98, 100).

It is worth mentioning that when the Austrians returned control over the city in October, Prime Minister of Romania I.I.C. Brătianu made statements that the recovery of the Austrian authorities in the region might initiate criminal cases against Romanians and he also accused the Austrian army of crimes against the Romanian population. The objections against the possibility of such actions were made in response, although in November 1914 350 people were arrested in Chernivtsi, and most of them were detained for theft and only a few on suspicion of espionage. Removal of Orthodox priests from the land was made on the basis of allegations about Russophilism, although in some cases they were exaggerated (Буковина, 2014, с. 50–52, 66).

In conditions of the second Russian invasion in November, 1914, a set of issues related to moving availability of the people of Bukovyna arose, as well as the problem of supplying them with foodstuff. That is why the Russian occupation authorities decided to use neutral Romania. In particular, in January 1915 Governor S. Yevreinov requested Military Governor-General to arrange discussions with the Romanian government on the issue of people passing through the border from Romania to Bukovyna using only Mamornița checkpoint and the respective order was given to Russian envoy to Romania (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 23, арк. 1,2). In January 1915 the threatening situation with food supply for the people of Southern Bukovyna occurred, and the people of Suceava County and A. Heynrahsen were allowed trips to Romania for providing food supply for the population of Southern Bukovyna (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 102, арк. 120, 199). So the purchase of products from the local population using Russian money caused distrust and discontent of the Romanian population. That was the reason of the of Colonel Sekhin request to Chernivtsi governor in January 1915 to exchange 5 thousand Rubles to the Austrian kronas according to the rate.

Russians progress to the south of Bukovyna made Austrian command use different tools for setting up the defense and it was decided to form volunteer units among Ukrainians and Romanians. Mykola Vasylo carried out the process among Ukrainians, while Aurel Onciul took care of the process among Romanians. The latter tried to gather peasants and, on November 22, 2 thousand peasants gathered by St. George church addressed the Romanian government, declaring allegiance of Bukovyna Romanians to Austrian Emperor. And one of the participants at the meeting suggested addressing King Ferdinand with request not to declare war against Austria not to shed Romanian blood. The other villager offered to organize Romanian voluntary army corps to protect the territory. In terms of T. Bălan the idea of creating the corps had to prove to the world that true Habsburgs ruled over their nations (Bălan, 1930, p. 24–26; Фішер, 2019, с. 145).

Thus, the proposal was approved of and the established recruitment norms allowed gathering not less than 1.5 thousand of recruits in the neighboring villages. However, there was no voluntary recruitment and soldiers were recruited by gendarmes. All recruits were taken to Câmpulung on December 2, 1914, for taking oath. New soldiers were taken to the army, but they were rather improvised military, without knowing military, not being healthy enough, with no military discipline skills (Bălan, 1930, p. 26, 28).

Nevertheless, at a time when the Russians attacked Suceava Romanian legionnaires under the command of Lieutenant Tiyenberher were taken to participate in the defense of the territory. The legionnaires were put in Gura Humorului, Capu Codrului and Ilișești, while the other company was ordered to block the way to Frasin, Frumos, Argel. In case of enemy attack by superior forces they could withdraw to Fundul Moldovei and Pojorâta. As a result, the lack of experience led to the losses of legionnaires as prisoners of war who were executed by Russians. Perhaps for this reason the part of legionnaires retreated from the Câmpulung to the territory of Romania (Bălan, 1930, p. 28–29). Some time later the national legions from Bukovyna were incorporated in the 54th Division, which headquarters were under Major Daniel Pop command, and then were rearranged into battalions. Captain Roman was the first to command the Romanian battalion and then Captain Cernăuțian took command of it (Bălan, 1930, p. 30).

If the Austrian armed forces used their own citizens, the Russian government intended to use local people to address domestic issues as well as diplomatic ones. So, the Convention signed on October 1, 1914, recognized the right of Romania “to annex Romanians populated towns and villages of the Austria-Hungarian monarchy”. And that process was conducted in Bukovyna according to the principle of ethnic majority. It is likely that such a decision could become a ground for Romanians’ likings toward Russia, and the Russian headquarters intended to support them with actions. Positive attitude of the Russian invaders toward Romanians was shown by the order of 30th Army Corps commander, Lieutenant General Ferdinand M. Veibel issued on December 28, 1914. He urged his soldiers to spare the Romanian population. However, notwithstanding the orders of the commander the robberies took place, and many small Romanian villages were ruined in Storozhynets district (Международные отношения, 1935, с. 341–342; Coman, 1915, p. 36–37; Заполовський, 2003, с. 189; Ботушанський, 2014, с. 57–58).

The other course of action was offered in late 1914 and it was intended to involve Romania to participate in hostilities as soon as possible. So, on December 30, 1914 Director of the Diplomatic Office at Supreme Headquarters Nicolai Kudashev sent a copy of the senior diplomatic office secretary Muravyov position paper to Chernivtsi governor about desirability of organizing militia of the local population in the Bukovyna districts populated by Romanians. The militia was organized in the districts that did not have to be part of the Russian Empire in the future and it had the task to assist the Russian troops. Chamber Junker Muravyov considered that militia as a step to liberating Romanians from the Austrian authorities. He also believed that in case of availability that very militia could gain control over Romanian territories in Bukovyna. As a long term outcome, in case of Russians stay in Bukovyna, it would be directed at spreading Romanian movement over the territory of the Kingdom of Hungary. The possibility of transferring control over the territory to Romania was considered during the retreat, and that would almost certainly cause a clash between Austria-Hungary and Romania. In fact, establishment of militia was seen by Muravyov as a way to draw Romania to the side of the Entente, because he saw possible both participation in the establishment of this organization nationals of

the Romanian king, and obtaining weapons from Romania for the militia. That situation was seen by Muravyov quite possible taking into consideration the mood of the Romanian officers. Differentiation in Bukovyna was also considered quite possible because Muravyov advised to introduce militia in places where there was no civil administration. Since the civil administration was introduced in the territory with hostilities, the delimiting line between the militia and civil administration was constantly changing, which was also going to be used in the diplomatic game with Romania (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 24, арк. 4–6; Бахтурина, 2004, с. 157). The question of partition between Bukovyna and Romania was discussed simultaneously with the above-mentioned issue (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 24, арк. 15–19). Such situation was made possible after the Russian troops invaded the southern part of Bukovyna when the question of arranging boundaries arose. Also, that situation should provide the relations of the Russian authorities with the Romanian population. However, possible promotional activities against the Austrians were planned in Romania (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 24, арк. 20, 10–14). In fact, it was believed that transfer of power to the Romanian authorities would create difficulties for Austrians because “they would have to suppress actually gained independence of Bukovyna Romanians. In general, the Russian side hoped for success, having examples of establishment of the friendly relations between the Russian military and peasants as well as between Russians and functionaries of the Romanian kingdom (Заповольський, 2003, с. 49–50; Bălan, 1923, p. 179–180; Бахтурина, 2004, с. 157).

Under the pressure of combined Austria-Hungarian and German forces the Russian army left Chernivtsi again on February 17, 1915. After battles in June the Austrian troops reached the border of Bessarabia and the front line remained unchanged there till June 1916. The Russian army launched an offensive near the villages and Dobrynivtsi and Vikno during Brusilov breakthrough in summer 1916, having forced the Austrian command to withdraw from Bukovyna. The civilian authorities went to Vatra Dornei and the part of the civil administration officials subsequently showed up in Prague. Some officials, like the head of Suceava district, crossed the Romanian border (Bălan, 1930, p. 31–33).

The third time the territory of Bukovyna fell under the Russian rule in June 1916. Although in the management of Chernivtsi there were involved individual employees of Romanian origin (N. Makovey, G. Șandru), Father G. Șandru was elected mayor only on April 26, 1917, but he managed to take office only after interference of General A. Brusilov, Commander of the Southwestern front (Bălan, 1930, p. 34). Thus, the representatives of the Romanian community led Chernivtsi again. Even after the liberation of Chernivtsi from Russians the city was further headed by Mayor G. Șandru.

Another aspect of the war was to attract people of the region to the army. The rural population, both Romanians and Ukrainians, were involved in military service, and was used to carry out fortification or road works. According to T. Bălan, there were 1,310 workers mobilized only to Gauss engineering group in Horodenka from November 1915 through January 1916. And those people were taken from Bukovyna districts with predominantly Romanian population. As of June

1915 14,000 people from Bukovyna under 17 and over 50 worked in the Austrian army engineering units. Simultaneously, the military authorities commandeered draft animals and transport means from the population, in the majority of cases, free of charge. There were also other kinds of requisition (Bălan, 1930, p. 46–62).

Despite the full use of Ukrainians and Romanians for the benefit of the Austrian military command, both were equally subjected to the order of the High Command of Austria-Hungarian army of August 5, 1914 on the activities of military tribunals. The order simplified the process of investigation, and one witness was now sufficient for the prosecution. That order made possible to expand spy mania in the country and innocent persons were very often subject to punishment. According to N. Coman (N. Kotos), «soon after the mobilization in the Romanian villages and towns in Bukovyna the gallows appeared». However, the real situation looked somewhat different. According to attorney from Storozhynets Emil Slușanschi terror raised in Bukovyna after the very first retreat of the Russians. «There were gallows in all communities. Priests, teachers, farmers were taken to the Hungarian prisons, and they were insulted, beaten, and covered with spittle there» (Заповольський, 2003, с. 183). Such emotional statements, of course, were related to the Romanian and Ukrainian population of the region. Illarii Karbulytskyi in the memories about the war said that the Romanians of Bukovyna were loyal to the government. «Of course, between the Bukovyna Romanians and the old Kingdom there was an undeniable psychological contact, which, after all, did not surprise any reasonable Austrian», – he noted. The same author wrote about some Romanian intellectuals hostile to the monarchy that caused its unbalanced policy towards Romanians. But even this hostility did not give any ground to speak about pro-Russian sentiments and Romanian espionage in favor of Russia. When the war began the situation did not change, and «the fact that some Romanian intellectuals went to the Old Kingdom, could not be regarded as an evidence of traitorous mentality of the Romanian people» (Добржанський, Старик, 2008, с. 636).

Thus, the outbreak of war forced the security forces of the Austria-Hungary switch to «special conditions» activities, and the order of the Keves army group headquarters issued on August 19, 1914, called for death penalty to nationals of enemy countries in case of their terrorist attacks against the Austria-Hungarian troops. That order also extended over the Austrian citizens who stayed in the combat zone. The gendarmerie was ordered to stop all manifestations of «any dangerous trend for the country». The first liberation of Bukovyna from Russians was marked by 22 (according to I. Karbulytskyi) or 32 (according to Iorgu Toma) executions that were carried out on the basis of denunciations. In the propaganda literature, published in Romania by the immigrants from Bukovyna, accusations or denunciations of Romanians were repeatedly given to Ukrainian Jews (Добржанський, Старик, 2008, с. 648). It is worth mentioning that the Jews were given special attention in publications during the war period that fugitives from Bukovyna published in Romania. So, N. Coman pointed out in 1915 that Austrian Jews were freed from military service in order to be involved to support and supply the army. In addition, N. Coman paid special attention to using the Jews as spies, provocateurs and

propagandists in favor of Austria-Hungary. In his work, he mentioned all Jews from Bukovyna who he personally met in Bucharest or was aware about their presence in the Romanian capital (Заповольський, 2003, с. 184, 186; Coman, 1915, p. 19–21).

Presumably, N. Coman wrote about persecution of the Romanians in the Austrian army taking into consideration his propaganda understanding and drew attention to the fact that after the mobilization, only the old men, children, and women stayed in the villages. But despite that, some Romanian and Ukrainian young people were taken to the army as «volunteers» having been sent to the voluntary corps. Criticizing the Vienna government for such actions, N. Coman pointed out that the Russians executed the soldiers of that corps as guerrillas and in retaliation for their actions massacred the civilians that were considered as the crimes of the Austrian government. Based on those examples, N. Coman stated that accession to the «mother country» was only a vague desire of the Bukovyna Romanians, expectation for a distant ideal; because small Romania could not fight against Austria-Hungary alone (Coman, 1915, p. 21–24, 32–33).

Of course, a number of circumstances forced the Austrian security service to watch its own citizens when, in fact, according to I. Karbulyskyi, the efforts to combat spies was a way to explain their own military failures. In fact, there were few cases of espionage and Bukovyna regiments at the front had no deserters at all (Добржанський, Старик, 2008, с. 637). However, the order issued by Meran on executions for anti-state activities on September 13, 1914, N. Coman called the «butcher orders» directed against farmers (Coman, 1915, p. 30–31).

The Austrian authorities were looking for more visible manifestations of anti-state activities among the intelligentsia. The charges of having links with the enemy were often presented to teachers and priests as persons who performed «great Romania promotion campaign». As an example, N. Coman wrote about Professor V. Osobi's fate, who said in a circle of friends that Romania would never fight together with Austria. He was arrested and deported to Vatra Dornei and later was sent to Mukachevo to the west of the empire. Later, in July 1918, Edward Fisher wrote that in 1915 «Romanian intellectuals of the region during the Russian invasion openly supported enemies of our monarchy and in many cases gave them active support. However, after breaking the front in the East and many arrests of leaders, great Romanian irredentism looks as something uncertain from the outside» (Прокопович, 2003, с. 15).

Relationships of the Romanian population with the Austrian authorities during the war were not smooth, which later was reflected in the phrase of commander of Bukovyna gendarmerie E. Fischer that he knew «only three nations: Germans, Jews, and traitors in Bukovyna» (Coman, 1915, p. 44). Thus, Romanian intellectuals were included in the category of traitors and, though their accusations were absurd. For example, the village priest Prelici from Raranche was accused of Russophilism and arrested for the Russian calendar which he had a few years before the war at home. N. Coman said that the Russophile composition was formed during the war by adding individuals known to the gendarmerie as Romanophiles. According to this author, the attack was aimed at teachers and priests to break the link between politicians and people that passed through them (Coman, 1915, p. 45–49).

Particularly negative attitude to the clergy was observed since the beginning of the war. So, Father Brăileanu from the village of Frumos was accused of Russophilism because he had stated to his parishioners that Austria had no right for Bukovyna, which was taken from Moldova. So Romanophilism was compared to Russophilism, and the person could be sentenced to death for that. But Brăileanu was the Knight of «Star of Romania» and his execution could seriously damage the relations between Austria and Romania. The public attention was also caught by the incident with the priest Dimitrie Țopa, arrested on a tip-off at the beginning of the war and released when that falsehood became clear. The denunciations themselves caused unjust arrests. So, Iosefovici, the head of Siret district stated in October 1914 that there was not any priest in the district that time that would not have been filed the denunciation. Captain Toth also complained about the endless and daily flow of claims. The danger of such accusations lies in the immediate execution of the verdicts. Sometimes accusations were «ridiculous», although the people were accused of likings for Russians. So, Father Pavliuk from Siret was accused because of his appearance in the streets in new clothes. Father Dariiciu was charged with preservation of Russian money, and after finding out that appeared to be lottery tickets having been issued in Austria (Coman, 1915, p. 83–84, 89).

T. Bălan in his publication described the story of Orthodox priests (Romanian and Ukrainian ones) trouble, accused of spying or Russophilism (Фішер, 2019, с. 121–122). Among them were priests N. Mykhalcha from the village of Iacobeni (Câmpulung district) G. Lanivski of Vyzhnytsia, E. Usatiuc from the parish near Slobozia-Rarance not far from Chernivtsi and others. The names of villagers and officials accused of espionage in 1914–1916 were also given, although they were often sentenced for the opinions expressed by chance. Long remembered for Bukovinians were cruelties of E. Fisher subordinates – lieutenant Trobey, sergeant Proysentants and others who sowed the region with gallows. Particular attention T. Bălan paid to processes for Romanians cases in 1917–1918 that were conducted in Bukovyna by the gendarmerie, as a result of the practices implemented at the beginning of war. Thus, on charges in connection with the Romanian refugees in 1916–1917 Romanian printing house director D. Bucevski was sentenced to death. The similar accusation was presented to students A. and T. Tomoiaga in March 1918 who were released after 43-day imprisonment. A flurry of arrests hit the gymnasium professors in Suceava. E. Cosmiuc was arrested on charges of actions against the Austrian state. The same story repeated in March 1918 with his colleague G. Palamarescu, who was accused of promoting interests of Romania. S. Procopovici remained in custody from March through October 15, 1918 on charges for participation in subversive activities that led to the Monarchy territories division and joining Romania. Professor of the same school S. Ivanovici was arrested on charges of involvement in the Romanian movement. Those arrests were carried out in Siret and Rădăuți. Most of the arrested people returned to their places of residence in October 1918 (Bălan, 1923, p. 203–211).

There was another issue that was painfully perceived by Romanians in Bukovyna. In an effort to protect themselves from the «anti-state actions» of Church leaders, Austrians attacked the monopoly of Romanians in Bukovyna ar-

chiepiscopal Consistory. It was divided into the Romanian and Ukrainian parts on July 14, 1918, so if earlier the Metropolitan was head of the consistory, then after the division it included 2 archimandrites (Ukrainian and Romanian), 2 arch-priest (respectively), 4 advisor-referents (equally from both ethnic groups) and two Romanians – faculty of theology. Tit Timinschi and Ipolit Vorobchevici became the department Archimandrites in 1918 (Şesan, 1928, p. 92).

It is interesting to trace the activities of Bukovyna Romanians outside the region during the war. When at the beginning of hostilities the conditions for border crossing were set up, that advantage was used by some Austrian citizens of Romanian origin. There were cases of the Austria-Romanian border transition during the first and second invasion of the Russian army in Bukovyna. Then E. Slușanschi moved to Bucharest with his family. Step by step many representatives of Bukovyna intellectuals (priests, teachers, coaches, judges, students) and farmers gathered in the capital of still neutral Romania. They were in pretty close contact, going to different cafés, discussed the situation in Bukovyna and fronts. The «Imperial» cafe gradually became a kind of center and Slușanschi began to actively care for the fate of immigrants trying to bring this issue to the attention of Bucharest. But there were also refugees from Transylvania in the kingdom and, in particular, with Professor Simion Mândrescu's assistance an attempt to unite the refugees through conducting a common Congress was made (Congresul, 1915, p. 5–7).

After many meetings, it was decided to hold the Congress on March 28, 1915, in the Athenaeum hall. The newspapers published an appeal to the people from Bukovyna and Transylvania with a proposal to participate in the Congress. The appeal said about the possibility of secession from Austria-Hungary and joining Romania of the previously separated parts, about their population wish to return to the bosom of the Romanian state. On the appointed day Athenaeum was filled with representatives of all parts of Transylvania and Bukovyna. The Congress was opened by S. Mândrescu, a founding head of the committee. Slușanschi was the first to speak. He spoke of Bukovyna, the struggle of the Romanians against Germanization and Ruthenization of school affairs and church life in their land, about taking their own economic niche by craftsmen of Romanian origin. He also spoke about the destruction of the Romanian population by Austria as disagreeable. After that, Vasile Stoica spoke on behalf of Transylvanians, and S. Mândrescu summed up demanding to implement a national ideal with the armed way. That call, which came 6 days after the fall of Przemysl was enthusiastically accepted by the audience (Bălan, 1923, p. 184-187; Congresul, 1915, p. 8–37). At the end of the meeting in his speech at Athenaeum S. Mândrescu made a proposal on changing of «little Romania». In the afternoon, the discussions continued in the Dacia hall, when writer Barbu Delavrancea supported S. Mândrescu and proposed to organize the Cultural League. Soon, uniting the most prominent figures of the Romanian civil life that differed on political views but were united in the efforts to implement the national ideal, the League played an important role in mobilizing masses to fight for the unification of Romanians in a single state. Constantine Istratii, Ion Cantacuzino, Nicolae Iorga, Nicolae Titulescu, Barbu Delavrancea, Octavian Goga, Vasile Lukaciu and others were among those who actively participated in the activities

of the Cultural League. In fact, the idea of creating «Greater Romania» was expressed at the Congress. Even the issue of the Romanian dynasty was raised in some afternoon speeches at the Congress (Bălan, 1923, p. 187–188; Congresul, 1915, p. 37–45).

Later, on June 22, 1915 the Bukovyna Association was established. At the meeting held in the Cultural League premises native of Bukovyna and Romanian national E. Pașcanu was elected the Head of the Association, and E. Slușanschi was elected the Secretary. After having made a printed statement to the Bukovynian people with a call to join the Association the Congress supported cultivation of the national ideal in order to accelerate reunification of Bukovyna with Romania. Manifested journalism development became one more important outcome of that meeting. Bukovyna emigrants began to publish articles about their land in Bucharest the newspapers *Adevărul*, *Dimineață*, *Neamul Românesc*, *Epoca*, *Naționalul*. Slușanschi made significant efforts to bring the attention of Romanian ruling circles and the public to Bukovyna. Ion Grămade had the same objective and he saw «the Romanian future» for Chernivtsi. Both of them supported the idea of Austria elimination and Romania's participation in the war. Using the example of a group of refugees, that sent in late September 1914 the memorandum to head of the government on barbaric attitude of the Austrian authorities to the Bukovyna Romanian, I. Grămade created his own «memorandum against the horror in Bukovyna made by the Russians and Austrians». He was also working on the «Bloody Book» with the list of crimes against the civilian population of Bukovyna. Ion Nistor participated in the work on that book from time to time. He was also known for defending the idea of «Greater Romania» and Romanian character of Bukovyna (Bălan, 1923, p. 188–193).

On April 1, 1916, Bukovyna emigrants began to publish their own newspaper *Revista Bucovinei*. The editorial of the first issue prepared by I. Toma expressed the hope for the quick liberation of the native land after 142 years of slavery. With the growing number of newspaper employees N. Morar and N. Coman (N. Kotos) were the most active among them. Along with the newspaper, the other sources that disclose history and contemporary situation of Bukovyna were published for the Romanian reader: the books *Bukovyna in 1774-1914* and *Bukovyna Martyrology* by Koman, *Bukovyna at Russians* by Slușanschi, and *Bukovyna* by Moraru. Prolific I. Nistor published historical works *The Romanians of Bukovyna and Ruthenians*, *History of Church in Bukovyna*, and *National Struggle in Bukovyna* (Bălan, 1923, p. 193–195; Nistor, 1928, p. 25).

But Bukovynians rushed the things and tried to do more than was perceived by the Romanian society. E. Fisher was aware that members of the Bukovyna Association were going to prepare martyrology of Romanians who died during the Austrian ruling. There was a list of immigrants who promoted the idea of inclusion Bukovyna in Romania in the police department. Besides those already mentioned above, there were also included I. Piticariu, D. Marmeliuc, A. Moldovan, E. Iliuț G. Tofan, F. Doboș, G. Rotică and others. After Romania entered the war in August 1916 Bukovyna refugees were used both in the army and propaganda activities. Many of them were killed, and I. Grămade, Z. Brieban, N. and D. Ketane and others were among them (Bălan, 1923, p. 196–197; Nistor, 1928, p. 26).

The Romanian volunteer corps, formed of Bukovyna and Transylvania soldiers who served in the Austrian army and were in Russian captivity, played an important role in the history of «Grand unification» in 1918. According to Romanian military historian C. Kirîţescu about 120 thousand out of 400 thousand Romanians called under the banner of the Habsburgs were captured and sent to the Russian POW camps. The army corps was formed in one of such camps located in Darnytsia and which was visited by the commissions of representatives of immigrants. The volunteer committee established the propaganda newspaper *România Mare* with the purpose of spiritual education. The first unit of volunteers arrived in Iaşi on June 8, 1917. The Government organized the meeting at Unity Square in front of the monument to Prince Alexander Ion Cuza. I. I. C. Brătianu delivered the speech. After it O. Goga welcomed volunteers from Transylvania, and then head of the Bukovynian committee I. Nistor spoke to volunteers too. He expressed his wish to raise Romanian national tricolor in Suceava and Chernivtsi. Indeed, the army corps took an appropriate place in irridentism of Bukovyna Romanians and therefore attracted interest in Balhausplatz. Thus, the ministry of Foreign Affairs stated on August 17, 1918, that this volunteer corps was established Bukovyna and Transylvania people who were captured or deserted to Romania. Thus, there was an army corps of 12 thousand soldiers and 600 officers led by General Marcel Oltianu. It consisted of the following detachments: «Turda», «Alba Iulia», «Avram Iancu» and small units were sent to the Romanian units. The Bureau of Transylvania and Bukovyna affairs under the direction of Captain Vaslui was in Iaşi that time. Romania signed the Treaty of Bucureşti with the Quadruple Alliance on May 7, 1918. That is why the corps was dissolved but its headquarters stayed in Gyrlau and the soldiers were sent to work in the estates, the officers were distributed among the other active units. The National Committee of Transylvania and Bukovyna Romanians in Moldova and Bessarabia, the officers and volunteers on October 6 that year, urged Ferdinand I to withdraw his troops from the Romanian ethnic territory from the Austria-Hungarian oppression and end the war, having embodied the ideal of national integration (Прокопович, 2003, с. 19–20; Nistor, 1928, р. 29–30).

The problem of the relationship between the local population and Russian occupation authorities during 1916-1917 still remained important. Commander of the Southwestern Front General A. Brusilov considered the organization of occupied territories management in order to better supply the troops at the front and rear as the main task of the authorities. Perhaps because of this, the candidacy of the future Governor-General – Adjutant General Fedor F. Trepov was determined on July 3, 1916. The Military Governor-General office of Austria-Hungary regions occupied by right of war including Tarnopol and Chernivtsi provinces was established on July 16, 1916. The main approaches of the Russian authorities were formulated by General A. Brusilov as measures of assistance for troops to maintain order in the rear and complete subordination to military authorities. Thus, the religious issues, schooling, and other policies were postponed, namely, the population should be equal without distinction of nationality and religion. The new Governor-General had to begin his duties on the basis of those principles avoiding various manifestations of Russian nationalism (Бахтурина, 2004, с. 163–166).

After the new occupation of Bukovyna a special border unit was established and the police units were formed. However, the police team consisted of the lower ranks police officer brought from Russia and the Kingdom of Poland in October 1916 in Gura Humorului district. The part of them was transferred from Bessarabia (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 125, арк. 1, 2 зв., 5–15; спр. 407, арк. 35, 57). At the same time, the issues of the courts work restoration where the local employees should work were also resolved (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 120, арк. 5, 6, 10). However, there were some difficulties. So, Siret district judge A. Patraş who served as mayor remained in his position and three other officials also worked there, so there was an opportunity to renew the court work. The courthouses in Sadahura and Bojan were ruined and court facilities in Chernivtsi were occupied by the Russian military and judicial institutions. There was no possibility to recover the courts in Câmpulung and Stulpicani. Only two judges of five remained in place in Gura Humorului district along with some clerks, so the possibility of restoring the court was only in the town of Solka (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 120, арк. 8–9, 12–13, 15–16). The situation looked a bit better in Suceava district if they talked about the possibility of renewing the work of courts. That would help to improve the living conditions of most employees who received salary in June 1916 for the last time and it could calm the population. To keep the courts it was necessary could spend up to 2.5 thousand rubles per month, but those costs were going to be put out by judicial duties. The police chief of Chernivtsi supported renewal of the judicial work, who believed the courts were means of protecting the population during the war (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 120, арк. 19–20, 29–30). The local residents were subject to a military tribunal in specific cases where they were involved in crime together with the military or defendants to military court. The military governor-general solidified the right to withdraw the cases of the locals from the military court or send them there. The right to send locals to the military courts was also used by the army units' commanders (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 112, арк. 28). The military Governor-General also made the decision about loyalty of verdicts in cases concerning Austrian nationals (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 112, арк. 65 зв.–66). The Austrian nationals themselves obligated in the event of their written requests to pay stamp duty (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 112, арк. 86). There were not court verdict reductions for juvenile offenders and judicial investigations against civilians were carried out with violations. Army court activity extended at the rear districts, and the limits of the judicial powers of the local civil authorities were defined by the legislation of the Russian Empire, orders and circular letters the General Governor office (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 440, арк. 63–65, 68–69).

Such actions could be explained by command task against espionage because local people were recruited to the military service for free hire having been checked through counterintelligence (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 112, арк. 132). Persons who were not trusted could be sent outside the province. The search for wanted criminals and hiding deserters was carried out. Those

who were identified as the Romanian army deserters were to be sent to the counterintelligence department in Iași (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 111, арк. 16, 18; спр. 112, арк. 71–72, 289).

The attitude of Russian soldiers to local residents and their property was the problem for the authorities. Even during the offensive in Bukovyna there was the widespread looting of property, havoc of the government agencies premises, homes, and shops. The civilian authorities could not stop that, although its representatives had stated those facts as a systemic phenomenon in the towns of Storozhynets, Suceava, and Siret, Kitsman, and Vashkivtsi districts. That meant the order of the Commander-in-Chief was not fulfilled and that forced the chief of staff of the Southwestern Front to issue Order № 239 on August 26, 1916, which prohibited officers and other ranks of the army to take out from the front area household goods and other property, and heads of military units should establish supervision of the shipping both in the district under control and beyond it (Заполовський, 2003, с. 143).

The order giving permission to the free movement of local people within the Governor-General territory using all means of transport was issued in December 1916. Going outside the territory could be made only with a single pass, which was issued by the governor or by the Governor-General Chief of Staff (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 115, арк. 127). The ban for sale of alcoholic beverages and beer, limited functioning of restaurants and cafes, prohibited printing ads without censorship came into force from October 1916. The languages of ads were Russian, Romanian and Ruthenian (Добжанський, Старик, 2009, с. 57–58).

The jurisdiction of the Military Governor-General also covered the issue of postal service operation. As of July 1916 there was a problem of delivering mail in the area of the military actions, and that forced to pay attention to the timely mail delivery to recipients. So, the Chernivtsi governor had a task of opening postal and telegraph offices of a field type in August 1916. Typically such offices were opened in places of military units stay and they were transferred according to units relocation. That forced to open permanent post and telegraph departments, as it was in September 1916 in Câmpulung. Actually, the decision about the place of the post office opening was made by the Military Governor-General. In August 1916 there was no sufficient number of the post offices to service the needs of Governor-General territory, including two post offices serving Tarnopol and Chernivtsi. When the army advanced the post and telegraph stations could move further closer to the front. In this regard, the issue of the postal and telegraph stations construction in the rear areas modeled after Russian ones in habitats of General Governor administrative agencies. There were 6 post and field offices and three landmark postal and telegraph offices totally in Chernivtsi region, which really was not enough. The absence made it impossible to post offices and mail delivery of information about the situation at the front, which created a favorable situation for the spread of different rumors. For this reason, the chief of staff in Rădăuți district asked to report daily news from the front for subsequent replication in Ukrainian and Russian population and distribution among population (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 114, арк. 25, 26, 27, 87; спр. 407, арк. 8, 101).

The regions of Austria-Hungary invaded with the Russian troops were used as a source of foodstuff supply. Thus, in Chernivtsi region, the right to purchase food (bread) had actual state councilor Hryhorenko. Officially, his activities in the region should be considered to start in September 1916, when the Military Governor General sent the appropriate orders to Tarnopol and Chernivtsi regions on September 20 to assist Hryhorenko and 6 of his employees in purchasing of grain and cattle for the needs of the army. Almost immediately, in October 1916, those officials faced with a situation when Jewish second-hand dealers in Siret, Rădăuți and Câmpulung districts as well as Gura Humorului one bought cattle from the peasants, which gave Hryhorenko the grounds to ask permission from Chernivtsi governor to detain those individuals and pass to the needs of the army the cattle they had already bought. The regulations on the requisition of cattle and standards on obtaining dried fodder from the population were established in November 1916. Using one of the Military Governor-General orders the population could be exempt from dried fodder army supplies, in case when the families did not have other fodder or its substitutes (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 135, арк. 1, 2, 4, 10, 11, 13).

The Commander-in-Chief of the Southwestern Front approved of the purchase prices for food and fodder on October 24, 1916. Approval of prices gave grounds to start buying them (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 135, арк. 19, 20). In November 1916 the Southwestern Front Chief of supplies gave the right of purchasing the foodstuff and fodder at fixed prices. The corn, potatoes, hay, and straw were to be taken from landlords except for the sowing material, the products and fodder required for the farm maintenance till new harvest. The amount of products that had been taken from the peasants had to be agreed with the governor on the spot. Provided the bread was bought till March 1, 1917, at fixed prices, and from March 1, another 20 cents were added to the prices for 1 rood (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 113, арк. 4). There were other orders of the Governor-General in trade and foodstuff supply. The Chernivtsi governor was informed of the buying beet pulp ban in the Russian provinces that supplied the front with pork. Military Governor-General F. Trepov issued the resolution on October 23, 1916, which introduced a number of restrictions and limitations. Thus, the restrictions on trade in catering that had to work only at a certain time and not to sell alcohol were introduced. The resolution of December 22, 1916, forbade to hide foodstuff and goods in the amount greater than needed for the own use. Perpetrators were subject to arrest, and the goods and products – to confiscation (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 113, арк. 9, 16, 34). The Southwestern Front Chief of supplies issued the order that banned to take the horses away by Russian troops from the occupied regions of Austria-Hungary and several provinces of the empire. In these circumstances, driving horses from the province over the province was permitted without driving them from Russia to the occupied regions (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 113, арк. 17).

To provide the population with foodstuff the shops to sell food had to be opened. The officials of the civil administration bought food in the markets because they were not able to buy all products in the shops, including uniforms. For that reason, in October 1916, Chernivtsi governor raised the issue of ensuring the heads of

districts of Chernivtsi region with white checkbooks for food, fodder, and clothing directly from the quartermaster warehouses. Those books were received probably in early 1917, because since January 18, 1917 they were already in possession of the Chernivtsi Governor (Держархів Чернівецької обл., ф. 283, оп. 1, спр. 112, арк. 5, 16). Nevertheless, begging became quite common in the region, as withdrawal of food-stuff and livestock was often conducted without considering local circumstances.

The food supply of the population in the region further deteriorated after the entering Romania into the war in August 1916. The Romanian government closed the border and banned the export of products from the country. As of October 1916, the issue of the food supply in Vyzhnytsia district was very difficult because, despite the police guard, the army constantly robbed and looted people. About 40 thousand people needed help in Câmpulung district. The 44th food-supply unit of the Russian Land Union opened canteens in Câmpulung, Bucșoia, Frasin, Dorotea-Platonica, Stulpicani, Fundul-Moldovei. The 42nd food-supply unit gave for free and for fee about 100 thousand poods of flour in Gura Humorului district. The situation of the population remained difficult in Siret district too (Запововський, 2003, с. 145–149; Русский вестник, 1917, 8 апр.). The situation did not improve very much till 1917.

Thus, during World War I the Romanian population of Bukovina was considered the element influencing which the Russian occupation authorities intended to cause the secession in Austria-Hungary. The authorities' loyalty to the Romanian population should help the country government circles convince them to believe in the necessity to join the Entente. However, the authorities were not always able to find the right decisions on social issues and because of that the latter remained on the background. The Russian authorities were not able to avoid pogroms in Romanian households although that did not hinder Russia to persuade Romania enter the war on the Entente side.

Список використаних джерел та літератури:

Бахтурин, А. Ю. (2004). *Окраины Российской империи: государственное управление и национальная политика в годы первой мировой войны (1914-1917 гг.)*. Москва, 392 с.

Ботушанський, В. М. (Упорядн.) (2014). *Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи*. Чернівці: Технодрук, 356 с.

Ботушанський, В. М. (ред.). (2009). *Чернівці: історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто)*. Чернівці, 586 с.

Вебер, Ю. (2016). *Російська окупація Чернівців: пер. з нім.* (С. Осачук). Чернівці: Книги-XXI, 136 с.

Державний архів Чернівецької області.

Добржанський, О. В., Круглашов, А. М. & Ярмистий, М. В. (ред.). (2014). *Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області*. Чернівці: Букрек, 812 с.

Добржанський, О. & Старик, В. (2009). *Змагання за українську державність на Буковині (1914-1921 рр.)*. Документи і матеріали. Чернівці: Чернів. обл. друк., 512 с.

Добржанський, О. В. & Старик, В. П. (2008). *Бажаємо до України!* Одеса, 1168 с.

Запововський, В. М. (2003). *Буковина в останній війні Австро-Угорщини 1914-1918*. Чернівці, 284 с.

Костецький, К. (2019). *Записи душіпастиря: Хроніка парохії греко-католицької в Чернівцях від її існування аж до часу біжучого (1774-1918). Листи священика Келестина Костецького з Чернівців до митрополита Андрія Шептицького (1900-1914)* (Упорядкув. Н. Мизака, А. Яремчука). Чернівці: Букрек, 192 с.: іл.

Краткий отчет по управлению Черновецкой губернией за период времени с 1 сентября по 7 октября 1914 г. и с 17 ноября 1914 г. по 1 февраля 1915 г. б. Черновецкого губерна-тора камер-юнкера Двора Его Императорского Величества Евреинова. (1915). Киев, 7 с.

Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царско-го и временного правительств 1878-1917 гг. (Серия III: 1914-1917 гг. Т. VI: 5 августа 1914 г. – 13 января 1915 г. Ч. 1.). (1935). Москва, Ленинград: Соцэкгиз, 481 с.

Потребительские лавки. (1917). *Русский вестник*, 8 апреля.

Прокопович, Е. (2003). *Кінець австрійського панування в Буковині*. Чернівці, 80 с.

Фішер, Е. (2019). *Війна без армії. Моя оборона Буковини проти росіян*: пер. з нім. (В. Заполовський). Чернівці: Книги-XXI, 200 с.

Bălan, T. (1930). Bucovina în războiul mondial. *Codrul Cosminului*. Cernăuți, 1–136.

Bălan, T. (1923). *Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina pe timpul războiului mondial 1914-1918*. Cernăuți, 216 p.

Coman, N. (1915). *Martiriul Bucovinei 1914-1915*. București, 292 p.

Congresul Românilor de peste hotare aflatori în Țară. 15 Martie 1915. (1915). București, 128 p.

Kirițescu, C. (1989). *Istoria războiului pentru întregirea României 1916-1919* (Vol. II). București, 525 p.

Nistor, I. (1928). *Unirea Bucovinei 28 Noemvrie 1918: Studiu și documente*. București, 211 p.

Șesan, V. (1928). *Zece ani de la unirea Bucovinei cu Patria-Mamă pe terenul bisericesc. Zece ani de la Unire*. Cernăuți, 79–115.

References:

Bahturina, A. Yu. (2004). *Okrainy Rossiyskoi imperii: gosudarstvennoie upravlenie i natsionalnaya politika v gody pervoi mirovoy voyny (1914-1917 gg.)* [Outskirts of the Russian Empire: public administration and national policy during the First World War (1914-1917)]. Moskva, 392 s. [in Russian].

Botushanskii, V. M. (Comps.) (2014). *Bukovyna v roky Pershoi svitovoi viiny 1914-1918 rr. Dokumenty* [Bukovyna during the First World War 1914-1918. Documents]. Chernivtsi: Technodruk, 356 s. [in Ukrainian].

Botushanskii, V. M. (Ed.). (2009). *Chernivtsi: istoriya i suchasnisti (Yuvileine vydannya do 600-richchya pershoi pysemnoi zhadky pro misto)* [Chernivtsi: history and contemporaneity (Anniversary edition for the 600th anniversary of the first written mention of the city)]. Chernivtsi, 586 s. [in Ukrainian].

Veber, Yu. (2016). *Rosiiska okupatsiya Chernivtsiv* [Russian occupation of Chernivtsi]: per. z nim. (S. Osachuk). Chernivtsi: Knyhy-XXI, 136 s. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arhiv Chernivetskoï oblasti [State archive of Chernivtsi region].

Dobrzhanskyi, O. V., Kruhlashov, A. M. & Yarmystyi, M. V. (Ed.). (2014). *Istoria rozvytku orhaniv vladny na terytorii Chernivetskoï oblasti* [The history of the development of authorities in the territory of Chernivtsi region]. Chernivtsi: Bukrek, 812 s. [in Ukrainian].

Dobrzhanskyi, O. & Staryk, V. (2009). *Zmahannya za ukrainsku derzhavnisti na Bukovyni (1914-1921 rr.). Dokumenty i materialy* [Struggle for Ukrainian statehood in

Bukovina (1914-1921). Documents and materials]. Chernivtsi: Cherniv. region Print., 2009. 512 s. [in Ukrainian].

Dobrzhanskyi, O. V. & Staryk, V. P. (2008). *Bazhaiemo do Ukrainy!* [We wish to unite with Ukraine!]. Odesa: Mayak, 1168 s. [in Ukrainian].

Zapolovskiy, V. M. (2003). *Bukovyna v ostannii viini Astro-Uhorshchyny 1914-1918* [Bukovyna in the last war of Austria-Hungary 1914-1918]. Chernivtsi, 284 s. [in Ukrainian].

Kostetskyi, K. (2019). *Zapysy dushpastyrya: Hronika parohii greko-katolytskoi v Chernivtsyah vid ei osnovannya aj do chasu bizhuchoho (1774-1918). Lysty svyashchenyka Kelestyna Kostetskoho z Chernivtsiv do mytropolyta Andrey Sheptytskoho (1900-1914)* [Notes of the pastor: Chronicle of the Greek-Catholic parish in Chernivtsi from its foundation to the present time (1774-1918). Letters of priest Kelestyn Kostetskyi from Chernivtsi to Metropolitan Andrey Sheptytskyi (1900-1914)]. (Uporyadkuv. N. Myzaka, A. Yaremchuka). Chernivtsi: Bukrek, 192 s. [in Ukrainian].

Kratkii otchet po upravleniyu Chernovetskoi guberniei za period vremeni s 1 sentyabrya po 7 oktyabrya i s 17 noiyabrya 1914 g. po 1 fevralya 1915 g. b. Chernovetskoho gubernatora kamer-yunkera Dvora Yeho Imperatorskoho Velichestva Evreinova [Brief report on the management of the Chernovtsy province for the period from September 1 to October 7, 1914 and from November 17, 1914 to February 1, 1915 of the former Chernovtsy Governor Chamber-Junker of the Court of His Imperial Majesty Evreinov]. (1915). Kiev, 7 s. [in Russian].

Mezhdunarodnyie otnosheniya v epohu imperialisma. Dokumenty iz arhivov tsarskoho i vremennoho pravitelstv 1878-1917 gg. (Seriya III: 1914-1917 gg. Vol. VI: 5 avgusta 1914 g. – 13 yanvarya 1915 g. Ch. I.) [International relations in the era of imperialism. Documents from the archives of the tsarist and provisional governments of 1878-1917. Series III: 1914-1917 Vol. VI: August 5, 1914 – January 13, 1915. Part 1]. (1935). Moskva-Leningrad: Sotsekgiz. 481 s. [in Russian].

Potrebiteskie lavki [Consumer shops]. (1917). *Russkii vestnik*, 8 aprelya. [in Russian].

Prokopovich, E. (2003). *Kinets avstriiskoho panuvannya v Bukovyni* [The end of Austrian rule in Bukovina]. Chernivtsi, 80 s. [in Ukrainian].

Fisher, E. (2019). *Viina bez armii. Moya oborona Bukovyny proty rosiyan* [War without an army. My defense of Bukovyna against the Russians]: per. z nim. (V. Zapolovskyy). Chernivtsi: Knyhy-XXI, 200 s. [in Ukrainian].

Bălan, T. (1930). *Bucovina în războiul mondial. Codrul Cosminului*. VI. Cernăuți, 1–136. [in Romanian].

Bălan, T. (1923). *Suprimarea mișcărilor naționale din Bucovina pe timpul războiului mondial 1914-1918*. Cernăuți, 1923. 216 p. [in Romanian].

Coman, N. (1915). *Martiriul Bucovinei 1914-1915*. București, 292 p. [in Romanian]. *Congresul Românilor de peste hotare aflatori în Țară. 15 Martie 1915*. (1915). București, 128 p. [in Romanian].

Kirițescu, C. (1989). *Istoria războiului pentru întregirea României 1916-1919* (Vol. II). București, 525 p. [in Romanian].

Nistor, I. (1928). *Unirea Bucovinei 28 Noembrie 1918: Studiu și documente*. București, 211 p. [in Romanian].

Șesan, V. (1928). *Zece ani de la unirea Bucovinei cu Patria-Mamă pe terenul bisericesc. Zece ani de la Unire*. Cernăuți, 79–115. [in Romanian].

Отримано: 04.09.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.133-145
УДК 930:321.64(450)

ВЕРБИЦЬКА Поліна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка», вул. Степана Бандери, 12, м. Львів, індекс 79000, Україна (Polina.V.Verbytska@lpnu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3123-0768>

VERBYTSKA Polina – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage, Lviv Polytechnic National University, 12 Stepan Bandera Street, Lviv, index 79000, Ukraine (Polina.V.Verbytska@lpnu.ua)

Бібліографічний опис статті: Вербицька, П. (2023). Суперечлива спадщина тоталітаризму: контрверсійні наративи й інноваційні підходи – на прикладі експозиції пам'ятника Перемоги в Південному Тіролі. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 133–145.

СУПЕРЕЧЛИВА СПАДЩИНА ТОТАЛІТАРИЗМУ: КОНТРОВЕРСІЙНІ НАРАТИВИ Й ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ (НА ПРИКЛАДІ ЕКСПОЗИЦІЇ ПАМ'ЯТНИКА ПЕРЕМОГИ В ПІВДЕННОМУ ТІРОЛІ)

Анотація. Стаття має **на меті** висвітлити новітні підходи у реформатуванні й сучасній інтерпретації суперечливої спадщини тоталітарного минулого на прикладі пам'ятника Перемоги в Больцано/Бозені, Автономній провінції Південний Тіроль, Італії. Впродовж свого існування він є предметом гострих дискусій і зіткнення різних моделей культурної пам'яті. У дослідженні порушуються питання культурної пам'яті в гетерогенному суспільстві та її вплив на музейну експозицію. **Методологія дослідження** базується на принципах науковості, історичної достовірності, системності; аналітичному, проблемно-хронологічному й ретроспективному методах дослідження. **Наукова новизна.** У статті розглянуто виклики, пов'язані з роллю музейної експозиції у переосмисленні суперечливого надбання минулого в гетерогенному суспільстві для його сталого демократичного розвитку. Обґрунтовано, що музейний досвід історичного та мистецького переосмислення складної культурної спадщини шляхом критичного підходу до інтерпретації фашистського тоталітарного минулого задля суспільного порозуміння й примирення можуть стати внеском у розвиток сучасних культурних ініціатив в Україні. Концепція інноваційної експозиції «BZ '18-'45. Один пам'ятник, одне місто, дві диктатури» полягала у здійсненні мистецької інтервенції, що історично контекстуалізувала пам'ятник, що первісно втілював тоталітарну ідеологію й культуру. Інноваційна експозиція у Документаційному центрі стала місцем зустрічі публіки та рефлексії над різними сприйняттями історії Південного Тіролю. **Висновки.** На підставі аналізу визначено, що створення нової музейної експозиції у Больцано/Бозені стало прикладом інноваційного підходу до реформатування символічного простору й політич-

ного дискурсу навколо важкого тоталітарного спадку минулого. Встановлено, що реконцептуалізація наративу монумента уможливила створення простору для співіснування різних культур пам'яті й налагодження культурної комунікації між різними етнолінгвістичними спільнотами в поліетнічному регіоні.

Ключові слова: суперечлива культурна спадщина, пам'ятник, німецька й італійська етнолінгвістичні спільноти, музейна експозиція, ідентичність.

THE CONTRADICTIONAL LEGACY OF TOTALITARIANISM: CONTROVERSIAL NARRATIVES AND INNOVATIVE APPROACHES (ON THE CASE OF THE VICTORY MONUMENT IN SOUTH TYROL)

Abstract. *The article seeks to emphasize the most recent methods for reinterpreting and gaining a modern perspective on the challenging and contentious historical impact of the totalitarian past. This will be illustrated through an examination of the Victory Monument in Bolzano/Bozen, located in the Autonomous Province of South Tyrol, Italy. Throughout its history, this monument has sparked intense discussions and served as a battleground for various cultural memory models. This study brings to the forefront intricate questions regarding cultural memory within a diverse society and its implications for museum exhibitions. This work relies on an examination of scholarly literature and incorporates field research conducted by the author. The article delves into the difficulties related to the function of museum exhibitions in reevaluating a contentious historical legacy in a diverse society, which is crucial for its sustainable democratic advancement. The reformatting of the monument with the help of an innovative exhibition, as well as the reconstruction of its underground space for the organization of the Documentation Center, made it possible to open it to the public. The concept of the innovative exhibition «BZ '18-'45. One Monument, One City, Two Dictatorships» was an artistic intervention that historically contextualized the monument that originally embodied totalitarian ideology and culture. It is determined that the creation of a new museum exhibition in Bolzano/Bocen is an example of an innovative approach to reformatting the symbolic space and political discourse around the heavy totalitarian legacy. Based on the analysis of the new museum exhibition, it was found that the monument, which caused controversy, became a basis for understanding different cultures of memory in a multi-ethnic region and establishing cultural communication between different ethnolinguistic communities. The reconceptualizing of the monument's narrative made it possible to create a space for the coexistence of different cultures of memory inherited from the difficult past. The museum's experience of historical and artistic rethinking of a complex cultural heritage through a critical approach to the interpretation of the fascist totalitarian past for the sake of social understanding and reconciliation can contribute to the development of contemporary cultural initiatives in Ukraine.*

Key words: *controversial cultural heritage, monument, German and Italian ethnolinguistic communities, museum exhibition, identity.*

Постановка проблеми. Нова фаза російсько-української війни у 2022 р. загострила питання деколонізації й декомунізації культурного простору міст і сіл України й інших країн Центрально-Східної Європи. Це стосується, зокрема, й ролі пам'ятників, споруджених у період радянського тоталітарного режиму. Це дослідження порушує питання, яким чином суперечлива спадщина, що роз'єднує суспільство, може стати об'єктом сучасної інтерпретації й ресур-

сом суспільного порозуміння. Одним із таких прикладів є пам'ятник Перемоги в Больцано/Боцені, місті у провінції Південний Тіроль на півночі Італії, що є втіленням фашистської ідеології та є символом тоталітарного минулого. Монумент Перемоги був об'єктом напруги між німецькою й італійською етнолінгвістичними спільнотами в Больцано з часу його спорудження. Для німецькомовного населення Південного Тіролю пам'ятник був постійним нагадуванням про тоталітарну сутність фашизму, а для італомовної спільноти провінції він був символом ідентичності й історичного минулого Італії.

Аналіз джерел та останні дослідження. Об'єкти культурної спадщини – це не лише елементи міського ландшафту, що втілюють пам'ять про минуле. Вони відображають колективну пам'ять, артикулюють ідентичності, відіграючи важливу роль у сучасному суспільстві. Вони не лише репрезентують минуле, але й проєктуються на теперішнє і майбутнє та взаємодіють з ним. Відповідно артефакти спадщини є ключовими інструментами, що використовуються у процесах творення спільної історії, ідентичності та тяглості суспільства (Carla, Mitterhofer, 2017).

Об'єкти спадщини втілюють спогади, які можуть як об'єднувати, так і роз'єднувати суспільство, формуючи інтерпретації та уявлення про минуле, сьогодення та майбутнє. Колективна і культурна пам'ять є основою артикуляції різних етнонаціональних ідентичностей. Шерон Макдональд підкреслює, що визначальною характеристикою «важкої спадщини» є її суперечлива роль у формуванні сучасної ідентичності особистості. Складна спадщина може також викликати сильні емоції, бути темою постійних публічних дискусій і приваблювати потенційно різноманітну аудиторію. Однак, залежно від політичного контексту вона може бути інтерпретована як політично занегажоване повідомлення (Macdonald, 2010).

Музеї як інституції збереження пам'яті є одним із найважливіших засобів передачі та інституційного закріплення культурної пам'яті у «фазі збереження минулого». Музеї слугують сховищами наративів, які допомагають визначити ідентичність, пропонуючи простір для вивчення складних етичних питань, що виникають у зв'язку з війною (Winter, 2013).

Як зазначають дослідники, не варто уникати важких питань і суперечливих інтерпретацій минулого: натомість включення у наратив спогадів різних спільнот, повага до пам'яті інших приводить до кращого розуміння того, що їх розділяє та об'єднує (Hall, 1999; Macdonald, 2010; Winter, 2013; Hökerberg, 2017). Такий багатоголосний підхід до важкої і суперечливої спадщини заохочує до роздумів над минулим як процесом і створює стан «обговореної пам'яті» на основі взаємного критичного ставлення до минулого й сприйняття різних кутів зору (Macdonald, 2009).

Суперечлива спадщина монумента Перемоги у Больцано стала об'єктом наукового інтересу європейських дослідників. На прикладі пам'ятника Перемоги історики розкривають роль монументальних пам'яток у узгоджен-

ні різних інтерпретацій минулого в культурно гетерогенних суспільствах (Hall, 1999; Hökerberg, 2017; Mitterhofer, 2013; Pfössl, 2008; Steinacher, 2011). У низці досліджень розглядаються підходи, спрямовані на подолання ексклюзивного потенціалу й трансформації контрверсійної спадщини в контексті публічної постійної виставки, відкритої всередині монумента Перемоги в прикордонному містечку Больцано/Бозен (Schnapp, 2020; Carla, Mitterhofer, 2017; Angelucci, Kerschbamer, 2017). В українській історіографії до питання переосмислення спадщини фашистського режиму через додавання сучасної інсталяції до барельєфу Муссоліні в м. Больцано/Бозен нещодавно звернулася Н. Корчина. Проте пам'ятник Перемоги як приклад переформатування важкої спадщини тоталітарного минулого не був об'єктом дослідження українських науковців.

Мета статті. Стаття має на меті висвітлити новітні підходи у переформатуванні й сучасній інтерпретації складної і суперечливої спадщини тоталітарного минулого на прикладі пам'ятника Перемоги в Больцано/Бозені, Автономній провінції Південний Тіроль, Італія. Окрім того, вона порушує складні питання культурної пам'яті в поліетнічному суспільстві та їх вплив на музейну експозицію. У дослідженні також розглядаються виклики, пов'язані з роллю музейних експозицій у презентації суперечливої пам'яті в суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Автономна провінція Больцано/Бозен (Південний Тіроль), розташована на півночі Італії, на кордоні з Австрією та Швейцарією. Її населення, що становить близько 516 тис. осіб, складається з 70% німецькомовного, 26% італомовного і 4,5% ладіномовного населення (Autonomous Province of Bozen/Bolzano, n.d.). До Першої світової війни Південний Тіроль був частиною Габсбурзької імперії. Цим пояснюється й значна кількість німецькомовного населення, що проживала в регіоні. В результаті зміни кордонів після Першої світової війни за Сен-Жерменським мирним договором регіон відійшов від Австрії до Італії у 1919 р. Це зумовило національне напруження в Тіролі, збільшивши дистанцію між німецькою та італійською етнічними громадами.

Фашистський диктатор Беніто Муссоліні, прийшовши до влади у 1923 р., розпочав програму італізації Південного Тіролю (Mitterhofer, 2013). Політика італізації була одним з найважливіших елементом плану денационалізації південно-тірольської меншини та поступового й насильницького поглинання її національної культури. Італійська мова була проголошена єдиною мовою викладання, а німецькі школи, успадковані від австрійської системи, були або закриті, або поглинуті італійською системою, що привело до звільнення німецьких вчителів. Припинення викладання німецькою мовою викликало відкритий і сміливий спротив, особливо з боку жіночих комітетів, які влаштовували акції протесту, подавали петиції та організували викладання німецької мови в школах-катакомбах. Церква була єдиною силою, здатною протистояти насильницькому знищенню німецької мови та ідентич-

ності і створити умови, за яких можна було розмовляти, читати або навчатися німецькою мовою.

Одним із наслідків утвердження фашистського режиму у краї стало скасування інституцій Габсбурзької імперії, які гарантували місцеве самоврядування, і які ліберальні італійські уряди підтримували на місцях. Фашистський режим прискорив політику масової імміграції італійців до Больцано, що помітно зросла всередині тридцятих років, зі створенням великої промислової зони в столиці провінції.

Історія монумента Перемоги. Впродовж свого існування пам'ятник Перемоги у Больцано є предметом гострих дискусій і зіткнення різних моделей історичної і колективної пам'яті.

Рисунок 1. Пам'ятник Перемоги у Больцано

Пам'ятник Перемоги споруджено у Больцано між 1926 і 1928 рр. за наказом Муссоліні. Він мав на меті символізувати перемогу італійського війська над Австро-Угорщиною у Першій світовій війні, підтвердивши італійську приналежність цієї території, анексованої в 1919 р. Будівництво пам'ятника було частиною політики фашистського режиму, що мала на меті нівелювати пам'ять про австрійський Тіроль й італізувати регіон та його міський ландшафт. Пам'ятник містить багаторівневий символізм, виражений в архітектурі, латинських написах, скульптурі італійського патріота Чезаре Баттісті та статуї Переможного стрільця, жінки-лучниці, що цілиться на північ, у бік Австрії (Schnapp, 2020).

Пам'ятник Перемоги був втіленням низки повідомлень: вшанування пам'яті італійських героїв Першої світової війни, возвеличення перемоги Італії в нових кордонах, перевагу латинської цивілізації й тріумф фашизму. Він містить суперечливий напис латинською мовою: «Тут, на кордоні Вітчизни, встановіть знаки відмінності. Звідси ми навчали інших мові, праву, мистецтву»

(Carla, Mitterhofer, 2017). Як зазначив історик Ганнес Обермайр, спорудження пам'ятника було частиною ініційованого фашистським режимом руху, спрямованого на знищення пам'яті про австрійський Тіроль та італізацію Південного Тіролю та його міського ландшафту (Obermaier, 2016, с. 123).

Одночасно зі спорудженням Монументу Перемоги фашистський режим розпочав масштабний процес розбудови міста Больцано, столиці італійської провінції. У реалізації цих планів вирішальну роль відігравав Марчелло П'яцентіні, архітектор Монумента Перемоги. У 1933 р. йому було доручено розробити план розширення міста. Трансформація мовних і національних особливостей території відбувалася шляхом заміни німецьких культурних інституцій на італійські. Цей процес прискорився зі створенням у 1927 р. провінції Больцано, відокремленої від Тренто. У плані П'яцентіні площа Перемоги, де було споруджено пам'ятник Перемоги, стала центральним пунктом фашистського Больцано, від якого великі дороги з'єднували новозбудовані райони. Німецька архітектура Больцано ретельно модернізувалася.

Від часу свого спорудження монумент став чинником протистояння і поділу, втілюючи для поліетнічного населення Південного Тіролю дві суперечливі інтерпретації минулого. Спорудження у столиці провінції пам'ятника, що втілює фашистську ідеологію засобами потужної символіки, мало довготривалі наслідки в ідеологічному й політичному конфлікті німецькомовної та італомовної спільнот регіону (Pföstl, 2008). Для німецькомовного населення засобами монументального мистецтва він уособлював фашистське завоювання та колонізацію Південного Тіролю, а для італомовного населення був символом ідентичності й минулого Італії.

У 1946 р. новий демократичний уряд Італії пообіцяв надати права німецькомовному населенню Південного Тіролю, однак проте не забезпечив реалізації цього наміру впродовж наступних десятиліть. Після багатьох невдалих переговорів з Італією Австрія в 1960 р. передала проблему Південного Тіролю на розгляд Генеральної асамблеї ООН. Однак лише у 1972 р. Італія надала Південному Тіролю автономний статус, а в 1992 р. Австрія та Італія офіційно припинили суперечку щодо автономії Південного Тіролю, оскільки всі основні вимоги південних тірольців були виконані італійським урядом. Незважаючи на те, що Південний Тіроль перетворився на один із найбагатших регіонів Центральної Європи, спадщина фашизму продовжувала репрезентувати існуючі поділи в суспільстві, поглиблюючи прірву між італійською та німецькою громадами (Angelucci, Kerschbamer, 2017).

Пам'ятник Перемоги від самого початку викликав суперечки і використовувався для утвердження групових ідентичностей та артикулювання політичних вимог. Кульмінацією взаємного непорозуміння й найбільших політичних і суспільних суперечностей довкола монумента Перемоги був період становлення автономії в Південному Тіролі (Pföstl, 2008). Цей процес супроводжувався інтенсивними дебатами і невдалими спробами вирішити його долю. Під час політичної напруженості 1960-х і 1970-х рр. пам'ятник став

ключовим місцем протесту та демонстрації сили, внаслідок чого він був закритий. Дискусії про майбутнє пам'ятника були інтенсивними й політизованими. Зокрема, італійські праві партії закликали до збереження пам'ятника, який вони вважали частиною італійської культурної спадщини, в той час праві партії, що представляли німецькомовний Південний Тіроль, вимагали його знесення. Більш помірковані пропозиції включали видалення фашистської символіки, перетворення пам'ятку на монумент миру, символ примирення італійської та німецької громад (Carlà, Mitterhofer, 2017).

Задля конструктивного вирішення долі пам'ятника, довкола якого періодично загострювалися суперечності в суспільній і політичній сферах міста й провінції Больцано, у березні 2011 р. урядом було ініційовано створення наукового комітету для розробки концепції постійної музейної експозиції. У січні 2012 р. Міністерства спадщини, культурних справ і туризму Італії та Автономна провінція Больцано разом з містом Больцано уклали угоду про розроблення програми з переформатування пам'ятника Перемоги. Її метою було відкриття монумента для відвідин громадськості після десятиліть «забуття», а також реконструкцію його підземного простору для організації Документаційного центру й постійної музейної експозиції (Gruppe Gut, 2014).

Завдання полягало у здійсненні мистецької інтервенції, яка б історично контекстуалізувала пам'ятник, що первісно втілював тоталітарну ідеологію й культуру. Відповідно до цієї угоди історики та мистецтвознавці, члени наукового комітету, розробили концепцію інноваційної експозиції про історію пам'ятника Перемоги та його ідеологічне значення, що базується на сучасних досягненнях історіографії та мистецькій реінтерпретації.

Контroversійні нарративи й інноваційні підходи в експозиції BZ '18 - '45. Один пам'ятник, одне місто, дві диктатури. Нову постійну експозицію урочисто відкрито у липні 2014 р. під назвою «BZ '18 - '45. Один пам'ятник, одне місто, дві диктатури». Експозиція розміщено в підземних просторах пам'ятника Перемоги. Науковці, що працювали над втіленням творчого задуму експозиції, звернулися до багатограних аспектів історії, щоб створити у цьому суперечливомц місці майданчик для критичних роздумів (Michele, Obermaier, 2016).

Численні нарративи, які пропагує нова експозиція музею, включають альтернативні культури пам'яті. Історія суперечливого пам'ятника, що тісно переплітається з історією Больцано та Південного Тіролю. Michael Schmo, працівник Центру документації пам'ятника Перемоги, в інтерв'ю, проведеному в Документаційному центрі 11 липня 2023 р., зазначив, що його місією є «інтеграція німецькомовної та італомовної спільнот, яким було нелегко спілкуватися між собою через втручання політиків у різні історичні періоди. Експозиція має на меті змусити відвідувачів, передусім представників обох громад регіону, замислитися про руйнівну силу двох диктаторських режимів – фашистського і нацистського. Така глибока рефлексія необхідна для забезпечення сталого демократичного розвитку провінції Больцано у майбутньому. Відкриття нової експозиції знаменувало також завершення інтенсив-

них суспільних дискусій про роль пам'ятника Перемоги, тему якого експлуатували різні політичні сили» (Роль пам'ятника Перемоги в інтеграції німецькомовної та італомовної спільнот, 2023).

Експозиція, що розташовується у тринадцяти перепланованих підземних просторах, висвітлює історію пам'ятника на тлі подій 1918-1945 рр., зосереджуючись на періоді фашизму та націонал-соціалізму в Південному Тіролі. Водночас після ознайомлення із нею відвідувачі мають змогу дослідити роль і значення пам'ятників тоталітарного минулого загалом і критично поміркувати про їх минуле і майбутнє.

Відповідно до концепції експозиції пам'ятник вбудовано у більш загальний історичний контекст регіону, розкриваючи події з 1918 по 1945 рр., що прослідковують траєкторію фашистської та нацистської диктатури. Для цього було визначено три основні теми, що забезпечують глибше занурення відвідувачів в історичний контекст довкола монумента. Перша тема зосереджується на макросторії регіону з 1918 по 1945 рр.; друга – представляє мікросторію пам'ятника Перемоги. Третя тема стосується рефлексії стосовно чотирьох різних, але взаємопов'язаних запитань: Що таке пам'ятник? З яких елементів складається монумент Перемоги? Ким був Марчелло П'ячентіні? Які очікування громадян від пам'ятника сьогодні? Експозиція розпочинається із документального фільму, що дає уявлення про події двох світових воєн, міжвоєнний період, політику італінізації, містобудування, школи в катакомбах й транзитний концентраційний табір у Больцано.

Рисунок 2. Зовнішній периметр експозиції «BZ '18 -'45. Один пам'ятник, одне місто, дві диктатури»

Зовнішній периметр виставкових матеріалів представляє основні події в історії Больцано з 1918 по 1945 рр. у ширшому національному та міжнародному контексті. До головних тематичних сюжетів, що висвітлюють макросторію регіону, в експозиції представлено Першу світову війну та її наслідки

для зміни суверенітету Південного Тіролю; витоки фашистської диктатури й наслідки авторитарного перевороту в Італії, а також його вплив на створення «італійських міст» та політики італінізації; освітнє і культурне середовище, архітектурну спадщину тоталітаризму, символічне значення важливих політичних і військових споруд; наслідки Другої світової війни для повсякденного життя і появу першого Статуту автономії регіону. Освіта, мистецтво і культура, соціальна політика й індустріалізація регіону, тогочасна архітектура доносить багатосторонню інформацію про його історичне минуле.

Кімнати виставкового простору пов'язані хронологічно. Свідчення, оригінальні документальні фільми та засоби для їх перегляду й прослуховування відвідувачами, що вмонтовані у скляні пластини, надають експозиції мультимедійного характеру та частково інтерактивності. По зовнішньому периметру чергуються широкоформатні фотографії із інформаційними панелями, що надають можливість відвідувачам ознайомитися із основними історичними віхами регіональної історії. Широкоформатні фотографії, надруковані на склі, неможливо роздивитися здалеку, оскільки вони розмиті. Те, що зображено, стає очевидним лише тоді, коли відвідувачі наближаються до зображення. Панелі з пояснювальним текстом дещо заховані позаду або між уламками скла. У цьому елементі дизайну відображена основна ідея загальної концепції: історія розкривається лише через допитливість і свідоме залучення, бажання наблизитися до проблем (Gruppe Gut, 2014).

Відтак ця частина експозиції перетворена на мультимедійний та інтерактивний досвід з розповідями сучасних свідків, оригінальними кінорепортажами, проєкціями та документальними аудіозаписами.

Одна частина експозиції, що розміщена по периметру внутрішніх стін підземелля, висвітлює історію проєктування пам'ятника і фокусується на його мистецьких аспектах, інша розповідає про складні стосунки різних етнічнолінгвістичних спільнот довкола монумента в історичному контексті. Відвідувачі мають змогу ознайомитися із інтерв'ю з членами наукового комітету Уго Сорані та Джеффі Т. Шнаппом, що розкривають процеси, мотиви й потреби культурної інтервенції в рамках нової експозиції. Висвітлюються також особливості реставрації пам'ятника, структурні втручання у первісний задум, а також оновлення підземного простору, в якому розмістився Документаційний центр.

У внутрішньому периметрі Документаційного центру на стінах фундаменту хронологічно представлено історію пам'ятника. Чотири кутові кімнати виставкового простору концептуально довершують експозицію. Кураторами зібрано велику кількість як візуальної, так і текстової інформації. Перша кутова кімната містить дослідження концепції пам'ятника й сучасні паралелі, що стосуються монументальної архітектури. У другій кутовій кімнаті представлено детальний аналіз його елементів, так звана абетка монумента. Третя кімната присвячена життю і творчості Марчелло П'ячентіні, архітектора, котрий реалізував оригінальний проєкт пам'ятника Перемоги у 1926-1928 рр.

Насамкінець у четвертій кімнаті розкривається сучасний стан монумента, запрошуючи відвідувачів взяти участь в актуальній суспільній дискусії. Кожна з цих чотирьох кутових кімнат містить унікальну інсталяцію, виконану у формі літери «М» (Monument – пам'ятник), яка в процесі розгортання тем у кожній кімнаті поступово деконструюється. Це символізує значення і роль пам'ятника, що перебуває у постійному русі.

Рисунок 3. Внутрішній периметр експозиції «BZ '18-'45. Один пам'ятник, одне місто, дві диктатури»

Остання кімната експозиції, оснащена столами та стільцями, відео-проектором та великою дошкою, присвячена освітнім цілям і навчанню. Це місце для роботи дітей та молоді над історичними проектами й темами складної історії.

Задля збереження історичної контекстуалізації й пояснення пам'ятки якомога нейтральнішим способом в експозиції було вирішено використовувати англійську мову.

Мистецька інтервенція, що була частиною культурного проекту, використала також темний підземний простір монументу – крипти й атріуму. Мистецьке втручання у цьому просторі було мінімальним, проте воно було критично важливим для розуміння і контекстуалізації пам'ятника. Склеп прикрашають дві великі оригінальні фрески Гвідо Кадоріна «Охоронець Вітчизни» та «Охоронець історії», а також написи на стінах класичних латинських текстів, що оспівують славу, чесноти, жертвовність героїв в ім'я своєї батьківщини. Лазерне світло нейтралізує первісну атмосферу, накладаючи на латинські написи фашистських гасел й гімнів добірку цитат видатних письменників і мислителів минулого Ганни Арендт, Бертольда Брехта і Томаса Пейна, що попереджають про небезпеку диктатури та важливість демократії й нейтралізують оригінальні фрески. Водночас з допомогою звукової інсталяції відвідувачі можуть почути ці цитати, озвучені виразними го-

лосами, що перегукуються між собою. Відтак проекти аудіовізуальних інсталяцій накладаються на фашистські й нацистські гасла й розмивають їх.

Зовнішній вигляд пам'ятника не зазнав жодних змін, за винятком прикріплення світлодіодного кільця довкола фашистської колони на його фронтоні. Це тонке, але дуже помітне втручання порушило монументальну природу фасаду, нейтралізуючи суперечливу ідеологію пам'ятника, символізуючи розрив з фашистською ідеологією.

Відкриття постійної експозиції та додавання світлодіодного кільця перетворило Монумент Перемоги на контрпам'ятник, символізуючи незгоду з тоталітарним минулим, стимулюючи процес роздумів про минуле, сучасне і майбутнє (Schnapp, 2020).

Висновки. Таким чином, переосмислення пам'ятника Перемоги в Південному Тіролі, втілене в новій експозиції Документаційного центру, є спробою переформатування складної спадщини шляхом критичного підходу до інтерпретації фашистського тоталітарного минулого задля суспільного порозуміння й примирення німецької й італійської етнолінгвістичних спільнот.

Постійна експозиція «BZ '18 -'45. Один пам'ятник, одне місто, дві диктатури» звільнила монумент від ідеологічного нашарування минулого, перетворивши його у монументальне застереження проти тоталітаризму. Реінтерпретація наративу уможливила створення простору для співіснування різних культур пам'яті, успадкованих з важкого минулого. Така культурна інтервенція стала позитивним прикладом конструктивного способу взаємодії й комунікації суперечливої культурної спадщини в демократичному суспільстві. У результаті монумент став місцем зустрічі та рефлексії над різними сприйняттями історії Південного Тіролю.

Приклад реконцептуалізації наративу пам'ятника Перемоги є актуальним не лише для південнотірольського суспільства. Він може стати джерелом нового досвіду й для інших полікультурних європейських суспільств, яких роз'єднує важка суперечлива спадщина, задля сталого демократичного поступу. Результати дослідження можуть стати внеском у науковий дискурс щодо подальших соціокультурних ініціатив в Україні.

Список використаних джерел і літератури:

Роль пам'ятника Перемоги в інтеграції німецькомовної та італомовної спільнот: інтерв'ю з Міхаель Шмо – працівником центру документації пам'ятника Перемоги / провела П. Вербицька (2023, 11 липня).

Angelucci, M. & Kerschbamer, S. (2017). One monument, one town, two ideologies: The monument to the victory of Bolzano-Bozen. *Public History Review*, 24, 54–75.

Autonomous Province of Bozen/Bolzano. (n.d.). *This is South Tyrol*. URL: <https://www.provinz.bz.it/this-is-south-tyrol/default.asp> (дата звернення 10.09.2023).

Carlà, A. & Mitterhofer, J. (2017). Transforming a controversial heritage: the case of the fascist victory monument in South Tyrol. *AUC Studia Territorialia*, 17 (2), 11–34.

- Gruppe Gut.** (2014). *Concept for the design of the permanent exhibition within the monument to victory in Bolzano/Bozen*. Bolzano: gruppe gut gestaltung. URL: https://www.monumenttovictory.com/fileadmin/user_upload/pdfs/GGG_MaV_Konzept-EN.pdf (дата звернення 10.09.2023).
- Hall, S.** (1999). Unsettling 'the heritage', reimagining the postnation. Whose heritage? *Third Text*, 13 (49), 3–13.
- Hökerberg, H.** (2017). The Monument to Victory in Bolzano: desacralisation of a fascist relic. *International Journal of Heritage Studies*, 23 (8), 759–774.
- Macdonald, S.** (2010). *Difficult heritage: Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*. London, England: Routledge.
- Macdonald, S.** (2009). Reassembling Nuremberg, reassembling heritage. *Journal of Cultural Economy*, 2 (1-2), 117–134.
- Michele, A. & Obermair H.** (2016). *BZ '18-'45. One Monument – One City – Two Dictatorships*. Bolzano/Vienna: Folio.
- Mitterhofer, J.** (2013). Competing Narratives on the Future of Contested Heritage: A Case Study of Fascist Monuments in Contemporary South Tyrol, Italy. *Heritage & Society*, 6 (1), 46–61.
- Monumentto Victory.** (n.d.). *BZ '18-'45: One Monument. One City. Two Dictatorships. A Permanent Exhibition within the monument to Victory*. URL: <https://www.monumenttovictory.com/en.html> (дата звернення 10.09.2023).
- Obermair, H.** (2016). Monument and City – A Tormented Relationship. In A. Michele & H. Obermair (Eds.). *BZ '18-'45. One Monument – One City – Two Dictatorships* (pp. 121–139). Bolzano/Vienna: Folio.
- Pförtl, E.** (2008). 'Tolerance Established by Law: The Autonomy of South Tyrol in Italy'. Mahnirban Calcutta Research Group. URL: http://www.mcrg.ac.in/EURAC_RP2.pdf (дата звернення 10.09.2023).
- Schnapp, J.** (2020). Small victories («BZ'18–'45»). In K. B. Jones & S. Pilat (Eds.). *The Routledge Companion to Italian Fascist Architecture* (pp. 533–545). Oxfordshire, England: Routledge.
- Steinacher, G.** (2011). Fascist legacies: The controversy over Mussolini's monuments in South Tyrol. *European Yearbook of Minority Issues*, 10, 647–666.
- Winter, J.** (2013). Museums and the Representation of War. In W. Muchitsch (Eds.). *Does War Belong in Museums?: The Representation of Violence in Exhibitions* (pp. 21–38). Bielefeld, Germany: transcript Verlag.

References:

- Rol pamyatnyka Peremogy u integraciya nimeczkomovnoyi ta italomovnoyi spilnot: intervyyu z Michael Shmo – pracivnykom centru dokumentaciyi pamyatnyka Peremogy [The Role of the Victory Monument in the Integration of German and Italian Speaking Communities: An Interview with Michael Schmue, Employee of the Victory Monument Documentation Center]. Provela P. Verbytska [Conducted by P. Verbytska] (2023, 11 lypnya). [in Ukrainian].
- Angelucci, M. & Kerschbamer, S.** (2017). One monument, one town, two ideologies: The monument to the victory of Bolzano-Bozen. *Public History Review*, 24, 54–75. [in English].
- Autonomous Province of Bozen/Bolzano. (n.d.). *This is South Tyrol*. Retrieved from <https://www.provinz.bz.it/this-is-south-tyrol/default.asp>. [in English].

- Carlà, A. & Mitterhofer, J.** (2017). Transforming a controversial heritage: the case of the fascist victory monument in South Tyrol. *AUC Studia Territorialia*, 17 (2), 11–34. [in English].
- Gruppe Gut.** (2014). *Concept for the design of the permanent exhibition within the monument to victory in Bolzano/Bozen*. Bolzano: gruppe gut gestaltung. Retrieved from https://www.monumenttovictory.com/fileadmin/user_upload/pdfs/GGG_MaV_Konzept-EN.pdf [in English].
- Hall, S.** (1999). Unsettling ‘the heritage’, reimagining the postnation. Whose heritage? *Third Text*, 13 (49), 3–13. [in English].
- Hökerberg, H.** (2017). The Monument to Victory in Bolzano: desacralisation of a fascist relic. *International Journal of Heritage Studies*, 23 (8), 759–774. [in English].
- Macdonald, S.** (2010). *Difficult heritage: Negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*. London, England: Routledge. [in English].
- Macdonald, S.** (2009). Reassembling Nuremberg, reassembling heritage. *Journal of Cultural Economy*, 2 (1-2), 117–134. [in English].
- Michele, A. & Obermair H.** (2016). *BZ '18-'45. One Monument – One City – Two Dictatorships*. Bolzano/Vienna: Folio. [in English].
- Mitterhofer, J.** (2013). Competing Narratives on the Future of Contested Heritage: A Case Study of Fascist Monuments in Contemporary South Tyrol, Italy. *Heritage & Society*, 6 (1), 46–61. [in English].
- Monumentto Victory.** (n.d.). *BZ '18-'45: One Monument. One City. Two Dictatorships. A Permanent Exhibition within the monument to Victory*. Retrieved from <https://www.monumenttovictory.com/en.html>. [in English].
- Obermair, H.** (2016). Monument and City – A Tormented Relationship. In A. Michele & H. Obermair (Eds.). *BZ '18-'45. One Monument – One City – Two Dictatorships* (pp. 121–139). Bolzano/Vienna: Folio. [in English].
- Pföstl, E.** (2008). ‘Tolerance Established by Law: The Autonomy of South Tyrol in Italy’. Mahnrban Calcutta Research Group. Retrieved from http://www.mcrg.ac.in/EURAC_RP2.pdf [in English].
- Schnapp, J.** (2020). Small victories («BZ'18-'45»). In K. B. Jones & S. Pilat (Eds.). *The Routledge Companion to Italian Fascist Architecture* (pp. 533–545). Oxfordshire, England: Routledge. [in English].
- Steinacher, G.** (2011). Fascist legacies: The controversy over Mussolini's monuments in South Tyrol. *European Yearbook of Minority Issues*, 10, 647–666. [in English].
- Winter, J.** (2013). Museums and the Representation of War. In W. Muchitsch (Eds.). *Does War Belong in Museums?: The Representation of Violence in Exhibitions* (pp. 21–38). Bielefeld, Germany: transcript Verlag. [in English].

Отримано: 20.09.2023

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.146-162
УДК 930.2:94(477.83-21Жидачів)«1648/1649»

ЛИСЕЙКО Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка», вул. Митрополита Андрея, 5, 4-корпус, м. Львів, індекс 79016, Україна (lyseyko@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3404-7221>
Researcher ID L-9341-2016

LYSEYKO Yaroslav – Candidate of Science in History, Associate Professor of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage of Lviv Polytechnic National University, 5 Mytropolyta Andreia Street, Building, 4, index 79016, Ukraine (lyseyko@gmail.com)

СМУТОК Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, м. Дрогобич, індекс 82100, Україна (smutokigor@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5430-163X>

SMUTOK Ihor – Doctor of Historical Sciences, Professor of Department of World History and Special Historical Disciplines of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24 Ivan Franko Street, Drohobych, index 82100, Ukraine (smutokigor@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Лисейко, Я., Смуток, І. (2023). Заворушення в Жидачівському повіті восени 1648 – на початку 1649 років у світлі жидачівських гродських актів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 146–162.

ЗАВОРУШЕННЯ В ЖИДАЧІВСЬКОМУ ПОВІТІ ВОСЕНИ 1648 – НА ПОЧАТКУ 1649 РОКІВ У СВІТЛІ ЖИДАЧІВСЬКИХ ГРОДСЬКИХ АКТИВ

Анотація. Мета статті: на базі актового матеріалу жидачівського гродського суду дослідити заворушення населення у Жидачівському повіті в 1648-1649 роках, з'ясувати географію охоплення, соціальний склад учасників, їх мотивацію та цілі.

Методологія дослідження базується на принципах наукової критики, історизму, а також на використанні загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення, статистичний) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна:** у опрацьованих актах жидачівського гродського суду вдалося виявити поза півтора тисячі імен учасників заворушень 1648-1649 років, що поширилися на тлі подій Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Визначено відсоткові співвідношення між різними соціальними групами учасників заворушень. **Висновки.** Статистичні дані про заворушення простолюду, отримані з матеріалів жидачівських гродських актів, вказують на те, що дане явище не вписується в якусь одну модель мотивації та стратегії дій учасників, а натомість є багатошаровим явищем. Козацтво хоч і не стало організуючою і спрямовуючою силою локальних заворушень на Жидачівщині, все ж надихнуло та інспірувало повстанців, які запозичили елементи військової організації козацького війська. Однак мотивація, характер, масштаб дій учасників заворушень різнилися. Масовими були бунти в межах локальних громад, коли селяни нападали на сусідні громади та шляхетські двори, не поширюючи свої дії поза межами найближчої околиці. Натомість більш масштабними і організованими були заворушення міщан Рогатина, Княгинич і Калуша, які планували і реалізували походи на відстані в кількадесят кілометрів. Учасники заворушень у своїх діях керувалися цілим спектром мотивацій і цілей. На одному полюсі були дії, спрямовані на збагачення шляхом грабунку, вирішення давніших міжсусідських конфліктів, перерозподіл земель і ресурсів, а на іншому – елементи станової, релігійної і навіть міжнаціональної боротьби. Матеріальні мотиви домінували в ході локальних селянських заворушень. Натомість діяльність більших повстанських загонів, ядром яких було духовенство і міщанство галицьких містечок, керувалася глибшими ідеологічними мотивами, спрямованими на захист та утвердження станових, релігійних і національних інтересів.

Ключові слова: Жидачівський повіт, заворушення простолюду, Національно-визвольна війна.

RIOTS IN THE ZHYDACHIV DISTRICT IN THE AUTUMN OF 1648 – AT THE BEGINNING OF 1649 IN THE LIGHT OF THE ZHYDACHIV DISTRICT ACTS

Abstract. The purpose of the article: based on the official material of the Zhydachiv district court, to investigate the population riots in the Zhydachiv district in 1648-1649, to find out the geography of coverage, the social composition of the participants, their motivation, and goals. **The research methodology** is based on the principles of scientific criticism, historicism, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization, statistical) and special-historical (historical-typological, historical-systemic) methods. **The scientific novelty:** in the processed acts of the Zhydachiv district court, it was possible to discover more than one and a half thousand names of participants in the riots of 1648-1649, which spread against the background of the events of the National Liberation War led by B. Khmelnytsky. The percentage ratios between different social groups of riot participants were determined. **Conclusions.** Statistical data on riots of ordinary people obtained from the materials of the Zhydachiv district records indicate that this phenomenon does not fit into any one model of motivation and strategy of actions of the participants but instead is a multi-layered phenomenon. Although the Cossacks did not become the organizing and directing force of the local riots in the Zhydachiv region, they nevertheless in-

spired the insurgents, who borrowed elements of the military organization of the Cossack army. However, the motivation, character, and scope of the rioters' actions differed. There were mass riots within local communities when peasants attacked neighbouring communities and nobles' courts without spreading their actions beyond the immediate vicinity. Instead, the riots of the townspeople of Rohatyn, Knyahynich, and Kalush were more large-scale and organized, who planned and implemented marches at a distance of several tens of kilometres. The participants in the riots were guided by a whole range of motivations and goals in their actions. At one pole were actions aimed at enrichment through plunder, the resolution of older inter-neighbourly conflicts, and redistribution of land and resources, and at the other – the elements of state, religious, and even inter-ethnic struggle. Material motives dominated the local peasant riots. Instead, the activities of the larger rebel units, the core of which was the clergy and the bourgeoisie of the towns of Halychyna, were guided by deeper ideological motives aimed at protecting and affirming status, and religious and national interests.

Key words: *Zhydachiv district, riots of ordinary people, National Liberation War.*

Постановка проблеми. Заворушення простолюду в Руському воєводстві восени 1648 – на початку 1649 рр. мали далекосяжні наслідки для соціальної і політичної обстановки в краю. Фактично на кілька місяців у окремих повітах встановилося безвладдя, або влада повстанських ватажків. Нечуваних руйнувань зазнали шляхетські дворища та об'єкти господарювання. Всі ці події у Руському воєводстві піддаються реконструкції та ретельному дослідженню, адже зберіглася солідна джерельна база у вигляді актового матеріалу гродських судів.

Аналіз джерел та останні дослідження. Зважаючи на винятковий характер подій 1648 і пізніших років, а також на збережену джерельну базу, заворушення простолюду Руського воєводства у ході Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького здавна перебували у полі зору як українських так і польських істориків. Зацікавлення цією темою видно хоча б із того, що чимало документів, пов'язаних із виступами селян та міщан, було опубліковано в IV (1898 р.) і V (1901 р.) томах «Жерел до історії України-Руси» під редакцією Степана Томашівського (Жерела, 1898; Жерела, 1901). Висвітлюючи виступи простолюду, українська історіографія традиційно прив'язувалася до контексту Національно-визвольної війни. Так, Михайло Грушевський, описуючи похід Б. Хмельницького на Львів, відзначив селянські рухи в Галичині, наголосив на їхньому стихійному характері та слабкій взаємодії із козацькими військами, оскільки гетьман тоді ще не мав планів визволення Галичини (Грушевський, 1956, с. 92–94). Якщо М. Грушевський лише окреслив проблему заворушень простолюду в Руському воєводстві у 1648 р., то її докладним вивченням зайнявся Степан Томашівський. Дослідник зібрав та проаналізував обширний пласт джерельної інформації, спробував окреслити особливості заворушень, тактику та організацію повстанців. Загалом С. Томашівський вслід за Грушевським наголошував на локальній специфіці цих заворушень, мало скоординованих і пов'язаних із діяльністю козацького війська (Томашівський, 1898, с. 119).

Відомий польський історик Олександр Чоловський, описуючи заворушення простолюду на Прикарпатті опонував своєму українському візаві. Він інтерпретував ці події як соціальну катастрофу, тенденційно підходив до розкриття мотивації повстанців, на перше місце ставлячи матеріальні мотиви, які прикривалися релігійними і соціальними гаслами (Czołowski, 1931, s. 2–3). Загалом для польської історіографії притаманним було відображення заворушень простолюду в Галичині у категоріях бунту, розбійницьких нападів та анархії, котрі спровокувало і надихнуло повстання Хмельницького (Łoziński, 1904, s. 404–411).

У радянські часи до вивчення селянських заворушень у Галичині у 1648–1654 рр. ретельно підійшов Володимир Грабовецький (Грабовецький, 1972). Загальну концепцію своїх досліджень він вибудовував довкола тези, що повстання селян і міщан у Руському воєводстві не носили характер локальних бунтів, а навпаки, були одним з інтегральних елементів Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Крім В. Грабовецького у радянські часи до теми селянських заворушень в Галичині зверталися І. Крип'якевич (Крип'якевич, 1990, с. 122–127) та Я. Кісь (Кісь, 1958).

Попри давній інтерес до даної проблеми в історіографії, заворушення простолюду в роки Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького на теренах Руського воєводства українськими істориками доби незалежності не піддавалися ґрунтовним студіям і ревізії. Як окреме явище зі своїми етапами розвитку селянську війну виокремили Валерій Смолій і Валерій Степанков (Смолій, 2009, с. 95–97). Локальний вимір Національно-Визвольної війни добре вивчений Олегом Ярошинським на прикладі Волинського воєводства (Ярошинський, 2005). Проте заворушення простолюду у працях з тематики Національно-визвольної війни та історії українських земель Ранньомодерного періоду зазвичай не заходять далі узагальнених окреслень (Яковенко, 2006, с. 327; Брехуненко, 2014, с. 68–71). Переважно дослідники повертаються до тез і висновків, напрацьованих істориками кінця XIX – XX ст. Подана інтерпретація джерел заслуговує свіжого та глибокого аналізу. Зокрема, можливо застосувати квантативні і статистичні методи – підрахувати кількість населених пунктів, охоплених повстаннями, масштаби знищень, число учасників заворушень їх персональний та соціальний склад. Більш ретельна робота з джерельним матеріалом дозволить ревізувати, підтвердити або спростувати пропоновані істориками погляди на селянські заворушення, як частину ширших процесів, складових військової кампанії, організованої Б. Хмельницьким у 1648–1649 рр., або навпаки, оцінку повстання як локальної стихії з випадковими елементами організації, планування і підготовки.

Репрезентативною джерельною вибіркою у даній статті будуть акти жидачівського гродського суду. Заворушення восени 1648 – початку 1649 рр. знайшли відображення у численних реляціях, маніфестаціях, протестаціях, декретах та присягах, внесених у актові книги.

Мета статті: на базі актового матеріалу жидачівського гродського суду дослідити заворушення у Жидачівському повіті в 1648-1649 рр., з'ясувати географію охоплення заворушень, масштаби знищень, соціальний склад учасників, їх мотивацію та цілі.

Виклад основного матеріалу¹. Основним імпульсом до повстань простолюду в Руському воеводстві стала перемога Богдана Хмельницького під Пилявцями. Фактично була усунута остання вагома перешкода для подальшого руху козацьких військ вглиб польських земель (Крип'якевич, 1991, с. 94). Хоча селянські заворушення почалися стихійно, певний ґрунт для їхньої організації закладався раніше. Інспіратором заворушень на західноукраїнських землях був Богдан Хмельницький, який відправляв своїх агентів для підбурювання простолюду, а також розсилав відповідні універсали (Czołowski, 1931, s. 1; Грабовецький, 1972, с. 55).

Через Жидачівський повіт основні козацькі сили не проходили, однак деякі козацькі загони рухались через Теребовлю в напрямку на Рогатин, були в околицях Миколаєва, Комарна, Дрогобича і заходили аж у Карпати (Крип'якевич, 1990, с. 94). В. Грабовецький оцінив, що у листопаді 1648 р. у Галичині перебувало біля 40 тис. козацького війська (Грабовецький, 1972, с. 77–78). Звісно, це не могло не вплинути на активність місцевих мешканців, однак у самих жидачівських актових книгах звісток про козаків небагато.

Повстання охопило головне місто повіту, де знаходився старостинський замок і канцелярія жидачівського гродського суду. У Жидачеві міщани-українці збунтувалися під проводом попа Ілька із церкви св. Миколая і його зятя Федора. Вони напали на замок, пограбували складене тут шляхтою майно, і знищили гродські книги (Томашівський, 1898, с. 62; Жерела, 1898, с. 240). Факт знищення книг мав далекосяжні наслідки, адже в гродських актах були зафіксовані численні майнові трансакції і в подальшому це породило хаос у майнових відносинах місцевої шляхти, яка вирішуючи свої господарські справи часто відсилалася на факт знищення судових книг. Загалом, лише у одному томі за 1649 рік вдалося нарахувати 22 реляції чи маніфестації, у яких йдеться про спалені через збунтований простолюд гродські книги (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 10–12, 75, 98, 240–241, 256, 303, 340, 342, 348, 379, 423, 428–429, 477–479, 512, 522–523, 524, 529, 532, 533–534, 547–548, 560, 562).

¹ Стаття написана в рамках дослідницького проекту “Військові знищення в Речі Посполитій XVII століття: порівняльний аналіз явища на теренах Червоної Русі і Великопольщі з економічної перспективи” (Zniszczenia wojenne w Rzeczypospolitej w XVII wieku: analiza porównawcza zjawiska na obrzeżach Rusi Czerwonej i Wielkopolski w perspektywie gospodarczym XVII wieku), що виконується на базі Інституту історії ім. Тадеуша Мантейфеля. Дослідження профінансовано Національним центром науки в рамках конкурсу „Sonata Bis” 6 (Польща). Badania zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki (NCN) przyznanych w ramach finansowania projektu badawczego w konkursie „Sonata Bis” 6 na podstawie decyzji nr DEC-216/22/E/HS3/00479.

У жидачівських судових записках є кілька резонансних справ, пов'язаних із заворушеннями в околицях центру повіту. Анна Козловська, вдова по Станіславу Васньовському скаржила селян Голешова, приналежного до Жидачівського староства, а також жителів сусіднього села Молодинче, що було власністю Олександра Цетнера. Під час нападу козаків і татар вона перебувала у сусідньому до Голешова селі Млиниська, в дворі львівського ловчого Каспера Вельчинського, слугою якого був її чоловік Станіслав Васньовський. Селяни напали на двір, обезголовили чоловіка, саму її побили і пограбували (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 243–245, 404–406; Жерела, 1898, с. 347).

Селян Молодинчого, підданих Олександра Цетнера у вбивстві чоловіка також звинувачувала Софія Личковська. Після відходу козаків і татар з Жидачівського повіту її чоловік повернувся до двору в Молодинчому, який тримав у посесії за заслуги від Цетнера. У ніч з неділі на понеділок 29 листопада 1648 р., «учинивши між собою спільну недобру раду, захочені вбивством інших людей під час козаччини» селяни великою громадою, із колами, киями, рушницями та іншими інструментами оточили двір, стягнули з горіща Личковського, сікли його колами, товкли киями і стріляли з рушниць. Після його вбивства селяни пограбували двір і викрали худобу. Від завданих побоїв через тиждень померла теща Личковського, а також його немовля (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 446–447).

Згаданий вище львівський ловчий Каспер Вельчинський маніфестував про збитки в інших своїх селах Жидачівського повіту. У селі Баличі кілька слуг і підданих Миколая Трусколяського напали на млин і побили мельника Стеця Кузіва (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 327). Також на Баличі напали і вчинили грабунки жителі сусідніх Сулятичів і Ляховичів (нині Зарічне) – піддані Миколая Даниловича (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 332–333). У той же час Миколай Данилович оскаржував селян Балич включно із попом у здійсненні нищівного нападу на село Сулятичі. Вони розграбували пасіку, тамтешній фільварок, викрали 20 вепрів, 40 свинь і всяке домашнє начиння (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 350–351; Жерела, 1898, с. 268–269). На даному прикладі бачимо, як під час безвладдя сусідні громади зводили поміж собою особисті порахунки. Вочевидь у подібній ситуації з повною гостротою виявлялися конфлікти, які мали місце у місцевому середовищі і були пов'язані із давніми суперечками за спірні порубіжні території чи іншими міжсусідськими незгодами.

На цьому згадки про селян із Балич не вичерпуються. Проти них скаржив Антоній Скульський, економ Миколая Трусколяського (піддані якого були звинувачені у нападі на млин у Баличах). Згідно його свідчень, баличани напали і пограбували втікачів із містечка Маргинова. Рятуючись від татар та збунтованого простолюду, вони прямували до Лисович, де у той час знаходилася добре захищена форталіція, що стала прихистком для околичної шляхти (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 370–371; Жерела, 1901, с. 6). Подібну скаргу проти жителів Балич подали шляхтичі Іоан Дзівловський,

Олександр Лобоцький та Михайло Бродницький. На шляху до Лисович на них напали озброєні рушницями жителі Балич (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 372–373). Ще одна скарга проти баличан у жидачівський суд надійшла від Альберта Кожуховського. Втікаючи з Антонієм Скульським із Мартинова до Лисович, він так само зазнав нападу – селяни закидали його камінням. Як причину агресії баличан Кожуховський назвав свою належність до «польської нації і католицької віри» (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 373–374).

Сусідні Сулятичі, жителі яких нападали на Баличі, також неодноразово згадуються у шляхетських протестаціях. Миколай Данилович оскаржував місцевих селян, підданих Григорія Братковського, у викраденні 20 вуликів, збіжжя, 6 вепрів, 30 курей та 20 гусок (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 351). Натомість Григорій Братковський скаржив тих же сулятицьких селян, але підданих самого Даниловича, що ті на початку листопада 1648 р. напали та розграбували його двір (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 368; Жерела, 1898, с. 290–291). Активності сулятицьких селян безпосередньо могли посприяти козаки. Відомо, що місцевий житель цілий тиждень приймав їх у себе (Томашівський, 1898, с. 63).

Об'єктом нападу на село Бережницю, зокрема місцевий двір Олександра Соколовського обрали для себе жителі відразу чотирьох сусідніх сіл, що знаходилися на лівому березі Дністра – Буковини, Виксичів, Молотова і Демидова (Томашівський, 1898, с. 63; Жерела, 1898, с. 241). Також селяни Бережниці скаржилися проти Івана Цюка та інших селян із Гніздичева, що ті у листопаді 1648 р. навели козаків на їхнє село і викрали стадо коней, котре погнали до своїх домівок (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 54–55).

Жертвою нападу повстанців стало містечко Розділ, про що є численні скарги шляхти, в тому числі і його власника Станіслава Жевуського. Головними організаторами нападу на Розділ скаржники називали міщан Рогатина та жителів містечка Княгинич (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 252–253; Жерела, 1898, с. 232–234). Аби дійти до Роздолу, мешканцям Рогатина потрібно було здолати 54 км, а жителям Княгинич – 41 км на північний захід (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 362–363; Жерела, 1898, арк. 269–270). Повстанці вторглися у місто, вчинили там грабунки і підпали. Найбільш докладно у протестаціях описано захоплення тамтешнього укріпленого монастиря кармелітів. Збунтований люд убив настоятеля монастиря Урбана. За твердженням скаржників, свою агресію вони спрямовували передусім проти римо-католиків, також повбивали чимало євреїв (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 360–362; спр. 41, арк. 9–14; Жерела, 1898, с. 348–350). Розділ був бажаною ціллю, адже побоюючись татарського нападу та заворушень простолюду тут околична шляхта не лише переховувалася, але й звезла на збереження свої найцінніші пожитки. Відстань, яку здолали повстанці, штурм міста і укріпленого монастиря показують, що це була добре спланована операція, а не хаотичний виступ.

Поруч із Роздолом повстанці напали на село Берездівці. Організатором нападу названий мельник із села Ляшки Андрій, підданий львівського ловчого Каспера Вельчинського. Повсталі селяни під його керівництвом напали на двір Зофії Скотницької. Вони розграбували збіжжя, різне продовольство у коморах, скрині з полотнами, тканинами і шовками, прянощі, а також вивезли порох та 20 одиниць вогнепальної зброї. Зофія Скотницька наголосила, що напад вчинили не козаки і не татари, а саме ці бунтівники (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 538–540).

В околицях міст Роздолу і Жидачева селяни Київця (власність Франциска Ходоровського) напали на сусіднє село Держів. У той час, коли тамтешній дідич Ян Гардлінський переховувався в Стрийському замку від козаків, жителі Київця об'єдналися в загін із кількадесяти осіб. З них частина верхи на конях, а частина пішо з криками «галай, галай» наїхали на Держів. Тамтешні мешканці, сприйнявши нападників за татар, перелякалися і повтікали до лісу. Київецькі селяни кинулися грабувати хати, а далі погналися за держівцями і наздогнавши змусили покинути їх залишки свого добра. Опісля нападники повернулися до Держова, де штурмом взяли двір, порозганяли слуг і все розграбували. Повертаючись, вони позабирали з поля селянську і двірську худобу і знищили попівську пасіку під лісом (Томашівський, 1898, с. 63; ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 73–74). Впадає у вічі тактика нападників, які зімітували татарський наїзд. В умовах, коли татари дійсно спустошували українські землі, це був вдалий прийом психологічного впливу на потенційну жертву, який у випадку нападу на Держів добре спрацював. Також показово, що жертвою нападу став не лише місцевий двір, а й прості селяни і їхні господарства.

Ще один осередок селянських заворушень на Жидачівщині – містечко Журавно та його околиці. На початку грудня 1648 р. бунтували мешканці Журавна і довколишніх сіл Мельнича, Добельчів, Володимирців (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 436–437; Томашівський, 1898, с. 62). У 1649 р. Георгій Слапковський і Георгій Песчажевський оскаржували селян із недалекого до Журавна села Смогова, що ті разом із спільниками із села Любші напали на їхній двір у Смогові і розграбували столи, лави, вікна, домашнє начиння, худобу, свиней, курей, гусей та збіжжя (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 265; Томашівський, 1898, с. 62–63; Жерела, 1898, с. 236).

Від нападу повсталих селян у Жидачівському повіті постраждало містечко Журів Миколая Даниловича. Тамтешні міщани позивали підданих Олександра Цетнера із села Ярочі (напевно Явче) та селян Васючина, підданих Томи Стамировського. Вони напали на укріплення Журова і прилеглий фільварок, розграбувавши все, у тому числі арсенал зброї, який був у форталіції містечка (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 302–304; Жерела, 1898, с. 350).

До помітніших випадків заворушень, зафіксованих у жидачівських актових книгах та описаних в історіографії належить напад повстанців на село Новосільці в грудні 1648 р. Деталі цього випадку дізнаємося із скарг

тамтешньої шляхти, що постраждала від дій повстанців. Водночас, навідниками «бунтівних козаків» називають інших шляхтичів, жителів цього ж села – Андрія Струтинського і Федора Мединського. Мешканець Новосілець, шляхтич Василь Витвицький стверджував, що на село напали повстанці із Рогатина, дві сотні козаків та повстанці з інших сіл, які спустошили його двір (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 67–68). Про збитки у цьому ж селі скаржилась Зофія Валіцька, вдова по Миколаю Грушецькому. Вона свідчила, що нападниками були переважно мешканці Княгинич та селяни того ж села Новосільці, а шляхтичі, що були дідами часток у цьому селі, названі навідниками козаків. Зофія Валіцька поіменно назвала біля сотні нападників із Княгинич і з десятку новосільських селян – усі піддані Олександра Цетнера. Як причину нападу скаржники назвали виключно матеріальні мотиви – знаючи про їхнє домашнє опорядження, гроші, срібло та худобу, нападникам начебто передусім йшлося про грабунок майна (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 95–96).

Ще одна жертва нападу на Новосільці, Сюзанна Жулінська, вдова по Себастьяну Новосельському подала перелік відомих їй учасників заворушення і назвала біля 200 осіб. Вона розповіла про пограбування в Новосільцях шляхетських дворів, а також описала нічний напад на дім Себастьяна Новосельського – «напавши з великим гуком» повстанці вдерлися до двору, киями, рушницями, обухами побили Себастьяна Новосельського, після чого його покинули. Однак Андрій Струтинський спостерігши, що Новосельський ще живий, закликав до розправи над ним, сказавши: «Panowie watamani tylko się wzdrzalnili na swoją głowę tego człowieka bo to lach i bywał żołnierzem, siłę waszych i naszych Rusi błahowiennych ten sobaka pozabijał». Після чого учасники нападу, «jako psi wściekli» виволокли на двір Себастьяна Новосельського і відсікли йому голову. При цьому Андрій Струтинський закликав не ховати тіло небіжчика, аби його з'їли собаки і свині. Після вбивства нападники розграбували двір, а здобич між собою поділили (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 357–358; спр. 41, арк. 1229–1231; Жерела, 1898, с. 280–282). У цьому випадку чітко видно, що додатковий сплеск агресії спровокувала польська національність жертви і служба у коронному війську.

Серед фігурантів наїзду на Новосільці, а також вищеописаного нападу на Розділ названі жителі містечка Княгинич, що стало одним із осередків заворушень. Адміністративно населений пункт відносився до Львівської землі і був у власності подільського хорунжого Олександра Цетнера (Jabłonowski, 1902, s. 62). Заворушення тут почалися ще наприкінці серпня 1648 р. (Грабовецький, 1972, с. 64). Іоан Ходороставський, дідич Ходорова і довоколишніх сіл, оскаржував жителів Княгинич і сусіднього Загір'я у нападі на його маєтності, зокрема Ходорів, Добрівляни та прилеглі села (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 41, арк. 630–633; Жерела, 1901, с. 122–123). Ходорівські юдеї звинувачували княгиничан в убивстві і пограбуванні єврея-орендаря цього містечка Натана. Перед цим він успішно пережив наїзд козаків і татар у

Ходорові і лише після їх відходу повернувся у Княгиничі. Організатором убивства єврея названий княгиницький піп. Страта відбулася в жовтні 1648 р. на цвинтарі біля римо-католицького костелу через розстріл (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 551–552; Жерела, 1901, с. 86–87).

Проти підданих Олександра Цетнера з містечка Княгинич, а також сіл Острова, Ляшок, Бориничів і Молодинчого скаржив Олександр Речицький, син убитого повстанцями Адама Речицького разом із родичами. Він вказав на зв'язок заворушень із повстанням Богдана Хмельницького: «Iż pomienieni poddani uwiedzeni będąc swawolą buntowników Rzeczy Pospolitej ukrainskich kozaków w których nadzieje mając...». Критерієм визначення свій-чужий Речицький назвав приналежність до римо-католицької віри. Саме римо-католиків повстанці передусім видавали козакам і запродували у татарську неволю. Після відступу татар і козаків із Жидачівського повіту батько скаржника, Адам Речицький 7 грудня 1648 р. повернувся додому. Довідавшись про це, повстанці, очолені попами скликали раду і опівночі напали на його двір. Адам Речицький був змушений відступити до зруйнованого замку у селі Берездівцях, де його забили до смерті киями, сокирами і колами (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 348–350, 396–399; спр. 41, арк. 228–239; Жерела, 1898, с. 265–268).

Ще одне вогнище повстання – місто Рогатин знаходилося у сусідній до Жидачівського повіту Галицькій землі. Однак у жидачівських судових книгах відклалося чимало документів, пов'язаних із заворушенням рогатинських міщан, до яких також долучилися мешканці сіл, що знаходилися в межах Жидачівського повіту. За підрахунками В. Грабовецького, рогатинські міщани у спілці з жителями Княгинич та довколишніх сіл здобули 10 шляхетських дворів та замків (Грабовецький, 1972, с. 72). Зокрема в листопаді 1648 р. вони напали форталіцію в Підкамені, де захопили 12 гаківниць та інше озброєння, а награбоване між собою розділили (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 519–521). Найвідоміша акція рогатинських і княгиницьких міщан – описаний вище рейд на містечко Розділ. Серед очільників та організаторів нападу названі рогатинські міщани – сотник Габріель (Гавришко), а також Тарнопольський і Попович. Серед повстанців були як кінні вершники (біля 40), так і піхотинці. Учасники походу збиралися «на охотника», до рогатинчан долучилися жителі Княгинич (за 14 км на захід від Рогатина) числом 124 піхотинці, очолених якимось Круховичем. Прибули також мешканці сусіднього Підкаменя. На чутку, що готується напад на монастир кармелітів у Роздолі до повстанців долучилися селяни з Руди, Острова (можливо Чорний Острів) і Берездівців (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 9–14).

Резонансним і часто цитованим в історіографії був виступ міщан Калуша і калуської волості, очолений попом Іваном з Грабівки. Калуш на три місяці став столицею повстанців і базою, з якої здійснювалися напади (Czołowski, 1931, s. 5; Грабовецький, 1972, с. 100–104). Це одне із найбільших заворушень у Руському воеводстві в 1648–1649 роках, яке також зачепило Жидачівський повіт. Зокрема повстання охопило сусіднє Долинське староство. До калусь-

ких повстанців долучилися селяни із різних сіл та повітів їхнє число за свідченнями постраждалої шляхти доходило до 3 тис. осіб. Для кращої організації та управління їх було поділено на хоругви, що мали на озброєнні гаківниці, невеликі гармати. В скаргах і реляціях проти повстанців часто можна віднайти згадку, що їх інспірував виступ Богдана Хмельницького: «обусзајем pogan idąc przykładem lotra Chmielnickiego człowieka niezbożnego wiary chrześcijańskiej prześladowcą i rebelianta korony polskiej» (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 283–285, 286–296, 298, 311–313).

У жидачівських актах зафіксовано кілька яскравих епізодів, пов'язаних із діяльністю калуських повстанців восени 1648 р. Вони напали на двір Андрія Сваричевського в селі Топільське, котрий пограбували і спалили, потім пограбували двір Ядвіги Слупської в Рівні, звідти рушили на Сваричів, де розграбували двори Войцеха і Василя Сваричевських, зруйнували млин. Звідти повстанці напали на рожнятівський замок, який також пограбували і спалили. Потім вони довідалися про групу біженців, котрі зі своїми пожитками і худобою рухалася до Велдіжа (нині Шевченкове). Уночі нападники вдарили на це село. Втікачі, сприйнявши напад за татарський наїзд, кинулися врозтіч, позалишавши своє майно. Нападники повбивали шляхетних Катерину Губицьку, Зофію Сваричевську, Яна Мірецького, Яна Зелінського з дружиною, їхніх слуг, а тіла «собакам і вовкам на покорм залишили». За твердженням постраждалої шляхти, повстанці діяли у змові з ординцями (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 283–285, 286–296, 298, 311–313; спр. 41, арк. 204–209, 536–539, 1313–1321; спр. 42, арк. 15–16; Czołowski, 1931, s. 6; Жерела, 1898, с. 217–218).

Дії калушан надихали до участі у повстанні мешканців сусіднього Долинського староства. Так долинський міщанин Мельхіор Павлович скаржив селян із Велдіжа (нині Шевченкове) і Лолина за спалення майна та завдані збитки на суму 3400 злотих (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 422–423). Інший долинський міщанин, Станіслав Улановський оскаржував попа та мешканців села Ілемня Долинського староства у тому, що ті під час нападу козаків і татар в 1648 р. пограбували його, коли той проїжджав через їхнє село (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 484–485).

Долинський підстароста Всебор Яшовський звинувачував мешканців сіл Долинського староства – Струтиня, Лоп'янки, Грабова, Ілемні, Суходола, Липовиці, Надієва та Ракова в участі у бунтах проти «людей католицької віри» і шляхти. Зокрема в жовтні 1648 р. вони напали на село Суходіл, де пограбували і спалили його двір. Те ж саме вони вчинили із двором у Креховичах (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 508–510).

На тлі заворушень і анархії в Долинському старостві місцеві шляхтичі Трифон Витвицький Попович, Василь П'ялик Витвицький, Іван, Рафал і Петро Витвицькі у листопаді 1648 року спробували захопити королівські соляні жупи на передмісті Долини (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 41, арк. 844–846).

Після заворушень осені 1648 р. – перших місяців 1649 р. у жидачівський грод із скаргами на селян почали звертатися шляхтичі, села котрих зна-

ходилися у сусідніх повітах і землях, але географічно були поряд із межами Жидачівського повіту. Так слуги Каспера Вельчинського оскаржували жителів села Лани, підданих Стефана Нарайовського, що знаходилося трохи на північ від Жидачівського повіту, за напад на село Ходорківці (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 333). Це найпівнічніші географічні пункти, згадані у жидачівських гродських актах як місця селянських бунтів.

На захід від Жидачева восени 1648 р. збунтувалися села Меденицького староства, що знаходилося в межах Перемишльської землі. Проти мешканців одного із тамтешніх сіл Криниці, підданих Іоана Братковського, скаржила Зофія Липчинська, дружина Миколи Тарнавського. Мешканці села у листопаді 1648 р., «спокушені козацькою сваволею, у якій надію мають», «учинивши між собою намову і спільну раду» вночі з п'ятниці на суботу напали на двір Липчинської, розграбували його, а награване видали татарам. Незадовільнившись цим, повстанці спалили двір (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 433–434; Жерела, 1898, с. 341).

Дідичі і посесори села Рудники протестували проти власників сіл Раделич, Горуцько (нині Гірське), Мединич, Летні і Більче Меденицького староства, що ті разом із козаками нападали на королівські села, спустошували шляхетські доми і містечка, та врешті, озброївшись бомбардами напали на село Рудники і монастир св. Трійці «грецької віри», котрий захопили і розграбували (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 41, арк. 552–562).

Загалом хвиля заворушень стихла вже на початку 1649 р. Жидачівський гродський суд відновив свою роботу, але населення краю все ще було збурене недавніми подіями. Після Зборівської битви, у Жидачівському повіті відбулося ще кілька локальних заворушень і виступів. Так жителі села Новосільці Жидачівського повіту Ян Островський і Миколай Братковський у серпні 1649 р. скаржили проти іншої шляхтянки з цього села – пані Нартовської, місцевого адміністратора Яна Ясенського, адміністратора із села Підліски Козлика та селян із Новосільців і сусідніх Підлісків, підданих Олександра і Владислава Цетнерів. Ці шляхтичі, маючи неприязнь до скаржників, організували напад на їхній двір. Сигналом для початку акції послужили церковні дзвони. Далі натовп, озброєний шаблями, косами, рушницями, киями та іншою зброєю напав на двір скаржників, розграбував складене збіжжя. Під заклики організаторів наїзду нападники ледь не повбивали Яна Островського та Миколая Братковського (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 459–460). У цьому пасажі бачимо елементи, більш притаманні для типового шляхетського наїзду та протистояння між ворогуючими шляхтичами. Водночас порухunki зводилися руками селян, котрі, як видно із скарги, охоче піддалися закликом до нападу на шляхетський двір.

Більш явні впливи зборівської кампанії помітні у діях жителів сіл Буковини і Добрівлян. У серпні 1649 р., озброївшись мушкетами та іншою зброєю, із вигуками, подібними на татарські, вони напали на село Бортники, що було у посесії Іоана Ежвенського. Нападники викрали недавно зібраний врожай і худобу.

Іоан Єжвенський наголошував, що людей збурила «козацька і татарська ребелія» (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 460–461; Жерела, 1901, с. 25).

Ще один показовий випадок видно із скарги слуги Каспера Вельчинського Павла Свідерського на Калина із села Дідушичі та інших мешканців цього села. Улітку 1649 р. Свідерський, який мав контролювати відбудування панщини, проїжджав повз корчму у Дідушичах. Там на нього із засідки у корчмі напав «добре підготований» селянин Калин, підбурений та обнадіяний «якимись непевними новинами про бунти козаків і селян». Він стягнув Свідерського із коня, побив кием, примовляючи «ось і я є жовнір козак, тебе перед тим не вбив, а тепер уб'ю». Павло Свідерський оскаржував також дідушицьких селян, які сумирно споглядали інцидент, не зробивши жодних спроб його порятувати (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 506–507; Жерела, 1901, с. 77–78).

Перелічені випадки заворушень 1648-1649 років, описані у жидачівських гродських книгах піддаються певним статистичним оцінкам і підрахункам. Загалом у актових матеріалах вдалося нарахувати 67 населених пунктів, де йдеться про бунти населення, ще 32 поселення описані як такі, що постраждали від нападів та заворушень. Таким чином, кількість населених пунктів, з яких здійснювалися напади більш як вдвічі переважає кількість тих населених пунктів, які постраждали від заворушень. Це пояснюється тим, що села і маєтності зазвичай ставали жертвами нападів ватаг, котрі об'єднували бунтівників із кількох населених пунктів – зазвичай сусідніх сіл.

Якщо відстежувати географію заворушень, описаних у жидачівських актових книгах, то крайнім північним населеним пунктом, мешканці якого звинувачувалися у заворушеннях, було село Лани у Львівській землі, недалеко від Бібрки. Натомість крайній населений пункт, згаданий на півдні – це село Липовиця Долинського староства, за 95 км на південь від Ланів. На заході крайнім населеним пунктом, відзначеним у актах були Меденичі Перемишльської землі, а на сході – місто Рогатин у Галицькій землі, за 63 км від Меденич. Як виняток можемо теж згадати скаргу Яна Даниловича про напад на Червогородський замок, що знаходився значно далі на сході, при межі із Подільським воеводством (Жерела, 1898, с. 350–351). Із згаданих населених пунктів лише Липовиця знаходилася в межах Жидачівського повіту. Це відображає загальну картину актових матеріалів, які описують нападників із сусідніх земель та повітів і далеко не обмежуються ареалом виключно самого Жидачівського повіту.

У жидачівських гродських книгах зафіксовано 22 захоплені та спалені збунтованим населенням двори, з яких 4 – це потужніші замки та форталіції. Згадуються 2 знищені млини, 2 фільварки, 2 монастирі та 2 костели. Поіменно названі 11 вбитих шляхтичів, 1 священник, не менше двох 2 євреїв, хоча людські жертви були значно більшими і в актах часто окреслені лише загальними фразами. Переважно повстанці намагалися не лише пограбувати, а й спалити шляхетський двір, який очевидно сприймався як символ до-

мінування і поневолення. У скаргах можна побачити фразу, що «*tym się nie contentując (грабунком) dwór ze wszystkiego złupiony spalili i w popiół obrócili*» (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 433–434).

Хоча бунти у Жидачівському повіті, як і скрізь, передусім були спрямовані проти шляхти, обставини військового часу давали можливість по різному отримувати користі із ситуації, що склалася. Тож насправді не бракує прикладів, коли селяни наводили козаків на інші села та нападали на таких же селян у сусідніх селах. З огляду на це, заворушення в Жидачівському повіті не можна розглядати виключно як елемент національно-визвольної боротьби, чи, з другої крайності, як хаотичні бунти, викликані беззладдям і спрямовані на грабунок. Учасники заворушень вкладали різні сенси і мотивації у свої дії. Вони не були об'єднані в один системний рух, але безумовно надихались глом подій, які відбувалися на інших українських землях, охоплених повстанням в 1648-1649 роках.

Засобом іншування, визначення категорій «свій-чужий» служили релігійна та соціальна приналежність. Рідше бачимо критерій етнічної приналежності. Так у нападі на Рогатин повстанці спрямували агресію передусім проти римо-католиків (*homines catholica fidei*) (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 360–362). Селяни із Баличів, що нападали на втікачів, які рухалися через їхнє село своїх жертв визначали за критерієм приналежності до *gente polona et ex probando catholica fide* (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 40, арк. 373–374).

У судових книгах відзначені довгі списки «збунтованих плебеїв». Вони не дозволяють визначити точну кількість учасників заворушень, адже в кінці переліку імен та прізвищ часто міститься вказівка про бунт всієї громади певного села чи околиці без числової конкретики. Втім, наведені списки придатні для оцінки кількісного співвідношення соціальної приналежності учасників повстання. Загалом у опрацьованих актах жидачівського гродського суду вдалося виявити 1 574 імен учасників заворушень. Із них – 1 278 осіб селянського стану, 219 – міщани, 39 – шляхтичі та 38 – духовенство (священники та члени їхніх сімей). У відсотковому співвідношенні маємо 81,19% учасників селян, 13,91% – міщан, 2,47% – шляхти та 2,41% – духовенства. Кількісно звісно ж домінувало селянство, біля десятої частини становило міщанство. Відсоток учасників заворушень з числа духовенства і шляхти позірно виглядає невеликим. Православне духовенство і члени їхніх сімей часто ставали очільниками заворушень в Галичині. Попи і монахи були одними з основних інформаторів та постачальником розвідданих для козацького війська (Томашівський, 1898, с. 62; Крип'якевич, 1990, с. 123).

Зі змісту документів видно, що участь шляхти в заворушеннях була ситуативною. Вони рідко названі лідерами повсталих, переважно у хаосі заворушень шляхтичі намагалися реалізувати свої приватні інтереси. Учасниками заворушень ставала переважно малозаможна шляхта. З огляду на ситуацію беззладдя, невизначеності, викликані військовими діями у

Руському воєводстві восени 1648 р., представники шляхетської спільноти отримали можливість зводити давні порахунки, реалізувати майнові претензії, вирішувати конфлікти зі своїми ворогами там, де вони не могли цього зробити в умовах правового поля Речі Посполитої. Для прикладу, Матвій Пжечмінський звинувачував шляхетного Михайла Должанського у нападі на двір свого дядька, Адама Пжечмінського, організованому в порозумінні з козаками в жовтні 1648 р. Серед оскаржених учасників наїзду згадані шляхетні Павло Жураковський, Григорій Сенькович Голинський, Павло Голинський Дунікович, піп Іван Голинський, Адам Липецький, Сигізмунд Попель, Павло Голинський та Андрій Попель (ЦДІАЛ України, ф. 7, оп. 1, спр. 41, арк. 62–64). Посеред бунтівників бачимо також шляхтичів-русинів Вітвицьких з Вітвиці. «Вони, будучи грецької віри, маючи хибну надію, що будуть панувати», 16 жовтня 1648 р. напали на Станіслава Ліпницького, внаслідок чого той ледве вижив (Томашівський, 1898, с. 64; Жерела, 1898, с. 311).

Варто відмітити специфіку заворушень, інспірованих селянством та українським міщанством галицьких містечок. Дії міщан вирізнялися більшою організованістю, розмахом. Планування збройних акцій мало не лише стихійний, ситуативний характер, як це переважно було у випадку сільського населення, а натомість містило елементи стратегічного планування, супроводжувалося організацією походів дальністю на кількадесят кілометрів. Збройні загони створені міщанами були більш організованими. Часто на козацький манер вони ділилися на сотні, очолені сотниками. Селянські загони здебільшого були піші, рідше кінні, часто у джерелах скаржники називають їх «купами». Селяни, особливо спочатку, виступали з примітивною «сільською зброєю»: косами, сокирами, ціпами, вилами, киями. У міщан часто була вогнепальна зброя, пізніше також і селянські загони у здобутих замках і маєтках знаходили собі немало зброї. Деякі більші загони мали свою артилерію – сотні з Калуша йшли у похід з гарматами, гаківницями, «кобилами». Загони бували різні за кількісним складом (Крип'якевич, 1990, с. 124).

Висновки. Отож восени 1648 – на початку 1649 р. територію Жидачівського повіту охопило масове повстання простолюду. У повіті діяли повстанські загони, сформовані із мешканців місцевих сіл і містечок, а також збройні загони з населених пунктів сусідніх земель. Найбільші чисельні та організовані осередки повстань знаходилися в Рогатині, Княгиничах, звідки був організований рейд на місто Розділ, а також у Калуші, повстанці з якого мали значний вплив на заворушення у Долинському старостві. Натомість сільське населення самого Жидачівського повіту переважно втягнулося у хатичні, слабокоординовані локальні заворушення, в ході яких агресія повстанців спрямовувалася на сусідні села, найближчі панські двори, римокатоликів, шляхту та євреїв, котрі опинялися в полі їх досяжності. З огляду на це Жидачівський повіт не слід розглядати як один з епіцентрів заворушень простолюду, а радше як осібно взяту територію із географічно значно

ширшого загального тла, яка втім піддається окремим статистичним оцінкам та аналізу в силу збережених історичних джерел.

Список використаних джерел і літератури:

Брехуненко, В. (2014). *Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII-XVIII ст.* Київ: Темпора, 504 с.

Грабовецький, В. (1972). *Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648-1654 рр.* Київ: Наукова думка, 192 с.

Грушевський, М. (1956). *Історія України-Руси.* (Т.8. Ч.3). Нью-Йорк: Вид. тов-во «Книгоспілка», 314 с.

Кісь, Я. (1958). Участь міст західноукраїнських земель у визвольній війні українського народу (1648-1654 рр.). *Питання історії СРСР*: зб. ст. Львів, 96–106.

Крип'якевич, І. (1990). *Богдан Хмельницький.* Львів: Світ, 408 с.

Смолій, В. & Степанков, В. (2009). *Національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.).* Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 447 с.

Степанков, В. (2005). Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, особливості, наслідки. *Україна в Центральній-Східній Європі: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст.*, 5, 263-314.

Томашівський, С. (Упорядн.) (1898). *Жерела до історії України-Руси.* (Т.IV. Матеріали до історії Галичини. Т.I. Акти з р. 1648-1649). Львів: Друкарня НТШ, 411 с.

Томашівський, С. (Упорядн.) (1901). *Жерела до історії України-Руси.* (Т.V. Матеріали до історії Галичини. Т.II. Акти з р. 1649-1651). Львів: Друкарня НТШ, 364 с.

Томашівський, С. (1898). Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. *Записки НТШ*, (23-24). 138 с.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України).

Яковенко, Н. (2006). *Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.* Київ: Критика, 580 с.

Ярошинський, О. (2005). *Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст.* Київ: Видавничий дім «Стилос», 460 с.

Czołowski, A. (1931). *Z dziejów Chmielniczyny na Podkarpaciu.* Lwów: Pierwsza związkowa drukarnia, 14 s.

Jabłonowski, A. (1902). *Źródła dziejowe* (Т. XVIII. Cz. 1: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona). Warszawa: Główny skład u Gebethnera i Wolffa, 251 s.

Łoziński, W. (1904). *Prawem i lewem: obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku* (Т. 1. Czasy i ludzie). Łwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, 411 s.

References:

Brekhunenko, V. (2014). *Skhidna brama Yevropy. Kozatska Ukraina v seredyni XVII-XVIII st.* [The Eastern Gate of Europe. Cossack Ukraine in the middle of the XVII-XVIII centuries]. Kyiv: Tempora, 504 s. [in Ukrainian].

Hrabovetskyi, V. (1972). *Zakhidnoukrainski zemli v period narodno-vyzvolnoi viiny 1648-1654 rr.* [Western Ukrainian lands during the People's Liberation War of 1648-1654]. Kyiv: Naukova dumka, 192 s. [in Ukrainian].

Hrushevskyi, M. (1956). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus. (Vol.8. Part 3)]. (Т.8. Ч.3). New-York: Vyd. tov-o «Knyhospilka», 314 s. [in Ukrainian].

Kis, Ya. (1958). Uchast mist zakhidnoukrainskykh zemel u vyzvolnii viini ukrainskoho narodu (1648-1654 rr.) [The participation of the cities of Western Ukrainian lands in the liberation war of the Ukrainian people (1648-1654)]. *Pytannia istorii SRSR*: zb. st. Lviv, 96–106. [in Ukrainian].

Kryp'iakevych, I. (1990). *Bohdan Khmelnytskyi* [Bogdan Khmelnytsky]. Lviv: Svit, 408 s. [in Ukrainian].

Smolii, V. & Stepankov, V. (2009) *Natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648-1676 rr.)* [National revolution of the 17th century. (1648-1676)]. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 447 s. [in Ukrainian].

Stepankov, V. (2005). Selianska viina 1648 – pershoi polovyny 1652 rokiv: osnovni podii, periodyzatsiia, osoblyvosti, naslidky [The Peasants' War of 1648 – the first half of 1652: main events, periodization, features, consequences]. *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: Z naidavnishykh chasiv do kintsia XVIII st.*, 5, 263-314. [in Ukrainian].

Tomashivskyi, S. (Comps.) (1898). *Zherela do istorii Ukrainy-Rusy* (T.IV. Materiialy do istorii Halychyny. T.I. Akty z r. 1648-1649) [Sources for the history of Ukraine-Rus (Vol. IV. Materials for the history of Galicia. Vol. I. Acts from 1648-1649)]. Lviv: Drukarnia NTSh, 411 s. [in Ukrainian].

Tomashivskyi, S. (Comps.) (1901). *Zherela do istorii Ukrainy-Rusy* (T.V. Materiialy do istorii Halychyny. T.II. Akty z r. 1649-1651) [Sources for the history of Ukraine-Rus (Vol. V. Materials for the history of Galicia. Vol. II. Acts from 1649-1651)]. Lviv: Drukarnia NTSh, 364 s. [in Ukrainian].

Tomashivskyi, S. (1898). Narodni rukhy v Halytskii Rusy 1648 r. [Popular movements in Galician Rus' in 1648.]. *Zapysky NTSh*, (23-24). 138 s. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL) [Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv].

Yakovenko, N. (2006.) *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoï Ukrainy* [Essay on the history of medieval and early modern Ukraine]. Kyiv: Krytyka, 580 s. [in Ukrainian].

Yaroshynskyi, O. (2005). *Volyn u roky Ukrainiskoi natsionalnoi revoliutsii seredyny XVII st.* [Volyn during the Ukrainian National Revolution of the mid-17th century]. Kyiv: Vydavnychi dim «Stylos», 460 s. [in Ukrainian].

Czołowski, A. (1931). *Z dziejów Chmielniczyny na Podkarpaciu*. Lwów: Pierwsza związkowa drukarnia, 14 s. [in Polish].

Jabłonowski, A. (1902). *Źródła dziejowe* (T. XVIII. Cz. 1: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie. Ruś Czerwona). Warszawa: Główny skład u Gebethnera i Wolffa, 251 s. [in Polish].

Łoziński, W. (1904). *Prawem i lewem: obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku* (T. I. Czasy i ludzie). Łwów: Nakładem księgarńi H. Altenberga, 411 s. [in Polish].

Отримано: 08.09.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.163-177

УДК 929.7(47+57:477.82-89):347.639:930.25(477.42)

ЛОЗА Анна – аспірантка кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вулиця Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (anna.loza690@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-5981-1495>

LOZA Anna – PhD-student of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrsk Street, Kyiv, index 01033, Ukraine (anna.loza690@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Лоза, А. (2023). Дворянські опіки Волинської губернії: реалії колективної солідарності та практичної діяльності. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 163-177.

ДВОРЯНСЬКІ ОПІКИ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ: РЕАЛІЇ КОЛЕКТИВНОЇ СОЛІДАРНОСТІ ТА ПРАКТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Мета статті: на основі актових джерел та архівних матеріалів Державного архіву Житомирської області дослідити діяльність дворянських опік Волинської губернії під кутом зору їх повноважень, зокрема, долучення дворян до опікунства як прояву їхньої станової колективної солідарності та ефективності означених інституцій. **Методологічну основу дослідження** складають історико-порівняльний, історико-системний, історико-типологічний методи, а також принципи системності, об'єктивності та історизму. **Наукова новизна** визначається насамперед відсутністю спеціальних досліджень з означеної теми в історіографії, залученням нових архівних матеріалів, характеристикою особливостей взаємовідносин між державою та привілейованим станом Російської імперії через призму функціонування дворянських опік як станових корпоративних органів. **Хронологічні межі статті** охоплюють час утворення та початок діяльності дворянських опік на території українських губерній у XVIII столітті, а також співвідносяться з датуванням використаних архівних матеріалів: від початку до третьої чверті XIX ст. **Висновки.** Надії російської імперської влади на те, що новостворені станові інституції (дворянські опіки) стануть опорою у підтримці економічної стабільності монархії і забезпеченні сталого соціального устрою були виправдані лише частково. Дворянські опіки не відрізнялись високою ефективністю. Адже з одного боку, вони були частиною не більш ефективного загальноімперського бюрократичного апарату, а з іншого, через відсутність мотивації дворян до виконання покладених на них обов'язків і регулярні практики їхньої відмови/заміни дані інституції не забезпечували якісного виконання покладених на них функцій.

Ключові слова: дворяни, стан, дворянська опіка, Російська імперія, ефективність, Волинь, губернія, колективна відповідальність, сироти.

NOBLE GUARDIANSHIPS OF VOLYN GOVERNORATE: REALITIES OF COLLECTIVE SOLIDARITY AND PRACTICAL ACTIVITIES

Abstract. *The purpose of the article:* based on official sources and archival materials of the State Archives of the Zhytomyr region, to investigate the activities of the noble guardians of the Volyn Governorate from the point of view of their powers, in particular, the inclusion of nobles in the guardianship as a manifestation of their state collective solidarity and the effectiveness of the specified institutions. **The methodological basis of the study** consists of historical-comparative, historical-systemic, and historical-typological methods, as well as the principles of systematicity, objectivity, and historicism. **The scientific novelty** is determined primarily by the lack of unique research on the given topic in historiography, the involvement of new archival materials, the characterization of the peculiarities of the relationship between the state and the privileged condition of the Russian Empire through the prism of the functioning of noble guardianships as state corporate bodies. **The chronological limits of the article** cover the time of formation and the beginning of the activity of the nobility's guardianships on the territory of the Ukrainian governorates in the 18th century and are also correlated with the dating of the archival materials used: from the beginning to the third quarter of the 19th century. **Conclusions.** *The hopes of the Russian imperial authorities that the newly created state institutions (noble guardianships) would support the monarchy's economic stability and ensure a stable social system were only partially justified. The noble guardians were not distinguished by high effectiveness. After all, on the one hand, they were part of an imperial bureaucratic apparatus that was not more effective. On the other hand, due to the lack of motivation of the nobles to fulfil the duties assigned to them and the regular practice of their refusal/replacement, these institutions did not ensure the quality performance of the functions assigned to them.*

Key words: nobles, estate, noble guardianship, Russian Empire, efficiency, Volyn, governorate, collective responsibility, orphans.

Постановка проблеми. Дворянські опіки, будучи складовою частиною розгалуженої бюрократичної системи Російської імперії, поєднували доволі різноманітні функції – від призначення опікунів для малолітніх сиріт та вдів дворян, до адміністрації конфіскованих маєтків боржників та осіб з ментальними захворюваннями. Водночас опіки, що, на перший погляд, мали виконувати роль соціального захисника дворянського стану, у своїй діяльності мали й зворотні інструменти контролю та нагляду за етосом та непорушністю останнього. На сьогодні існує помітна історіографія з соціальної та політичної історії дворянства, однак праць, присвячених механізмам реалізації ним своїх привілеїв та зворотного процесу обмеження дворян з боку імперії, на жаль, обмаль. Насамперед це стосується дворянських опік, які радше сприймалися як органи опіки та піклування, ніж інституції, дослідження діяльності яких дозволить поглибити вивчення соціально-історичних процесів. При цьому варто зазначити, що наразі існує значний пласт раніше не актуалізованих архівних джерел, використання та аналіз яких дають можливість всебічної оцінки ефективності діяльності дворянських опік та виправдання покладених на них імперською владою очікувань.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерельну базу статті становлять архівні матеріали, які знаходяться в Державному архіві Житомирської

області і стосуються діяльності дворянських опік Волинської губернії. У дослідженні використані також нормативні акти, що регулювали діяльність означених інституцій в межах усєї Російської імперії: «Установи для управління губерній Всеросійської імперії» та «Повне зібрання законів Російської імперії». Це дало можливість розглянути нормативно-правові основи діяльності дворянських опік і з'ясувати рівень відповідності їхньої діяльності очікуванням, що були викладені в законодавчій базі. Загалом, як уже зазначалося, дворянські опіки недостатньо репрезентовані в українській історіографії, хоча окремі аспекти, пов'язані з їх утворенням та діяльністю висвітлюються в працях таких дослідників, як: В. Шандра (Шандра, 2020, с. 86-109), О. Кравченко (Кравченко, 2019, 690 с.), Н. Рудий (Рудий, 2012, с. 217), О. Малишев (Малишев, 2011, с. 31-45), Г. Корогод (Корогод, 2016, с. 50-58), О. Барвінок (Барвінок, 2016, с. 125-132), Ю. Константинова (Константинова, 2010, с. 105-111). У більшості з них дворянські опіки досліджуються як один із станових корпоративних органів дворянства, або ж як одна із соціальних інституцій опіки та піклування.

Певною мірою до питання системи опікунства на українських землях зверталися науковці, які досліджували загальні системи опіки над сиротами, а саме: Ю. Сербалюк (Сербалюк, 2015, 220 с.); В. Фомін (Фомін, 2019, 42 с.), Ф. Ступак (Ступак, 2011, с. 111-113) та ін. Щоправда, у їхніх працях дворянські опіки не були предметом спеціального дослідження.

Мета статті – порівняти реальну практику дворянських опік Волинської губернії з покладеними на них імперською владою повноваженнями у сфері долучення представників дворянського стану до опікунства як вияву ними корпоративної солідарності та визначити ефективність діяльності цих станових інституцій.

Виклад основного матеріалу. На етапі створення дворянських опік за «Установами для управління губерніями Всеросійської імперії» певні сподівання, вочевидь, покладались на те, що опікунство стане різновидом соціального обов'язку дворян, виявом їхньої корпоративної солідарності. Адже йшлося про виховання малолітніх дворян, що залишились сиротами, але після настання повноліття мали б стати частиною вищого прошарку соціуму. Таким чином майбутнє покоління привілейованого стану мало б готуватись до виконання ними тих чи інших обов'язків перед державою. Зокрема, за рахунок наслідування самого опікуна як ролівової моделі. А їхнє майно на час дорослішання залишалось би непорушним та давало необхідний або ж навіть вищий, за рахунок вдалого управління ним, прибуток. Зрозуміло, що за таких вихідних умов, виходець з іншого соціального стану не міг підійти на роль опікуна і саме питання дворянського опікунства ставало замкненою корпоративною справою.

Проте подібні сподівання імперської влади накладалися на доволі невідгідні умови для самих майбутніх опікунів. На заваді свідомого та вмоти-

вованого долучення до опікунства ставали доволі прагматичні речі, наприклад, відсутність серйозного матеріального стимулу. Так за «Установами для управління губерніями Всеросійської імперії» опікун отримував п'ять відсотків від щорічного доходу з маєтку малолітнього (Установи для управління губерніями Всеросійської імперії, с. 77). Означена частка прибутку опікуна подекуди була неспівмірною з тим обсягом роботи, яку він мав виконувати. До цього додавалось ще й те, що часто під опіку потрапляли господарства, які мали боргові зобов'язання або були занедбані попередніми власниками. Негативне значення мали також суттєві обмеження, що покладалось на опікуна: щорічні звіти (навіть за 12 рублів використаних на ремонт господарських будівель) (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 68, арк. 50), загроза покарання у випадку шахрайств чи зловживань (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 91, арк. 57) тощо. Траплялись й випадки затримки грошей на утримання малолітнього (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 89, арк. 10). Отже, опікунство часто було матеріально не вигідним для представників дворянського стану й асоціювалося здебільшого із додатковими клопотами та надмірною відповідальністю.

Вочевидь погіршував мотивацію й ризик сплати потенційних збитків за власний рахунок. Так, в одній з архівних справ знаходимо наступну настанову: «Якщо в результаті ревізування звітів буде виявлено приховування прибутків з маєтку й саме розорення, то, анітрохи не зволікаючи, накладати на майно винних заборони і передавати в суд...» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 91, арк. 57). Таким чином отримання статусу опікуна загалом супроводжувалось значними матеріальними ризиками.

Про те, що дворяни не лише в теорії, але й на практиці не виявляли великого бажання до виконання зазначеної соціальної функції, засвідчує велика кількість збережених документальних підтверджень. Відмови найчастіше пояснювалися неможливістю виконання вимог викладених в «Установах для управління губерніями Всеросійської імперії», наявністю під опікою чи адміністрацією інших маєтків (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 60, арк. 514), незадовільним станом здоров'я або ж поважним віком (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 65, арк. 6), переїздом в іншу губернію (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 70, арк. 274) тощо. Останній аргумент був поширеною причиною, із якої могли відбуватись заміни опікунів. Адже, об'єктивно, що для виконання опікунських функцій, забезпечення фізичної можливості управління маєтком, що був успадкований малолітнім, та й під кутом зору створення належних умов для вчинення ефективного контролю з боку конкретної дворянської опіки, територіальна близькість володін опікуна та його підопічного була необхідною.

Водночас означені вище причини не були універсальними, вони доповнювались новими, залежно від конкретної ситуації. Так, поміщик Троцький, бажаючи позбутись небажаного призначення, невмотивовано посилався на зайнятість у ролі депутата Волинського дворянського зібрання (Держархів

Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 75, арк. 7). Вільгельм Ольсберг стверджував, що не може стати опікуном, адже не матиме змоги поєднувати нові обов'язки з лікарською практикою (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 93, арк. 17). А Яков Шифневич пояснював, що є членом квартирної комісії і, будучи вдівцем, сам виховує малолітніх дітей (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 93, арк. 66). Навіть з наведених вище прикладів стає зрозумілим, що деякі з цих обґрунтувань не були реальною причиною, яка б заважала дворянам виконувати функції опікунів, а свідчили про прагнення відмовитись від небажаного призначення та відсутність реального бажання брати на себе обтяжливі обов'язки.

У віданні дворянських опік знаходилося також адміністративне управління. Адміністратор призначався до маєтку, який був конфіскований за борги дворянина або ж потребував нагляду на період пошуку спадкоємців померлого. Але часто дворяни відмовлялись не лише від опікунства, але й від прийняття на себе обов'язків адміністраторів маєтків. Наприклад, у даному випадку одна з відмов звучала наступним чином: «Це призначення дворянської опіки я б із задоволенням й без сперечань виконав би, якби не слугував би перепорою мій хворобливий стан... А тому, приклавши до цього копію медичного свідченням житомирського міського лікаря..., прошу, щоб наказано було... вільнити мене від адміністративного управління» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 543, арк. 44).

Про небажання брати на себе роль опікуна свідчили не лише прямі відмови, а і опосередковані факти. Зокрема, випадки неодноразових замін опікунів до досягнення сиротою повноліття. У справі сироти Вікентія Цюлковського така заміна відбувалася шість разів (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 70). Непоодинокими були також й випадки призначення опікуна попри його відмову. Так, дворянин Яків Матиза відмовлявся від обов'язків опікуна посилаючись на зайнятість в особистому маєтку та у веденні справ власного кондитерського підприємства. Не дивлячись на це, його й надалі залишили опікуном, про що зазначається у відповідних архівних документах (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 93, арк. 114).

Тривалість самого процесу опікунства (від одного року і аж до настання повноліття сироти) та дозвіл на одночасне призначення дворянина опікуном над декількома неповнолітніми також відваджувала дворян від взяття на себе зазначених обов'язків. Так, один дворянин/дворянка як теоретично, так і на практиці (і про це засвідчують архівні матеріали) міг/могла бути призначеною опікуном/адміністратором відразу до декількох неповнолітніх або маєтків. Очевидно, що подібне надмірне навантаження призводило до зниження ефективності виконання ними своїх повноважень і стало однією з причин відмови від опікунства. Зокрема, в одному з архівних документів зазначається: «Поляновський просить мого посередництва щодо звільнення його від обов'язків опікуна, які він по нижчезазначеним причинам, виконувати не може...був адміністратором...над маєтностями ліквідовано-

го Городищенського кармелітського монастиря, що включає в себе 526 чоловічої статті душ. Нині знаходить труднощі з розрахунками з казенною палатою, які в найближчі терміни не можуть бути завершеними» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 62, арк. 354).

Доказом того, що охочих бути опікуном дійсно не вистачало, є документально зафіксовані випадки, коли на цю роль призначали осіб, які не відповідали зазначеним в «Установах...» вимогам. Так кандидати могли не мати власних поміщицьких володінь (а отже, не мали досвіду управління маєтком) або ж були невідповідними по віку/стану здоров'я. Такий випадок бачимо у наступній ситуації. Відмовляючись від опікунського статусу, колезький реєстратор Петро Федоров наголошував: «Житомирська дворянська опіка не зрозуміло за якою рекомендацією обрала мене за опікуна... і на очі власні в цих літах ледве можу й за допомогою окулярів дивитись... ні селища, ні селян і ніякої власності і нерухомості мені не належить» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 93, арк. 61).

Небажання багатьох дворян обіймати посаду опікуна, вочевидь, становили досить серйозну проблему для дворянських опік. Тому часто причину відмови від статусу опікуна, реальну нездатність виконувати його обов'язки вимагали підтвердити документально. Відповідне обґрунтоване підтвердження мав завчасно надати сам дворянин (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 6, арк. 16). А для засвідчення хвороби чи каліцтва могли відправити до спеціальної комісії за участю повітового лікаря (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 10, арк. 179). Показовими в даному випадку були й накази, що приходили до канцелярії дворянських опік. До прикладу, один із них звучав наступним чином: «...повідомити Дворянську опіку про призначення іншого опікуна таким чином, щоб, відповідно до наявних з цього приводу правил, він не міг, ні під яким приводом, ухилитись від прийому маєтку в управління» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 75, арк. 278).

Водночас, на противагу проявом колективної відповідальності, деякі дворяни навпаки використовували опікунства для задоволення власних егоїстичних, меркантильних інтересів. Так, у Держархіві Житомирської області знаходимо досить цікавий випадок зі скаргою дворянки Анни Чайковської, яка, не будучи офіційною опікункою осиротілого Вікентія Цюлковського, «за дорученням багатьох благородних осіб мала... вплив та батьківський нагляд над малолітнім...» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 70, арк. 285). Вона жалілась на опікуна Савицького, який, за її словами, віддав один із будинків свого підопічного в оренду єврею Аарону та доводив нерухомий спадок неповнолітнього Вікентія до розорення.

Отже, дворяни Волинської губернії, як, вочевидь, і в усій Російській імперії загалом не проявляли великого прагнення долучатись до опікунства. Хоча їхній моральний обов'язок передбачав участь у цій важливій соціальній справі на користь власного соціального стану. Отже, відмовляючись від опі-

кунства, дворяни, насамперед, думали про свої приватні інтереси. А частина із них використовувала статус опікуна для особистого збагачення.

Створивши опіки, імперська влада сподівалася на їх ефективну діяльність. Адже окрім виконання соціальних функцій, опіки мали також допомагати у відшкодуванні боргів, стеженні за етосом стану та економічним становищем маєтків, що перебували у тимчасовому володінні опікунів чи адміністраторів. Варто зазначити, якщо опікуни тимчасово управляли маєтком, поєднуючи це із вихованням та наданням освіти малолітнім сиротам дворян, то призначений та посаду адміністратор не мав цих повноважень. Він лише тимчасово управляв маєтком або на період отримання з нього усіх боргових стягнень, або ж на період пошуку спадкоємців. У будь-якому разі часто опікуни або адміністратори забезпечували необхідне відшкодування боргів як в казну, так і приватним особам та інституціям. Таким чином опіки мали додаткову функцію стеження за часткою економічної стабільності імперії, а отже, обов'язки специфічного контролю над дворянським станом.

У зв'язку з цим всебічне вивчення дворянських опік (зокрема на прикладі Волинської губернії) дозволяє глибше висвітлити соціально-економічні особливості тогочасного дворянства, його морально-етичний стан, місце дворянських опік в імперській бюрократичній системі управління та відповідність результатів їхньої діяльності наданим повноваженням і сподіванням влади.

Серед факторів, що мали б забезпечити ефективність новостворених інституцій, варто виокремити наступні: універсальність та уніфікованість дворянських опік на всій території імперії, їх чітко визначене місце серед інших виконавчих органів, зацікавленість імперської влади в їх функціонуванні як джерела регулярного поповнення державної казни, наявність системи контролю та звітності, попереднє сподівання на прояв солідарності дворян у питаннях забезпечення сталості власного соціального стану. Дані «опори очікуваної стабільності» не завжди належним чином спрацьовували для забезпечення справної превентивної відповіді на виклики та ризики, що поставали в динамічних умовах соціальних змін імперії. Проте, саме вони надали можливість опікам проіснувати до самого падіння Російської імперії.

У контексті теми статті доцільно розглянути найважливіші особливості у функціонуванні дворянських опік, які негативно впливали на ефективність їхньої діяльності: 1) недосконалість самої системи опік та бюрократичної системи імперії, у яку вони були вбудовані; 2) невиконання або неякісне виконання опікунами своїх обов'язків, про що частково вже йшлося раніше.

У Держархіві Житомирської області знаходиться документ, у якому, вочевидь, стисло викладено основні проблеми, з якими стикались дворянські опіки і на які дорікали вищі органи влади та чиновники, що контролювали їхню діяльність. Саме він надає можливість сфокусовано побачити ті проблемні місця в їх функціонуванні, що мали повторюваний характер: «Поставити опікам у видимість, що найменше послаблення як в приховуванні прибутків, що з маєтку в опіку надходять, так рівно в несвоечасному внесенні їх в казну й, нарешті,

в залишенні опікунів без здачі звітів, в призначенні опікунами родичів і в допусканні казенних боржників в маєтки, що були взяті в опіку (якщо щось подібне буде розкрито) призведе до притягнення винних до покарання і забезпечення не зібраних боргів з їх (авт. чиновників дворянської опіки) власних маєтків» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 84).

Тут, власне, називається ціла низка причин, які породжували скарги на діяльність дворянських опік. Насамперед привертає увагу пункт про призначення опікунами родичів малолітніх сиріт дворян. Архівні документи підтверджують, що опікунами часто ставали представники дворянському стану, які обирались, вочевидь, за територіальним принципом. При цьому в живих на той час могли залишатись близькі родичі сиріт. Водночас у Держархіві Житомирської області багато документів, які свідчать про те, що опікунами насамперед ставали матері неповнолітніх, їхні старші брати та сестри, бабусі, дядьки тощо. Саме такий порядок призначення опікунів, зазвичай, був бажаним для дворянських опік. «За законом цього краю наданим, – підкреслювалося в одному із документів, – найперше право для направлення в опіку мають батьки, далі старші брати і за тим вже сестри... і нарешті дальні родичі... і що в крайньому випадку назначати опікунів з сторонніх осіб...» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 94, арк. 9). Тут можна зробити припущення, що дане уточнення стосувалось посилення на норми викладені в Литовських статутах, що протягом багатьох століть функціонували на території Волинської губернії та могли вступати в суперечку з уніфікованими, що насаджувались Російською імперією.

Тому в даному разі не зовсім зрозумілим виглядає пункт-скарга про «призначення опікунами родичів», що фігурувало в попередньо зазначеному уривку з архівної справи. Швидше за все у даному разі йшлося про те, що родичі померлого дворянина, якщо він був боржником, прирівнювались до нього за своїми моральними якостями та фінансовою моделлю поведінки. Проте це є лише припущення, яке ґрунтується на одній подібній за значенням архівній знахідці. Йдеться про скаргу Волинського генерал-губернатора Федора Любомирського щодо призначення опікункою малолітніх сиріт вдови поміщика, який за життя застряг у боргах: «Це є тим більш беззаконно, що по правилах був не справним платником...Значить і його сімейство» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 26, арк. 44). Звісно, стверджувати, що це є дійсним поясненням даної неузгодженості щодо питання з призначенням опікунами родичів дворян-сиріт було б доволі сміливим припущенням, проте це все ж таки частково прояснило б описані вище розбіжності між знайденим документом та встановленою практикою опік.

Звертаючись до чинників, які впливали на ефективність діяльності опік, варто виокремити проблему звітності. Йдеться насамперед про ту, що передавалась від опікунів до дворянських опік, і ту, що мала йти від останніх до вищих контролюючих органів. Зазвичай, дворяни та дворянки, які пройшли перший етап призначення та погодились бути опікунами, часто мали проб-

леми з веденням справ доручених їм маєтків. Про це свідчать численні скарги про затримки звітів, які містяться в архівних матеріалах і зафіксовані як в персональних оповіщеннях-вимогах до опікунів, так і в указах, що спрямовувались до дворянських опік зі сторони вищих виконавчих органів. При цьому відсутність звітів опікунів могла бути спричинена нерозумінням потреби його ведення як такого. Наприклад, поміщик Крушевський, будучи опікуном малолітніх Петровських, стверджував, що маєток був відданий йому в тимчасове управління без жодних умов про детальне звітування. Опікун дивувався, коли до нього командировали писаря земського суду, який хотів отримати незрозумілий для нього річний звіт (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 51, арк. 9). З іншого боку, навіть при наявності звіту (і це підтверджують архівні матеріали) часто виникали сумніви і у його достовірності (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 68, арк. 226).

Невчасне звітування значно ускладнювало належний контроль дворянської опіки над справами в маєтках, що знаходились під опікою, а отже, погіршувало виконання покладених на них імперією функцій. Особливо тих, що забезпечували контроль за економічним становищем стану. А це, у свою чергу, негативно впливало на поповнення державної казни. Тому дворяни примушували виплачувати борги опіки, залучаючи до цього земські суди та місцеву поліцію (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 6).

Та й самі дворянські опіки не справлялися із тими завданнями, які ставились перед ними. Вони часто не забезпечували своєчасне повернення боргів та затримували власне звітування. В одному із документів, зокрема, зазначалося: «Сам государ імператор вже помітив значні недоїмки, що рахуються за Волинською губернією та слабке їх відшкодування. Про що повідомив мене (губернатора) та моє начальство» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 25, арк. 65). Тому були випадки, коли чиновникам дворянської опіки погрожували навіть кримінальною відповідальністю: «Винні в настільки не мало важливому казенному інтересі (авт. мова йде про недоїмки на користь воєнного департаменту) неминуче не лише будуть відсторонені від займаної посади, але й будуть передані Кримінальному суду...» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 10, арк. 7).

Варто зазначити, що проблеми з виконанням дворянськими опіками своїх повноважень зумовлювалися не лише їхньою інституційно-бюрократичною пасивністю, але і юридичними колізіями та цілком прагматичними речами. Наприклад, в одному з випадків, гроші, виручені від маєтку, за повідомом пожиттєво належали вдові, яка не планувала звітувати про них дворянській опіці. А в іншому випадку маєтки померлого дворянина перебували на територіях різних повітів і були підзвітні різним опікам. Тому звіти опікуна могли помилково подаватись не в належну дворянську опіку (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 19, арк. 6).

Архівні справи зафіксували випадки, коли померлий дворянин не мав прямих нащадків і їх доводилось шукати досить тривалий час шляхом публі-

кації оголошень у засобах масової інформації (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 39, арк. 9). Практична діяльність дворянських опік не рідко наштовхувалася й на бюрократичну тяганину, коли після смерті дворянина починались судові справи щодо приналежності до його власності тих чи інших володінь. Наприклад, поміщиця Яновська скаржилась на незаконне заволодіння шляхтичем села Сінгури Яном Янковським майном, що залишилося після смерті шляхтянки Катерини Завадської (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 23, арк. 2). А вдова померлого дворянина Лаве скаржилась, що напередодні смерті її чоловік таємно від неї продав маєток, половина якого належала їй (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 74, арк. 17). Таким чином, вимога щодо повного та коректного опису маєтку, що ставилася дворянською опікою до власних чиновників, не завжди виконувалася оперативню. Все це, зазвичай, затягувало ухвали дворянських опік з тих чи інших важливих питань та негативно позначалося на ефективності їхньої діяльності.

Практична діяльність опік ускладнювалася наявними спробами фальсифікації документів тими, хто прагнув отримати неналежний їм по праву спадок. Наприклад, у справі померлого статського радника Афанасія Люцинського знаходимо наступні сумніви, з якими зіштовхнулись командирований дворянською опікою підсудок Шармівський при розглядів тестаменту померлого: «Та вище того, Розалії Барановській (авт. передати) всі діаманти та срібло, що залишились... дивний дарунок для...абсолютно сторонніх. При цьому з крайньою образою законних спадкоємців. Й при огляді останньої (авт. розписки) відзначив, що підпис зовсім не схожий на почерк покійного, а при цьому ж залишились при буквах досить помітні сліди від олівця, за яким наслідувався почерк руки Афанасія Люцинського...» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 60, арк. 111). Очевидно, ті, хто намагався сфальсифікувати спадок та заволодіти майном, навряд чи отримали бажане, проте розгляд самої справи значно затягувався. Це впливало не лише на темпи відшкодування боргів поміщика, але й могло зашкодити самому фінансовому стану маєтку, який деякий час залишався без догляду та контролю.

Інституціональна бюрократична пасивність опік, а можливо, і певні корисливі інтереси їх чиновників зумовлювали затягування розгляду тих чи інших справ. Це, у свою чергу, призводило до погіршення економічного становища маєтків, де були призначені адміністратори. Наприклад, рідні племінники покійного Афанасія Люцинського протягом двох років намагались отримати свій законний спадок та регулярно вказували на зловживання адміністраторів маєтку. При цьому один з них, попри формально існуючі вимоги до опікунів, був наближеним до осіб, які мали фінансові претензії до померлого Люцинського (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 60, арк. 570). А дворянка Анна Павлікова жалілась, що після смерті її бабусі та дідуся дворянська опіка не захистила їхнє майно, що було розграбоване невідомими їй особами (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 86, арк. 49). В іншій справі старший син померлого поміщика стверджував, що саме че-

рез затримку із призначення його малолітнім братам та сестрам опікуна відбувається спустошення маєтку та не відшкодовуються необхідні боргові зобов'язання (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 65, арк. 23).

Затримки, пов'язані з виконанням дворянською опікою тих чи інших рішень, спричинялися також несвоєчасним виходом колишніх сиріт з-під опіки. Так шляхтич Іосиф Леонович скаржився на те, що значно затягнулось рішення про визнання братів та сестер його дружини повнолітніми для звільнення їх з-під опіки, чим, на його думку, чиновники дворянської опіки «замість захисту їх (авт. колишніх малолітніх сиріт) від гніту, самі вчиняли їм такий» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 31).

На ефективності та якості діяльності дворянських опік негативно позначалося призначення на посади опікунів через відсутність претендентів осіб, які не відповідали критеріям, викладеним в «Установах...». Це документально підтверджують скарги-звернення. Так, Георгій Верховський скаржився, що опікунами для його малолітніх родичів була призначена їх двоюрідна сестра та ще один дворянин, які не мали власної осілості та майна, яким би вони володіли. А це, як уже зазначалося раніше, порушувало одну з необхідних вимог при призначенні опікунів (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 65, арк. 16). Тому не випадково в наказі дворянським опікам 1837 році наголошувалося: «На майбутній час суворо підтвердити Дворянським опікам, щоб опікуни та адміністратори обирались із людей достойних довіри як по особистим якостям, так й по майну» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 2, спр. 91, арк. 57). Цілком очевидно, що зміст цього наказу зумовлювався насамперед значною наявністю означених вище прецедентів. Економічної шкоди маєтку, успадкованого малолітнім, завдавала також, як уже зазначалося раніше, пасивність дворян у справі прийняття на себе повноважень опікуна. Але тут варто вказати, що це безпосередньо впливало на виконання дворянськими опіками своїх повноважень. Так у справі дітей покійного Петровського відразу декілька потенційних кандидатів відмовились від виконання обов'язків опікуна, що призвело до значних економічних втрат в успадкованому малолітніми дворянами маєтку: «Внаслідок відмови опікунів від прийняття того маєтку і малолітніх дітей його, Петровського, маєток знаходиться у великому занепаді, селяни бунтують, і деякі з них самовільно відлучаються на заробітки, рухоме ж майно частково йде в торг, а частково неминуче занепадає...» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 75, арк. 278).

Раніше уже згадувалася скарга дворянки Анни Чайковської, яка повідомила про зловживання з боку опікунів, які використовували спадок малолітніх у власних меркантильних інтересах. Але можлива майнова вигода цікавила і чиновників дворянської опіки, так як вони отримувала доступ до значних коштів, рухомого та нерухомого майна, успадкованого неповнолітніми сиротами. Відповідно й ризики зловживання цим майном мали місце. Зокрема, архівні документи включають справи, присвячені розгляду питань

ня щодо можливого умисного недогляду під час проведення аукціонів з продажу майна малолітніх (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 77, арк. 167). Збереглися і звинувачення на адресу Житомирської дворянської опіки в тому, що вона передала в посесію половину села підопічних без проведення належних торгів, до яких були б залучені конкуруючі кандидати (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 75, арк. 148).

До речі, у «Повному зібранні законів Російської імперії» (ПСЗРИ. Собр. II. Т. 5. №3477) також наводяться конкретні факти подібного зловживання з боку Тираспольського предводителя дворянства Толмачова, який покривав дворянську опіку і особисто брав участь в нецільовому використанні спадку сиріт, а саме віддавав гроші малолітніх під «ріст». Таким чином значні повноваження, делеговані дворянським опікам, разом із доступом до значних фінансових ресурсів, породжували й майнові ризики та зловживання.

Загалом, оцінюючи діяльність дворянських опік, важливо враховувати, що вони були своєрідною ієрархічною частиною великого бюрократичного виконавчого організму Російської імперії. Але це все одно не забезпечувало їх від виникнення непорозумінь щодо підзвітності та контролю над їх діяльністю. Наприклад, коли головний прокурор Волинської губернії, вважаючи діяльність дворянських опік неефективною, наказав повітовим стряпчим отримати від них звіти, то натомість мав численні відмови. Вони ґрунтувались на тому, що дворянські опіки подібні звіти стряпчим не надають. А Дубенська дворянська опіка зазначала, що, попри правила, знаходиться не при повітовому суді, а при повітовому маршалку, якому всі справи й передає (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 10, арк. 21). Хоча пізніше останнє було спростоване самою Дубенською дворянською опікою, яка стверджувала, що насправді передає звіти як в повітовий суд, так й маршалку, який утримує канцелярію опіки за власний рахунок (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 10, арк. 22). Подібні колізії значно ускладнювали ефективний контроль за діяльністю дворянських опік.

Загалом недостатньо ефективну роботу дворянських опік демонструють заборгованості, які опіка разом з іншими контрольними органами не могла вчасно отримати від боржників у Волинській губернії у 1826 році. Про це, зокрема, йдеться у листі губернатора, який зазначав: «За розглядом переданих мені місцевою Казенною палатою відомостей про заборгованості за минулий січень місяць, зобов'язуюсь поставити на вид поліціям та опікам, що поміж всіх моїх і Губернського правління постанов, з жалем бачу... що протягом січня місяця не більше було стягнуто боргів по всій губернії як 88 223 рублів; а самих податків і зборів, не включаючи призупинених та сумнівних з навіть першої половини цього року рахувалося 1 млн 403 тис. 064 р. Ще раз цим попереджую всю владу, що якщо до 1 травня не надійдуть стягнення всіх заборгованостей (особливо з маєтків поміщиків, духовних та орендних казенних), то точно вся моя суворість закону буде виконана» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 41). А інший лист,

датований 1827 роком, переконає, що попри погрози, ситуація практично не змінилася на краще. «Не дивлячись на всі розпорядження та постійні нагадування мої про збір боргів та податків цього року,-значається в листі, – поліція взагалі настільки не діє в цьому предметі, що з відомостей, надісланих мені в Казенну палату за минулий листопад місяць, бачу, що протягом цілого місяця навряд внесено в казну 99244 руб. 396 коп., а залишилось за цим до нового року до стягнення, окрім призупинених і під вирішенням стоячих боргів і податків, 1 млн 630 тис 693 руб. 94 коп.» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 65).

Звісно, що в означених листах губернатора йдеться не лише про ті борги, збір яких мали контролювати дворянські опіки. Але вони також є об'єктом звинувачень, як і поміщицькі маєтки, з яких мали б збиратись недоїмки. Про масштаби проблеми свідчить також те, що в разі великої заборгованість, яка не виплачувалась після постійних нагадувань, використовувались так звані «екзекутивні» групи військових, які силою забирали майно задля відшкодування на користь казни. Так, наприклад, було у випадку зі збором коштів на користь едукатійного фондуша. Тоді Житомирська дворянська опіка отримала наступний лист від губернатора: «Наказую, з отриманням цієї вимоги, від найближчих воєнних команд достатню кількість екзекутивних нижніх чинів...надіслати в такій кількості, яка б примусила до задоволення казни, збільшуючи кількість екзекутуючих кожні три дні в помістя тих, хто чинить супротив... ніколи не ставлячи екзекуцію по будинках селян, але на економіях, на фільварках та управляючих маєтках...і не знімати екзекуцію, допоки не буде надана квитанція казначейства про повну виплату податків» (Держархів Житомирської обл., ф. 4, оп. 1, спр. 59, арк. 50). У даному випадку увагу варто звернути на те, що фактично винними в даному випадку були дворяни, тому заборонялось обтяжувати грошовими поборами підлеглих їм селян. Отже, контроль над дворянським станом спрямовувався на виконання ним фінансових обов'язків перед державою. Водночас влада прагнула не допустити, щоб дворяни недоліки управління своєю приватною власністю покривали за рахунок підлеглих їм селян. Останнє виглядає незвичним при стереотипному сприйнятті дворян, яким дозволялось робити будь-що у виділених їм володіннях.

Висновки. Надії імперської влади на те, що дворянські опіки як новостворені корпоративні, станові інституції стануть опорою монархії та допоможуть не лише в регулюванні, але й в своєрідному контролі за сталістю дворянського стану не були виправдані. Це було зумовлено як складнощами, пов'язаними з функціонуванням розгалуженої бюрократичної системи імперії, так і з відсутністю мотивації дворян до виконання покладених на них опікунських завдань. Дворяни, які мали б долучатися до опікунства над малолітніми під додатковою мотивацією відчуття колективної відповідальності, не поспішали проявляти солідарності до власного привілейовано-

го стану. Тому дворянські опіки стали ще однією малоефективною складовою імперського виконавчого апарату і не змогли в повній мірі виправдати очікування, щодо функціонування їх як додаткової інституційної опори сталості соціального та пов'язаного з ним економічного устрою імперії.

Список використаних джерел і літератури:

Барвінок, О. (2016). Функціонування станових інституцій дворянства південно-західних губерній Російської імперії в кін. XIX – на поч. XX ст. *Київські історичні студії*, (2 (3)), 125–133.

Державний архів Житомирської області.

Константинова, Ю. В. Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами державного архіву Херсонської області). URL: <http://politics.elib.org.ua/pages-4912.html> (дата звернення 18.08.2023).

Корогод, Г. І. (2016). Опікунські установи і опікунське право в українських землях (XI-XIX ст.). *Сумська старовина*, (XLVIII), 50–58.

Кравченко, О. В. (2019). Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці XVIII – на початку XX ст. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kravchenko_Olena/Opika_nad_ditmy_na_ukrainskykh_zemliakh_u_skladi_Rosiiskoi_imperii_naprykintsi_XVIII_na_pochatku_Kh.pdf? (дата звернення 23.08.2023).

Малишев, О. О. (2011) Деякі особливості опіки і піклування над неповнолітніми в Україні за доби Російської імперії. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*, (1), 31–45.

Полное собрание законов Российской империи. (1831). (Собр. II. Т. 5. № 3477). Санкт-Петербург.

Рудий, Н. Я. (2012). *Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження*: монографія. Львів, 217 с.

Сербалюк, Ю. В. (2015). *Соціальна опіка в правобережній Україні (1860-ті – 1914 рр.): історичний аспект*: монографія. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори», 220 с.

Ступак, Ф. Я. (2011). Благодійна та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Сіверянський літопис*, (3), 111–113.

Учреждения для управления губерний Всероссийской империи. URL: <http://surl.li/rluh> (дата звернення: 29.08.2023).

Фомін, В. В. (2019). Теорія і практика організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець XVIII – початок XX століття). URL: http://hnu.edu.ua/sites/default/files/files/2019/04/aref_Fomin.pdf (дата звернення 21.08.2023).

Шандра, В. С. (2020). Дворянська опіка та її соціальні практики під час модернізаційних реформ (друга половина XIX – початок XX ст.). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/185823> (дата звернення 24.08.2023).

References:

Barvinok, O. (2016). Funktsionuvannya stanovykh instytutsii dvorianstva pivdenno-zakhidnykh hubernii Rosiiskoi imperii v kin. XIX – na poch. XX st. [The functioning of state institutions of the nobility of the South-Western provinces of the Russian Empire at the end 19 – at the beginning 20th century]. *Kyivski istorychni studii*, (2 (3)), 125–133. [in Ukrainian].

Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoy oblasti [State Archives of Zhytomyr Region] [in Russian].

Konstantynova, Yu. V. Diialnist orhaniv dvorianskoi opiky u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. (za materialamy derzhavnoho arkhivu Khersonskoi oblasti) [The activity of the bodies of noble guardianship in the second half of the 19th – at the beginning of the 20th century (based on the materials of the state archive of the Kherson region)]. Retrieved from <http://politics.ellib.org.ua/pages-4912.html> [in Ukrainian].

Korohod, H. I. (2016). Opikunski ustanovy i opikunske pravo v ukrainskykh zemliakh (XI-XIX st.) [Guardianship institutions and guardianship law in Ukrainian lands (XI-XIX centuries)]. *Sumska starovyna*, (XLVIII), 50–58. [in Ukrainian].

Kravchenko, O. V. (2019). Opika nad ditmy na ukrainskykh zemliakh u skladi Rosiiskoi imperii naprykintsi XVIII – na pochatku XX st. [Custody of children in the Ukrainian lands within the Russian Empire at the end of the 18th and the beginning of the 20th centuries]. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Kravchenko_Olena/Opika_nad_ditmy_na_ukrainskykh_zemliakh_u_skladi_Rosiiskoi_imperii_naprykintsi_XVIII__na_pochatku_Kh.pdf? [in Ukrainian].

Malyshev, O. O. (2011). Deiaki osoblyvosti opiky i pikluvannia nad nepovnlitnymy v Ukraini za doby Rosiiskoi imperii [Some features of guardianship and care of minors in Ukraine during the days of the Russian Empire]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didrenka*, (1), 31–45. [in Ukrainian].

Polnoye sobraniye zakonov Rossiyskoy imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. (1831). (Sobr.II. T.5. №3477). Sankt-Peterburg. [in Russian].

Rudyi, N. Ya. (2012) *Instytut opiky i pikluvannia v Ukraini: istoryko-pravove doslidzhennia* [The institution of guardianship and care in Ukraine: a historical and legal study]: monohrafiia. Lviv, 217 s. [in Ukrainian].

Serbaliuk, Yu. V. (2015). *Sotsialna opika v pravoberezhnii Ukraini (1860-ti – 1914 rr.): istorychnyi aspekt* [Social welfare in Right-Bank Ukraine (1860-1914): historical aspect]: monohrafiia. Kamianets-Podilskyi: PP «Medobory», 220 s. [in Ukrainian].

Stupak, F. Ya. (2011). Blahodiina ta suspilna opika v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.) [Charitable and social care in Ukraine (end of XVIII – beginning of XX century)]. *Siverianskyi litopys*, (3), 111–113. [in Ukrainian].

Uchrezhdeniya dlya upravleniya guberniy Vserossiyskoy imperii [Institutions for the administration of the provinces of the All-Russian Empire]. Retrieved from <http://surl.li/lrluh> [in Russian].

Fomin, V. V. (2019). Teoriia i praktyka orhanizatsii diialnosti zakladiv suspilnoi opiky ditei ta molodi v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX stolittia) [Theory and practice of organization of activities of institutions of social care for children and youth in Ukraine (late 18th - early 20th centuries)]. Retrieved from http://hnpu.edu.ua/sites/default/files/files/2019/04/aref_Fomin.pdf [in Ukrainian].

Shandra, V. S. (2020). Dvorianska opika ta yii sotsialni praktyky pid chas modernizatsiinykh reform (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [Noble guardianship and its social practices during modernization reforms (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/185823> [in Ukrainian].

Отримано: 12.09.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.178–192

УДК 94(477)«1918»:63

КОРНОВЕНКО Сергій – доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, бульвар Шевченка, 81, м. Черкаси, індекс 8118031, Україна (s-kornovenko@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6268-2321>

KORNOVENKO Serhii – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Agrarian History Studies, Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy, 81 Shevchenko Boulevard, Cherkasy, index 18031, Ukraine (s-kornovenko@ukr.net)

БЕРЕСТОВИЙ Андрій – кандидат історичних наук, викладач суспільних дисциплін Черкаського художньо-технічного коледжу, вул. Сумгайтська, 13, м. Черкаси, індекс 18000, Україна (berest1979@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-0860-711X>

BERESTOVYYU Andrii – Candidate of Historical Sciences, teacher of social disciplines, Cherkasy Art and Technical College, 13 Sumgaitska Street, Cherkasy, index 18000, Ukraine (berest1979@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Корновенко С., Берестовий, А. (2023). Agrarianist content of P. Skoropadskyi's agrarian reform. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 1789–192.

AGRARIANIST CONTENT OF P. SKOROPADSKYI'S AGRARIAN REFORM¹

Abstract. The aim of the research – the authors of the article aim to gain new knowledge about the agrarianist content of the agrarian policy of Ukrainian State. **The research methodology** is based on the principles of objectivity, historicism, and systematicity. The authors used universal scientific research methods: analysis, synthesis, induction, deduction. In the study of the topic, the authors used such special-historical and interdisciplinary methods as historical-comparative, historical-genetic. **The scientific novelty** is that it is substantiated that there are sufficient reasons to consider the hetman's agrarian policy as having an agrarianist character and corresponding to the principles of Eastern European agrarianism at that time. **Conclusions.** The agrarian policy of Ukrainian State had an agrarianist character, given that it corresponded to the basic principles of agrarianism. Firstly, the hetman and the political parties that supported him understood the peasantry as an active subject of history, as the social basis of the state.

¹ The article was written in accordance with the state budget topic “Socio-Cultural Space of Ukraine in the Second Half of the 19th – the First Third of the 20th Century: the Peasant World” (state registration number 0123U101600).

They also had a corresponding attitude towards the peasantry, which is reflected in legislation and agrarian policy. Secondly, agrarian policy was widely understood by the head of Ukrainian State and the political parties that supported him, as a component of domestic economic policy, containing socio-economic and socio-political components. The socio-economic part is the implementation of land reform and the settlement of current agricultural issues: improvement of land management, improvement of agrotechnical cultivation of land, provision of peasant farms with agricultural equipment, seed stock, working cattle, etc. Socio-political aspect – forms and methods of cooperation between authorities and the peasantry, subjectivization of the peasantry in the current political and legal model of the state. Thirdly, P. Skoropadskyi was looking for an alternative path, not a monarchical one, not a socialist one, he was a supporter of an innovative model of agricultural development. In his understanding – highly cultured peasant farms. Fourthly, for him, the instrument of subjectivization of the peasantry – the social basis of the state – was private peasant ownership of land. The latter was considered the foundation of culture and civilization, the inviolable principle of the state's existence. Entitlement of peasants to private ownership of land and significant limitation of large land ownership is the cornerstone of P. Skoropadskyi's agrarian reform.

Key words: Ukrainian State, agrarianism, agrarian policy, P. Skoropadskyi.

АГРАРИСТСЬКИЙ ЗМІСТ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ П. СКОРОПАДСЬКОГО¹

Анотація. *Мета дослідження* – автори статті ставлять за мету отримати нові знання щодо аграристського змісту аграрної політики Української Держави. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах об'єктивності, історичності, системності. Автори послуговувалися універсальними загальнонауковими методами дослідження: аналізу, синтезу, індукції, дедуції. У вивченні теми авторами застосовано такі спеціально-історичні та міждисциплінарні методи, як історико-порівняльний, історико-генетичний. **Наукова новизна** полягає у тому, що обґрунтовано, що аграрну політику гетьмана є достатньо підстав вважати такою, що носила аграристський характер, відповідала засадам тогочасного східноєвропейського аграризму. **Висновки.** Аграрна політика Української Держави носила аграристський характер, зважаючи на те, що вона відповідала базовим принципам аграризму. По-перше, гетьман і політичні партії, що його підтримували, розуміли селянство як активний суб'єкт історії, як соціальну основу держави. У них було і відповідне ставлення до селянства, яке відображене у законодавстві й аграрній політиці. По-друге, аграрна політика очільником Української Держави і політичними партіями, що його підтримували, розумілася широко, як складник внутрішньоекономічної політики, що містить соціально-економічний та суспільно-політичний компоненти. Соціально-економічна частина – проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насінневим фондом, робочою худобою тощо. Суспільно-політичний аспект – форми і методи співпраці органи влади і селянства, суб'єктивізація селянства у чинній політико-правовій моделі держави. По-третє, П. Скоропадський шукав не монархічний, не соціалістичний, а інший – аль-

¹ Статтю написано відповідно до держбюджетної теми «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації 0123U101600).

тернативний шлях, був прихильником інноваційної моделі розвитку сільського господарства. У його розумінні – висококультурних селянських господарств. По-четверте, інструментом суб'єктивізації селянства – соціальної основи держави для нього була приватна селянська власність на землю. Остання вважалася фундаментом культури і цивілізації, непорушним принципом існування держави. Наділення селян у приватну власність землею та суттєве обмеження великого землеволодіння – наріжний камінь аграрної реформи П. Скоропадського.

Ключові слова: Українська Держава, аграризм, аграрна політика, П. Скоропадський.

Formulation of the issue. Revolutionary upheavals in Europe at the beginning of the 20th century fundamentally influenced the socio-political life of European countries, caused the emergence of new phenomena. One of them in the first third of the 20th century became agrarianism. It became most widespread in Bulgaria, Poland, Romania, Czechoslovakia, and Ukraine. Ukrainian agrarianism especially clearly defined itself during the Ukrainian revolution of 1917-1921, which, among other things, had a peasant character. Its representatives on the Ukrainian soil were, on the one hand, public, party, political figures and organizations, and on the other hand, the Ukrainian peasantry as an active subject of the peasant revolution in 1917-1921.

During the Ukrainian Revolution of 1917-1921, Ukrainian agrarianism was represented, among other things, by the domestic economic government policy aimed at solving the agrarian/peasant question. Among the variety of revolutionary attempts to solve the agrarian question in Ukraine in 1917-1921, in the context of our topic, the agrarian reform of P. Skoropadskyi attracts attention.

Analysis of sources and recent studies. In the latest domestic and foreign historiography, the agrarian practices of the Hetmanate are the subject of heated scientific debates and discussions. Research by R. Pyrih (Пиріг, 2006; Пиріг, 2023), N. Kot (Кот, 2014), V. Ivashchenko and O. Taranenko (Іващенко, Тараненко, 2018), N. Kovaliova (Ковальова, 2020) and other authors is devoted to this scientific issue. At the same time, it is promising to study the agrarian practice of the Hetmanate as agrarianist in its content.

Aim. The authors of the article aim to gain new knowledge about the agrarianist content of the agrarian policy of the Ukrainian State.

Presenting main material. In modern historical and scientific literature, there is a well-established opinion that agrarianism originated in Germany in the works of H. Ruland and A. Scheffle. Subsequently, it penetrates the territory of France, represented by the concept of J. Melin. At the end of the 19th – at the beginning of the 20th century agrarianism penetrates into Eastern Europe – Poland, Bulgaria, Romania, the Czech Republic and Slovakia (later – Czechoslovakia) (Галушко, 2000). Among the reasons for the emergence of agrarianism, researchers are unanimous in the fact that it was determined by the following factors: first, the agrarian nature of the economies of Eastern European countries; secondly, the urgency of the agrarian question in these countries; thirdly, the numerical dominance of

the peasantry over other layers of the population of Eastern European countries; fourthly, increased public interest in agrarian topics in general and the peasantry in particular. This is emphasized by K. Halushko (Галушко, 2000), Н. Matvieiev (Матвеев, 1991) and other scientists.

In our opinion, in addition to the above, the following were the reasons for the emergence of agrarianism. First of all, the conflict between industrial and agrarian civilizations, which became evident in the second half of the 19th and early 20th centuries under the conditions of modernization of agrarian-industrial countries and economies and their transformation into industrial-agrarian or close to them with corresponding value transformation. One of the examples is the socio-economic and socio-political models of the Russian and Austro-Hungarian empires, which in the second half of the 19th – early 20th centuries underwent similar modernizations. The Czech Republic, Slovakia, Poland, Ukraine, etc. were in the orbit of influence of modernization processes – future independent subjects of international law, representative countries of Eastern European agrarianism, which at that time were part of the Romanov and Habsburg empires, respectively. We believe that the advancement of Western-style industrial civilization to the Eastern European agrarian space caused a defensive reaction on the part of the most numerous social strata of Eastern European countries – the peasantry. It became Eastern European agrarianism of the second half of the 19th – the first third of the 20th century presented in Polish, Bulgarian, Czechoslovak, Romanian, Ukrainian, etc. versions.

Secondly, the development of the political culture of actually agrarian nations, which at that time were Polish, Bulgarian, Czechoslovak, Romanian, Ukrainian, etc. The political cultures of Polish, Bulgarian, Czechoslovak, Romanian, Ukrainian, etc. peasants underwent valuable modernization. We believe that there has been an essential socio-cultural shift in the collective and individual political culture and consciousness of the peasants – a transition from an indifferent political culture and consciousness to an activist one.

Thirdly, the objective laws of the development of the actual agrarian civilization, the formation of a qualitatively different peasantry in its bowels. In the case of Ukraine, the peasant-ideoman, the active subject of history (Корнюченко, 2017). The Ukrainian peasantry at the beginning of the 20th century was qualitatively different from both the urban proletariat and the peasantry of previous centuries, formed under fundamentally new conditions of post-serfdom reality. The qualitative difference was the absence of serfdom not only as a legal status. First of all, it is about the absence of serfdom as a way of life, management of the economy, a style of thinking, etc. This was a generation brought up under the conditions of capitalization of agriculture, industrialization, and transformation of the rural community, everything that is considered to be the modernization of the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries in the Russian Empire. Peasants gradually began to realize themselves as a separate community of the then socio-cultural imperial space. The unifying value was the «Idea of the Land», its distribution on a fair, in their understanding, basis.

The analysis of the original sources of agrarianism, the achievements of different generations of researchers allows us to single out the following main key ideologems of agrarianism:

- 1) the uniqueness and indisputable value for humanity of the spiritual, moral, cultural and social properties inherent in the peasantry and its work (Матвеев, 1991, с. 3–4);
- 2) recognition of the peasantry as a stratum capable of playing an independent role in political life (Крапивин, Бычихин, 1998);
- 3) not a capitalist, but a «separate» peasant way of developing society, preserving private property – small peasant property as its optimal regional version and the basis of social progress, as well as the idea of a peasant cooperative state (Маковецкая, Покивайлова, 1984);
- 4) the superiority of agriculture and the rural way of life over industry and the city, as well as the peasantry over other social groups (Бурдяк, 2014);
- 5) the peasantry – the farming strata – concentrates the main positive values and qualities of society, is the foundation of state stability and the bearer of national identity, and the above-mentioned virtues should determine its political power (Галушко, 2000).

Taking into account the reasons for the appearance of agrarianism, its phenomenality, there are enough reasons to distinguish between a broad and a narrow understanding of this phenomenon. In our opinion, in a broad sense, Eastern European agrarianism of the first third of the 20th century is a holistic socio-cultural phenomenon, a phenomenon of Eastern European history of the first third of the 20th century, determined by objective-subjective-subject factors, which is an object of cognition. In the narrower sense, Eastern European agrarianism is a system of peasant-centric ideas of various subjects of the socio-cultural space of Eastern Europe in the first third of the 20th century and their practical implementation. Concreting a narrower understanding of Eastern European agrarianism of the first third of the 20th century, we state that it is a system of ideas about peasants, peasants about themselves, about the peasantry as an active subject of history, capable of independent state-building; a component of internal economic state policy aimed at solving the agrarian/peasant question; as the self-awareness of the peasants themselves, as the peasant political culture and political consciousness, as the practical realization of the actual peasant hopes and ideas about their just future; a component of social and party-political thought (Корновенко, Тельвак, 2021, с. 9–19).

We believe that Ukrainian agrarianism of the specified period reflected the agrarian nature of Ukrainian society. Its agrarian nature is in no way a basis for understanding Ukrainian society as inferior, «underdeveloped», etc., compared to similar Eastern European, Western European or other societies. Ukrainian agrarianism during the Ukrainian revolution of 1917-1921 witnessed the transition from the indifferent political culture and consciousness of the Ukrainian peasantry to the activist, agrarian character of the emerging Ukrainian nation.

Ukrainian agrarianism was represented, firstly, by the peasant-centric opinion of public figures; secondly, a peasant-centric party-political opinion; thirdly, internal economic state policy aimed at solving the agrarian/peasant question; fourthly, the peasants' self-awareness of themselves, as peasant political culture and political consciousness, as the practical realization of peasant hopes and ideas about their just future (Корновенко, 2021, с. 20–27).

A characteristic feature of Ukrainian agrarianism was that it became the political culture of the peasantry, a reflection of their socio-economic and socio-political ideas. The embodiment of Ukrainian agrarianism as a system of peasant ideas about themselves became the peasant republics of the period of the Ukrainian Revolution of 1917-1921, some of which lasted until the second half of the 1920s (Корновенко, Аграризм).

First of all, Ukrainian agrarianism under the Hetmanate of 1918 is presented in the «Materials for the Programme [of the Ukrainian Democratic Political Party]» (hereinafter – «Materials») and in the «Essay of the Program of the Ukrainian Democratic Agrarian Party» (hereinafter – «Essay»). The authorship of «Essay» belongs to V. Лупунські (Турченко, Заліська, 1994; Гай-Нижник, 2018, с. 309). The «Materials» raised the issue of the fact that in the Ukrainian political life during the period of the Ukrainian Revolution, political forces that gravitated neither to socialist nor to non-socialist trends were clearly defined. In fact, the organizational committee of the Ukrainian Democratic Party was declared the third political force, as it positioned itself (Матеріали до програми, 1994, с. 253).

In «Essay» V. Lypynskiy more concretely spelled out not only the political priorities of the Ukrainian Democratic Agrarian Party, but also reproduced in relief the leading social stratum of the Ukrainian Democratic Republic. First of all, the name of this political force reflects its agrarianist character, since «as the grain-grower party, we will ensure that the grain-grower part of Ukrainian democracy occupies a position in the process of creating our free political life that corresponds to its number (85% of the entire population) and strength» (Липинський, 1994, с. 257). The author of the «Essay» and, in fact, we believe, of the «Peasantry Manifesto» confidently writes that political power in Ukraine «should primarily belong to the representatives of the Ukrainian peasantry, and the city should not dictate its will to the Ukrainian countryside. Ukraine is a land of grain-growers, and the Ukrainian state must become a state of grain-growers. Standing on this ground, our party will use all means to increase the political, economic and cultural power of the Ukrainian peasantry» (Липинський, 1994, с. 257–258).

In this way, it clearly distinguishes two Ukrainian worlds: the countryside and the city. The countryside must become free from the dictates of the city and the social basis of the Ukrainian state, which is peasant in its essence. At the level of the programme of the political party, the understanding of the peasantry is crystallized not only as the custodian of the cultural and spiritual values of the people, but as a full-fledged, active subject of history, national state-building. The understanding of the agrarian nature of Ukrainian society by V. Lypynskiy is clear. We believe

that de facto we are talking about the Ukrainian peasant state, and accordingly, the Ukrainian peasant nation. The reasoning of R. Vietrov and S. Zborets is valid regarding the fact that «Lypynskyi considers the peasant not as just a peasant with his ethnocultural attributes, but as a conscious citizen of the state, a householder who produces the most important value for its good and independence – bread» (Ветров, Зборець, 2012, с. 136).

Agrarianism permeates those provisions of the «Essay» that relate to the educational, cultural, and economic fields. The sections of the programme document clearly state that «in matters of education and culture, our party, as an agricultural party, in addition to general democratic demands, aims to spread education and culture as much as possible in the countryside... To this end, we will strive to establish all kinds of schools in the villages... universities, specially designed for peasants. The work of a rural teacher in free agricultural Ukraine must be surrounded by special respect and his material condition must be provided so well as to attract our best intellectual forces to this important and difficult work» (Липинський, 1994, с. 259–260).

The economic model of agricultural Ukraine as a state, from the point of view of the Ukrainian Democratic Agrarian Party (hereinafter – UDAP), will have nothing to do with the chaos of «private capitalist ownership». It will be based on fundamentally different principles: «the interest of a private entrepreneur ... must be limited ... by the widest possible state control over the national economy, and from below – by the organization and unification of the people's productive masses. Because of that, our party will stand for ... the greatest development of the democratic cooperative movement in all its forms and variations» (Липинський, 1994, с. 261). In this way, the third – alternative version of the economic model – the cooperative one – was proposed. According to party members, it was the most acceptable for the main producer of material goods – the peasantry. It harmoniously combined private and public interests, there was no excessive capitalist exploitation and socialist dissolution of the individual in the collective.

The agrarian question was not left out of the political programme of the UDAP. However, the understanding of its essence and solutions was based on principles different from the proposals of other parties. First of all, the difference was that for the UDAP, «Free Grain-Grower Ukraine» is «a land of highly developed, intensive agricultural farming» (Липинський, 1994, с. 262). In this way, they considered the agrarian issue as a component of the state pro-peasant agrarian policy, and the peasant as a citizen, whose private land ownership is the foundation of the Ukrainian State. The party's vision of the prospects of the Ukrainian countryside is the third way of development. It was understood as the placement throughout Ukraine of «hamlets of the labouring Ukrainian peasantry, on which the Ukrainian grain-grower, united in powerful cooperative societies, obtains from our fertile land with his and his family's labour the maximum of what it can give» (Липинський, 1994, с. 262).

The members of the UDAP in «Essay» paid attention to one more detail, which advantageously differed their vision of the essence and ways of solving the agrarian question. For them, Ukraine «belongs to the lands of Western European

agricultural culture». Taking into account this circumstance, the party members emphasized that they would «fight all Russian projects of agrarian reform, based on the primitive, alien to us, psychology of the «community» (all redistributions and allotments «on soul») and on the extensive farming system («cutting» of land to the three-part peasant household)» (Липинський, 1994, с. 263). In this way, representatives of the UDAP primarily saw the social basis of Ukrainian statehood in the Ukrainian peasantry; secondly, they clearly understood that the Ukrainian peasant is a unique self-sufficient subject, qualitatively different from the Russian one; thirdly, the solution to the Ukrainian agrarian question should be based on European-Ukrainian principles that contribute to the establishment of a high-tech industry while preserving the identity of the Ukrainian peasantry as the embodiment of cultural and national values. Other options, based on other principles, according to the members of the UDAP, are «reactionary, because they lead back to lower stages of this development and threaten a great decline in the productivity and productivity of the land» (Липинський, 1994, с. 263).

Agrarianist ideology was characteristic of the All-Ukrainian Union of Grain-Growers-Owners (Peasants) (hereinafter – AUGO). In October 1918, the AUGO was formed. Its composition includes a part of the members of the Kyiv Regional Union of Landowners, headed by M. Kovalenko, who disagree with the program principles of the All-Russian Union of Landowners (hereinafter – ARUL) (Любовець, 2018, с. 463). On October 20, 1918, their platform was presented in the «Memorandum of Grain-Growers-Owners and Cossacks of All Ukraine». In a relatively concise document, the peasant-centric orientations of this political organization are clearly outlined. The peasant and grain-grower class was declared to be the only and solid foundation of Ukrainian statehood. Peasants were guaranteed equal civil rights and freedoms. The principle of private property is inviolable. The ultimate goal of the agrarian reform is to satisfy the socio-economic interests of the broad strata of grain-growing peasants. Land ownership, despite the inviolability of the right to private property, is limited. Regulatory policy regarding the size of land ownership is carried out by the state in the person of the Land Bank. Forced purchase of land from large landowners was considered a tool for implementing agrarian reform. The parcelled land was transferred to the peasants who needed it for a certain payment through the Land Bank (Любовець, 2018, с. 466). Therefore, in its program of state building, the ARUL was clearly focused on the peasantry – the social basis of national statehood. The socio-political and socio-economic model of the state had a peasant-centric, agrarian orientation.

The political programme of the Ukrainian People's Community (hereinafter – UPC) is also marked by agrarianism. P. Skoropadskyi, who, according to his memoirs, wanted to lead a democratic party that «should lead to compromises between property and the poor, and between Great Russians and Ukrainians» (Skoropadskyi, 1995, p. 133) was at the source of its formation. By creating the party and developing its programme, P. Skoropadskyi and his associates aimed to substantiate that «the Ukrainian movement is not German propaganda, but lives among the people... that the party... does not determine the form of government, but clearly advocates democ-

racy and the preservation of property» (Скоропадський, 1995, с. 133). Democracy, among other things, in the understanding of the founder of the party, is «a strong shift in the agrarian question» (Скоропадський, 1995, с. 126). P. Skoropadskyi linked the future of the Ukrainian State with the peasantry, being a supporter of the «third way», he considered democratic reforms to be a tool for realizing this goal. After gaining power, P. Skoropadskyi aimed to create an efficient government to restore order and carry out «healthy democratic reforms» (Скоропадський, 1995, с. 145–146). He was convinced that «our Ukrainian is an individualist, he does not need any socialization. He is strongly against it. ... The only slogan understandable to the peasantry is land. Regarding the will – they themselves despaired, but to give the whole land» (Скоропадський, 1995, с. 50). Paying attention to the fact that the peasant is the owner, the hetman was sure on this basis that the «ideas of Bolshevism» would not be attractive to him (Скоропадський, 1995, с. 51). Taking into account the socio-political instability, socio-economic hardship, P. Skoropadskyi considered the agrarian reform more expedient politically than economically. First of all, it was about the political interests of the state (Скоропадський, 1995, с. 54). He closely connected the latter with benefits for the people. The reform was to be carried out neither by the demagogic techniques of the left parties, nor from the standpoint of the interests of Russian landlords or Polish lords, but based on a compromise. Therefore, the compromise was considered by the hetman to be a reasonable basis for solving the agrarian question. For a payment, on the basis of private ownership, small-land peasants received land determined by law before transfer (Скоропадський, 1995, с. 285–287).

V. Kochubey, M. Voronovych, V. Liubynskyi and others were active party figures of the UPC, who actively cooperated with P. Skoropadskyi on the 1st Ukrainian Corps. According to P. Doroshenko, the basis of its activity UPC «put a compromise in social issues, the democratization of the state system within the limits harmless to the state power, and the Ukrainization of the Russified cultural layers of Ukrainian citizens, but by slowly attracting these layers to cultural and governmental Ukrainian work» (Дорошенко, 2002, с. 22–23). In H. Papakin's quite correct opinion, it contained two basic components: «uniting all owners against socialist experiments and trying to avoid the extremes of «fierce capitalism»» (Папакін, 2008, с. 144).

The above-mentioned considerations of P. Skoropadskyi were adequately reflected in the political program of the UPC. We believe that it, like the views of P. Skoropadskyi, had a clearly expressed agrarianist nature. In addition to the future head of the Ukrainian State, O. Lupakov, B. Butenko, O. Paltov, A. Rzhpetskyi, I. Dusan and other Ukrainian intellectuals of the time who were not indifferent to the fate of the Motherland participated in the development of the «Program of the Ukrainian People's Community» (hereinafter – the Programme). The election of the «third way» was declared by point 12 of the political programme of the party. It determined that neither a monarchy, which is unable to satisfy the diverse needs of the people, nor the detached from life theories of maximalists, which have no basis in real life, are acceptable for the UPC. State-building based on the will of the people, taking into account the historical experience of state-building, its historical and

political traditions, is acceptable (Програма Української народної громади, 2000, с. 209). In this way, the people were declared to be the source of power of the Ukrainian State. Taking into account that 85% was the peasantry, it was understood as the social basis of this state.

The Programme also discussed the priorities of domestic policy. Its main goal was to ensure the proper conditions for the development of private initiative and entrepreneurship, the manifestation and realization of the «creative forces of the people», primarily the peasantry as the most numerous stratum of Ukrainian society. The key to this was the guarantee of «really smart freedom» by the state. The latter meant the protection of life, property, legal rights and interests of a person from oppression both by the state and illegal encroachments by outsiders (Програма Української народної громади, 2000, с. 209).

UPC clearly defined the agricultural nature of Ukraine in its programme provisions. In modern language – an agrarian type of society. Accordingly, the issues of land ownership/land use, land development, legal subjectivization of the peasantry, and improvement of its material well-being were of primary importance. Their solution was subordinated to the end-to-end goal – «for the well-being of the agricultural population of Ukraine». Subjectivization was interpreted as a guarantee of inviolable property rights, which «corresponds to the ancient and unchanging beliefs of the Ukrainian grain-grower» (Програма Української народної громади, 2000, с. 209–210). Taking care of the material well-being of grain-grower families and its improvement, the programme included measures aimed at clear legislative regulation of the sale and purchase of land, and the elimination of speculation in this matter. Grain-growers and their families were to receive land in the amount that would guarantee their safe life and sufficient use of their own labour. The first priority in receiving land belonged to the Cossacks and the poor, «who did not spare their lives, defended Ukraine with their chests from external and internal enemies» (Програма Української народної громади, 2000, с. 210).

Members of the UPC supported the opinion that any form of social and economic self-organization of the peasantry should be supported by the state. In particular, the financial department had to take special care of the development of cooperation, mutual credit societies, loan and savings societies, etc. Cooperation by UPC party members, as well as by UDAP members, was considered the basis of the economic model of the future Ukrainian state (Програма Української народної громади, 2000, с. 211).

Therefore, the central figure of agrarian changes and the social basis of the Ukrainian State was determined by the Programme to be a «Ukrainian grain-grower». The above is convincing in the agrarianist nature of the UPC programme provisions, the agrarianist content of P. Skoropadskyi's beliefs.

On April 29, 1918, P. Skoropadskyi's letter «To the All Ukrainian People» stated that private property – the foundation of culture and civilization – was fully restored; the purchase and sale of land is allowed; peasants with small landholdings will be able to expand their holdings at the expense of land purchased by the state from large owners (Державний Вістник, 1918). In the statement of the Hetman's government

dated May 10, 1918, the main goal of the reform was determined – the creation of a «healthy peasantry, provided with land and able to raise its productivity to the highest extent» in the Ukrainian State (Державний Вістник, 1918). On April 30, 1918, in a message to the delegates of the Democratic Grain-growers' Congress, P. Skoropadskiy confirmed the previously announced ideas regarding the forced alienation (for a payment) of large landowners' land holdings and their sale for the benefit of the peasants. On June 21, 1918, during a meeting with the peasant delegations of Kharkiv Oblast, Kherson Oblast, Volyn, and Poltava Oblast, the hetman detailed certain aspects of his planned innovations. So, in particular, he clarified the maximum sizes of possible peasant households– 25 dessiatins; surpluses from large landholdings were to be bought by the State Land Bank, which would then distribute them among the peasants (Селянське слово, 1918). In his memoirs, P. Skoropadskiy frankly wrote: «I am a supporter of small households, in particular in Ukraine, and I have repeatedly said that my ideal is to see Ukraine covered only by small, highly productive, private households...» (Скоропадський, 1995, с. 137). Hetman's goal was not to satisfy his own interests, but to achieve the «welfare of the people». Agrarian reform was supposed to be a tool for realizing these intentions.

The principles of agrarian reform were formulated by P. Skoropadskiy. Their content: 1. transfer of all land, except for sugar plantations, forests, land allocated for horse and seed farms (we are talking about breeding and varietal farms – author); 2. transfer of land for a payment; 3. transfer of land to small-land peasants; 4. separation of peasants into offshoots, elimination of consanguinity (Скоропадський, 1995, с. 285–286).

Hetman, UPC, UDAP and other political parties and organizations politically oriented to his support paid close attention to cooperation. It occupies a prominent place in the agrarian ideology, it is understood as the optimal socio-economic model in which exploitation is minimized and the interests of the peasantry are optimally represented. According to the observations of I. Farenii, under the Hetmanate, despite the non-acceptance of the figure of P. Skoropadskiy and the state model proposed by the cooperative leaders, the cooperative network continued to increase its organizational and economic capacities. As of the end of 1918, there were 15,000 to 18,000 cooperatives in Ukraine. 12 thousand of them are consumer cooperatives. They served 60% of the population of the Ukrainian State (Фареній, 2014, с. 55).

In 1918, the cooperative system remained a powerful and dynamic factor in the socio-economic life of the Hetmanate. According to I. Farenii, it provided 28-40% of the country's turnover, which was one of the highest indicators in the entire history of Ukrainian cooperation (Фареній, 2014, с. 67). Caring for the interests of consumers, cooperative enterprises tried not to depend on the market element and set fair prices for their products (Фареній, 2014, с. 64).

Conclusions. So, in our opinion, taking into account the above, there are enough reasons to consider the hetman's agrarian policy as having an agrarianist nature. First, the hetman and the political parties that supported him understood the peasantry as an active subject of history, as the social basis of the state. They also had a corresponding attitude towards the peasantry, which is reflected in legislation

and agrarian policy. Secondly, agrarian policy was widely understood by the head of the Ukrainian State and the political parties that supported him, as a component of domestic economic policy, containing socio-economic and socio-political components. The socio-economic part is the implementation of land reform and the settlement of current agricultural affairs: improvement of land management, improvement of agrotechnical land cultivation, provision of peasant households with agricultural equipment, seed stock, working cattle, etc. Socio-political aspect – forms and methods of cooperation between authorities and the peasantry, subjectivization of the peasantry in the current political and legal model of the state.

Thirdly, P. Skoropadskyi was looking for an alternative path, not a monarchical one, not a socialist one, he was a supporter of an innovative model of agricultural development. In his understanding – highly cultured peasant households.

Fourthly, for him, the instrument of subjectivization of the peasantry – the social basis of the state – was private peasant ownership of land. The latter was considered the foundation of culture and civilization, the inviolable principle of the state's existence. Entitlement of peasants to private ownership of land and significant limitation of large land ownership is the cornerstone of P. Skoropadskyi's agrarian reform.

Список використаних джерел і літератури:

Бурдяк, В. (2014). Політичний процес у Болгарії міжвоєнного періоду. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, (27-28), 16–22.

Ветров, Р. & Зборець, С. (2012). Хліборобська ідеологія В. Липинського як одна з ознак українського консерватизму. *Питання аграрної історії України та Росії: матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*. Дніпропетровськ: ПФ Стандарт-Сервіс, 134–140.

Гай-Нижник, П. (2018). Липинський та УДХП в теорії і практиці українського державотворення і політичного націонал-консерватизму (1900-1920 рр.). *Гілея: науковий вісник*, (129), 305–322.

Галушко, К. (2000). «Хліборобська ідеологія» В. Липинського у системі східноєвропейського аграризму. *Український історичний збірник*, (2), 164–166.

Дорошенко, Д. (2002). *Історія України, 1917-1923* (в 2-х т., Т.2. Українська Гетьманська Держава 1918 року). Київ: Вид-во «Темпора», 352 с.

Іващенко, В. & Тараненко, О. (2018). Новітня вітчизняна історіографія аграрної політики П. Скоропадського (2000-ні – 2010-ті рр.). *Український селянин*, (19), 85–90.

Ковальова, Н. (2020). Діяльність уряду Української Держави у сфері аграрних відносин. *Селянство, земля і влада в період Української революції (1917-1921 рр.)*, 139–174.

Корновенко, С. (2017). Суб'єктивний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917-1921 рр. *Укр. іст. журн.*, 4, 83–94.

Корновенко, С. (2021). Український аграризм у період Української революції (1917-1921 рр.): обставини формування. *Селяноцентричний феномен Української революції 1917-1921 рр.: аграризм*. Черкаси, 20–27.

Корновенко, С. & Тельвак, В. (2021). Аграризм як селяноцентричний феномен країн Центральної та Південно-Східної Європи другої половини XIX – першої третини XX ст.: наукове осмислення явища. *Селяноцентричний феномен Української революції 1917-1921 рр.: аграризм*. Черкаси, 9–19.

Корновенко, С. В. Аграризм. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Аграризм> (дата звернення: 20.08.2023).

Кот, Н. (2014). Погляди Павла Скоропадського на аграрний розвиток України (за «Спогадами»). *Український селянин*, (14), 54–56.

Крапивин, А. & Бычихин, Ю. (1998). Аграризм Димитра Драгиева – вождя болгарских крестьян. *Вісник Донецького університету, Серія Б: Гуманітарні науки*, (2), 69–72.

Липинський, В. (1994). Нарис програми Української демократичної хліборобської партії. *Липинський В. Твори, архів, студії* (Т.1: Студії. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна). Київ, Філадельфія, 254–266.

Любовець, О. (2018). Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян). *Українські партії революційної доби 1917-1920 рр.: Нариси історії та програмні документи*. Київ: Парламентське вид-во, 463–469.

Любовець, О. (2018). Меморандум Хліборобів-власників і козаків усієї України. *Українські партії революційної доби 1917-1920 рр.: Нариси історії та програмні документи*. Київ: Парламентське вид-во, 466.

Маковецкая, Т. & Покивайлова, Т. (1984). Крестьянские партии в политической структуре Болгарии и Румынии в первой четверти XX в. *Балканские исследования: Вопросы социальной, политической и культурной истории Юго-Восточной Европы*, (9). URL: <http://lib.sale/stran-evropyi-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoj-strukture-37960.html> (дата звернення: 15.06.2020).

Матвеев, Г. (1991). «Третий путь»? *Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период*. Москва: Изд-во Московского университета, 240 с.

Матеріали до програми. (1994). *Липинський В. Твори, архів, студії* (Т.1: Студії. В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна). Київ, Філадельфія, 253–254.

Папакін, Г. (2008). Українська народна громада і Павло Скоропадський навесні 1918 р. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ*, (39), 129–150.

Пиріг, Р. (2006). Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі. *Укр. іст. журн.*, 3, 68–84.

Пиріг, Р. (2023). Міністр земельних справ В. М. Леонтович: фінал аграрної реформи гетьмана Павла Скоропадського (жовтень – листопад 1918 р.). *Український селянин*, (29), 144–150.

Програма Української народної громади. (2000). Герашенко Т. Українська народна громада. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія»*, (4). Київ: КДЛУ, 208–213.

Селянське слово. (1918). 25 червня.

Скоропадський, П. (1918). Грамота «До всього українського народу». *Державний Вістник*, (16 травня), 1.

Скоропадський, П. (1995). *Спогади*. Київ, Філадельфія, 493 с.

Турченко, Ф. & Заліська, Н. (1994). В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії. В'ячеслав Липинський. *Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна*. Київ, Філадельфія, 171–181.

Фареній, І. (2014). «Національний український трест»: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни (1917-1920). Черкаси: Вертикаль, вид. Кандич С. Г., 164 с.

References:

Burdiak, V. (2014). Politychnyi protses u Bolharii mizhvoiennoho period [The political process in Bulgaria in the interwar period]. *Istoryko-politychni problemy suchasnoho svitu*, (27-28), 16–22. [in Ukrainian].

Vietrov, R. & Zborets, S. (2012). Khlіborobska ideolohiia V. Lypynskoho yak odna z oznak ukraïnskoho konservatyvizmu [The Khlіborob ideology of V. Lypynsky as one of the signs of Ukrainian conservatism]. *Pytannia ahrarnoi istorii Ukrainy ta Rosii: materialy deviatykh naukovykh chytan, prysviachenykh pamiaty D.P. Poidy*. Dnipropetrovs'k: PF Standart-Servis, 134–140. [in Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk, P. (2018). Lypynskiy ta UDKhP v teorii i praktytsi ukraïnskoho derzhavotvorennya i politychnoho natsional-konservatyvizmu (1900 – 1920 rr.) [Lypynsky and the UDHP in the theory and practice of Ukrainian state-building and political national conservatism (1900–1920)]. *Hileia: naukovyi visnyk*, (129), 305–322. [in Ukrainian].

Halushko, K. (2000). «Khlіborobska ideolohiia» V. Lypynskoho u systemi skhidnoievropeïskoho ahraryzmu [V. Lypynsky's "Farmer ideology" in the system of Eastern European agrarianism]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, (2), 164–166. [in Ukrainian].

Doroshenko, D. (2002). *Istoriia Ukrainy, 1917-1923* [History of Ukraine, 1917–1923]. (Vol.2. Ukraïnska Hetmanska Derzhava 1918 roku). Kyiv: Vyd-vo «Tempora», 352 s. [in Ukrainian].

Ivashchenko, V. & Taranenko, O. (2018). Novitnia vitchyzniana istoriografіia ahrarnoi polityky P. Skoropadskoho (2000-ni – 2010-ti rr.). [The latest domestic historiography of agrarian policy by P. Skoropadskyi (2000s – 2010s)] *Ukrainskyi selianyn*, (19), 85–90. [in Ukrainian].

Kovalova, N. (2020). Diialnist uriadu Ukraïnskoï Derzhavy u sferi ahrarnykh vidnosyn [Activities of the Government of the Ukrainian State in the field of agrarian relations]. *Selianstvo, zemlia i vlada v period Ukraïnskoï revoliutsii* (1917–1921 rr.), 139–174. [in Ukrainian].

Kornovenko, S. (2017). Subiektnyi skladnyk ahrarnoho pytannia yak odna z peredumov Ukraïnskoï revoliutsii 1917–1921 rr. [The subject component of the agrarian issue as one of the prerequisites of the Ukrainian revolution of 1917–1921.] *Ukr. ist. zhurn.*, 4, 83–94. [in Ukrainian].

Kornovenko, S. (2021). Ukraïnskyi ahraryzm u period Ukraïnskoï revoliutsii (1917–1921 rr.): obstavyny formuvannia [Ukrainian agrarianism during the period of the Ukrainian revolution (1917–1921): the circumstances of its formation]. *Selianotsentrychnyi fenomen Ukraïnskoï revoliutsii 1917–1921 rr.: ahraryzm*. Cherkasy, 20–27. [in Ukrainian].

Kornovenko, S. & Telvak, V. (2021) Ahraryzm yak selianotsentrychnyi fenomen krain Tsentralnoi ta Pivdenno-Skhidnoi Yevropy druhoi polovyny XIX – pershoi tretyny XX st.: naukovе osmyslennia yavyscha [Agrarianism as a peasant-centric phenomenon of the countries of Central and South-Eastern Europe in the second half of the 19th – the first third of the 20th centuries: a scientific understanding of the phenomenon]. *Selianotsentrychnyi fenomen Ukraïnskoï revoliutsii 1917–1921 rr.: ahraryzm*. Cherkasy, 9–19. [in Ukrainian].

Kornovenko, S. V. Ahraryzm [Agrarianism]. *Velyka ukraïnska entsyklopediia*. Retrieved from <https://vue.gov.ua/Ahraryzm> [in Ukrainian].

Kot, N. (2014). Pohliady Pavla Skoropadskoho na ahrarnyi rozvytok Ukrainy (za «Spohadamy») [Pavel Skoropadskyi's views on the agrarian development of Ukraine (according to "Memories")] *Ukrainskyi selianyn*, (14), 54–56. [in Ukrainian].

Krapuyun, A. & Vyshchykhyn, Yu. (1998). Ahraryzm Dymytra Drahieva – vozhdia bolharskykh krestian [Agrarianism of Dimitar Dragiev – the leader of the Bulgarian peasants]. *Visnyk Donetskoho universytetu, Serii B: Humanitarni nauky*, (2), 69–72. [in Russian].

Lypynskiy, V. (1994). Narys prohramy Ukrainsoi demokratychnoi khliborobsoi partii [Essay on the program of the Ukrainian Democratic Agricultural Party]. *Lypynskiy V. Tvory, arkhiv, studii* (Vol.1: Studii. Viacheslav Lypynskiy: istoryko-politolohichna spadshchyna i suchasna Ukraina). Kyiv, Filadelfia, 254–266. [in Ukrainian].

Liubovets, O. (2018). Vseukrainskyi soiuз khliborobiv-vlasnykiv (selian). [All-Ukrainian Union of Farmers-Owners (Peasants)]. *Ukrainski partii revoliutsiinoi doby 1917-1920 rr.: Narysy istorii ta prohramni dokumenty*. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 463–469. [in Ukrainian].

Makovetskaia, T. & Pokyvailova, T. (1984). Krestianskye partyy v polytycheskoi strukture Bolharyy y Rumyny v pervoi chverty XX v. [Peasant parties in the political structure of Bulgaria and Romania in the first quarter of the twentieth century]. *Balkanskye yssledovaniya: Voprosy sotsyalnoi, polytycheskoi y kulturnoi istoryy Yuho-Vostochnoi Evropy*, (9). Retrieved from <http://lib.sale/stran-evropy-istoriya/krestyanskie-partii-politicheskoy-strukture-37960.html> [in Russian].

Matveev, H. (1991). «Tretiy put'»? Ydeolohiya ahraryzma v Chekhoslovakyy y Polshе v mezhoemny peryod [“Third way”? The ideology of agrarianism in Czechoslovakia and Poland in the interwar period] Moskva: Yzd-vo Moskovskoho unyversyteta, 240 s. [in Russian].

Materialy do prohramy [Materials for the program]. (1994). *Lypynskiy V. Tvory, arkhiv, studii* (T.1: Studii. Viacheslav Lypynskiy: istoryko-politolohichna spadshchyna i suchasna Ukraina). Kyiv, Filadelfia, 253–254. [in Ukrainian].

Papakin, H. (2008). Ukrainska narodna hromada i Pavlo Skoropadskiy navetni 1918 r. [The Ukrainian national community and Pavlo Skoropadskiy in the spring of 1918] *Naukovi zapysky IPIEND im. I.F. Kurasa NANU*, (39), 129–150. [in Ukrainian].

Pyrih, R. (2006). Zemelna reforma hetmana Pavla Skoropadskoho: sproby provedennia ta prychny nevдах [Hetman Pavel Skoropadskiy's land reform: attempts at implementation and reasons for failure]. *Ukr. ist. zhurn.*, 3, 68–84. [in Ukrainian].

Pyrih, R. (2023). Ministr zemelnykh sprav V. M. Leontovych: final ahrarnoi reformy hetmana Pavla Skoropadskoho (zhovten – lystopad 1918 r.) [Minister of Land Affairs V. M. Leontovych: the final of the agrarian reform of Hetman Pavel Skoropadskiy (October – November 1918)] *Ukrainskyi selianyn*, (29), 144–150. [in Ukrainian].

Prohramma Ukraynskoi narodnoi hromady [Ukrainian People's Community Program]. (2000). Herashchenko T. Ukrainska narodna hromada. *Visnyk Kyivskoho derzhavnoho lnh-vistychnoho universytetu. Serii «Istoriia, ekonomika, filosofii»*, (4). Kyiv: KDLU, 208–213. [in Ukrainian].

Selianske slovo [Peasant word]. (1918). 25 chervnia. [in Ukrainian].

Skoropadskiy, P. (1918). Hramota «Do vsoho ukrainskoho narodu» [Diploma “To all the Ukrainian people”]. *Derzhavnyi Vistnyk*, (16 travnia), 1. [in Ukrainian].

Skoropadskiy, P. (1995). Spohady [Memoirs]. Kyiv, Filadelfia, 493 s. [in Ukrainian].

Turchenko, F. & Zaliska, N. (1994). Viacheslav Lypynskiy – ideoloh Ukrainsoi demokratychnoi khliborobsoi partii [Vyacheslav Lypynskiy is an ideologue of the Ukrainian Democratic Agricultural Party]. *Viacheslav Lypynskiy. Istoryko-politolohichna spadshchyna i suchasna Ukraina*. Kyiv, Filadelfia, 171–181. [in Ukrainian].

Farenii, I. (2014). «Natsionalnyi ukrainskyi trest»: spozhyvcha kooperatsiia Ukrainy v roky revoliutsii ta hromadianskoi viiny (1917-1920) [“National Ukrainian Trust”: consumer cooperation of Ukraine during the years of revolution and civil war (1917-1920)]. Cherkasy: Vertykal, vyd. Kandych S. H., 164 s. [in Ukrainian].

Отримано: 05.09.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.193-205
УДК 378(477)«1917/1921»

ГОРБАТЮК Володимир – аспірант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (vrhorbatyuk@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0009-0000-1954-660X>

HORBATIUK Volodymyr – PhD-student of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01033, Ukraine (vrhorbatyuk@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Горбатюк, В. (2023). Павло Скоропадський: прибічник консерватизму чи політик-реаліст? *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 193–205.

ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ: ПРИБІЧНИК КОНСЕРВАТИЗМУ ЧИ ПОЛІТИК-РЕАЛІСТ?

Анотація. *Мета роботи* – з'ясування сприйняття політики П. Скоропадського під час керівництва Україною в 1918 р. у контексті її віднесення до котрогось з відомих на той час напрямів політичної думки, що відобразилась у рефлексії учасників тих подій на прикладі аналізу їх спогадів та пропагандистських текстів, створених в середовищі української політичної еміграції. Це дозволить більш точно розуміти справжню мету і ймовірні результати політичного курсу П. Скоропадського, що не були реалізовані внаслідок короткочасності його керування Україною у 1918 р. **Методологія дослідження** базується у першу чергу на спеціально-наукових (властивих для історичного дискурсу) методах, а саме: порівняльно-історичному, історико-типологічному, а також і на загальнонаукових – аналізу, індукції, дедуції, синтезу, структурно-системному тощо. Принципи дослідження полягають у поза-політичності, об'єктивності, науковості. **Наукова новизна** полягає в новому підході та модерному «прочитанні» змісту політичної діяльності та поглядів П. Скоропадського, що дозволяє посилити дослідження періоду Гетьманату, надавши їм подальшого струменю та нового, модерного наповнення, з врахуванням міждисциплінарного підходу, що полягає в поєднанні даних історичної науки, філософії, психології та політології. **Висновки.** Обґрунтовано початкову позаполітичність П. Скоропадського та те, що його життєвим кредом було слідування здоровому глузду, вроджений прагматизм зумовлений значним життєвим досвідом. Все це зблизило його з позицією тих нечисленних українських політичних кіл, що сповідували консервативну політичну доктрину. Але він залишався саме людиною здорового глузду та прагматиком, що в умовах маргіальності власне українського консерватизму логічно обумовило його розходження з багатьма своїми соратниками, так само як і перехід окремих серед них до лав радикальних політичних течій.

Ключові слова: Гетьманат, історія України ХХ ст., консерватизм, політична історія, Українська революція 1917-1921 рр.

PAVLO SKOROPADSKY: A SUPPORTER OF CONSERVATISM OR A REALIST POLITICIAN!

Abstract. *The purpose of the work is to find out the perception of P. Skoropadsky's policy during the leadership of Ukraine in 1918 in the context of its attribution to one of the trends of political thought known at the time, which was expressed in the reflection of the participants of those events on the example of the analysis of their memories and propaganda texts, created in the environment of Ukrainian political emigration. This will make it possible to more accurately understand the true purpose and probable results of P. Skoropadsky's political course, which were not implemented due to the short-term management of Ukraine in 1918. The research methodology is primarily based on special scientific (characteristic of historical discourse) methods, namely: comparative-historical, historical-typological, as well as general scientific methods of analysis, induction, deduction, synthesis, structural-systemic, etc. The principles of research are non-political, objective, and scientific. The scientific novelty lies in a new approach and a modern "reading" of the content of P. Skoropadsky's political activities and views, which allows for strengthening the research of the Hetmanate period, giving them a further flow and a new, modern content, considering the interdisciplinary approach, which consists in combining the data of historical science, philosophy, psychology, and political science. Conclusions. The initial apoliticalness of P. Skoropadsky and the fact that his life credo was following common sense, and innate pragmatism due to significant life experience are substantiated. All these brought him closer to the position of those few Ukrainian political circles that professed conservative political doctrine. But he remained a man of common sense and a pragmatist, which, in the conditions of the marginality of Ukrainian conservatism itself, logically determined his separation from many of his associates, as well as the transition of some of them to the ranks of radical political currents.*

Key words: *Hetmanate, history of Ukraine of the 20th century, conservatism, political history, Ukrainian revolution of 1917-1921.*

Постановка проблеми. Поточний стан справ в Україні вкотре посилює важливість вірного обрання шляху розвитку задля посилення і процвітання нашої держави. Адже ж це головна запорака її самостійного майбутнього та уникнення зовнішніх загроз у майбутньому. Тож в цьому напрямі мають працювати всі науки гуманітарного профілю і в першу чергу – історія. Саме такий вектор історичних досліджень є найбільш актуальним та посилюватиме тренд історичної науки в нашому суспільстві.

У зв'язку із цим особливо актуальним буде вивчення недавнього досвіду державного будівництва в Україні – періоду Української революції 1917-1921 рр. Тогочасні успіхи та поразки мають слугувати уроком для сучасників аби краще розбудувувати Україну як суверенну державу з великим майбутнім. У цьому зв'язку планується дослідити той період Української революції 1917-1921 рр., що чітко відокремлюється від інших проявів боротьби за українську державність. Він був чітко відмежованим від пануючого тоді захоплення соціалізмом, і який при цьому був позначеними конкретними кроками на побудову української державності – Гетьманат Павла Скоропадського. Враховуючи таку особливість важливо зрозуміти – чи був сам П. Скоропадський послідовником консерватизму, адже ж його оточували політики, котрі позиціонували себе

саме таким чином і саме так сприймали період Української Держави всі опозиційні до неї сили. Відповідь на це питання дозволить зрозуміти – яку політичну доктрину можна обрати й зараз для побудови справді незалежної й успішної держави. Так само ставиться за мету з'ясувати ставлення до П. Скоропадського зі сторони сучасників аби зрозуміти – як сприймався тогочасними українцями приписуваний йому консерватизм.

Аналіз джерел та останні дослідження. Оскільки поставлено за мету дослідити сутність політичного курсу П. Скоропадського як керівника Української Держави крізь призму ставлення до нього сучасних йому українських політиків, то, відповідно, джерельну базу дослідження складають спогади активних учасників Української революції 1917-1921 рр. Залучені також окремі брошури пропагандистського характеру, що виходила в діаспорі впродовж кількох десятиліть після подій Української революції 1917-1921 рр. і яка створювалась сучасниками Гетьманату.

Обрання в якості ключової бази цього дослідження опублікованих джерел обумовлено також тим, що вони відображають найбільш явні прояви політики П. Скоропадського, яка власне й аналізується, оскільки ключовим визначено з'ясування уявлення про зміст його політики. А це відображено саме працях мемуарного характеру, оскільки вони були рефлексією сучасників на його політичний курс. У цьому контексті залучені праці як прибічників (Самовидець, 1935; Вислоцький, 1940; Левчук, 1952) або умовно кажучи спільників (Дорошенко, 1954, 1969; Коновалець, 1948; Донцов, 1954; Чикаленко, 2004), так і противників політики П. Скоропадського (Винниченко, 1968, 1980; Христюк, 1921; Ковалевський, 1960; Король, 1967). Також використані й спогади самого Скоропадського про період гетьманування (Скоропадський, 1995). Порівняльний аналіз текстів цих джерел, що й становить основну частину цього дослідження, дозволяє реконструювати найбільш об'єктивну картину сприйняття періоду Гетьманату та самого П. Скоропадського сучасниками, а також і зрозуміти – був він політиком-консерватором чи не був?

Мета статті полягає у відповіді на питання – якій політичній доктрині слідував Павло Скоропадський аби пояснити що з цього може використати Україна зараз для успішного державного будівництва. Також планується зрозуміти – наскільки тогочасний загал в Україні сприймав ідею консерватизму, оскільки сучасники відносили Скоропадського саме до політиків консервативного напрямку.

Виклад основного матеріалу. Цього року виповнилось 150 років із дня народження українського політичного діяча, котрий не вписувався у панівний для періоду його державотворчої діяльності соціалістичний контекст політичної думки. При цьому він був українським патріотом і робив все можливе для побудови незалежної та успішної України. Однак за часів свого короткочасного правління він опинився в ізоляції з боку абсолютної більшості українських політиків, не здобув симпатій загалу і якій політич-

ній доктрині слідував насправді? Для відповіді на ці питання варто проаналізувати спогади сучасників П. Скоропадського, а також і його власні, про період Української Держави. Цей матеріал дозволить зрозуміти – чи був П. Скоропадський насправді політиком консервативного спрямування і як сприймали цю доктрину тогочасні українці.

Першим сегментом аналізованого джерельного матеріалу є праці пропагандистського характеру, що виходили з табору симпатиків П. Скоропадського. Але в самій цій продукції цікава та обставина, що вони з'явилися значно пізніше, аніж численні брошури з жорсткою критикою Гетьманату. Отже, вони виступали своєрідною рефлексією, спробою захистити пам'ять про гетьмана від численних нападників, що саме по собі симптоматично і вказує на панівне негативне сприйняття особи гетьмана навіть серед української політичної еміграції. Тенденція, що була перенесена власне з України часів Гетьманату й вперто зберігалась.

Так, в анонімній праці прибічників гетьмана виданій в еміграції прямо зазначалось, що «ні про кого з членів українського державного здвигу 1917-1919 рр. не розпущено стільки брехні та клевети, що про гетьмана Павла Скоропадського» (Самовидець, 1935, с. 3). Про особливо потужне «фальшування» діяльності та самої пам'яті про П. Скоропадського писав на еміграції і Д. Левчук (Левчук, 1952) вже після смерті гетьмана. Закономірно, що такі праці були своєрідними пропагандистськими брошурами, що вийшли з табору гетьманців. Тож їх неможна вивчати без зв'язки з аналогічною друкованою продукцією, що видавалась супротивним політичним табором. До того ж останніх було значно більше, що свідчить про міру сприйняття / несприйняття особи П. Скоропадського в середовищі самих українців.

Аналогічні дописи видавались й представниками ворожого табору. Але що показово – в останніх не було наведено жодного факту, а лише гучні гасла про те, що Скоропадський підступно захопив владу і нічого не зробив для України (Король, 1967). Ця обставина теж наводить на відповідні висновки, а саме: що в цій критиці більше було прагнення «потопити» політичного ворога, аніж відповідності реаліям і що, нажаль, властиво для українського політичного життя й дотепер, становлячи своєрідний індикатор українського політичного контексту.

Проте в цілому такий вал друкованої продукції, що стосувалась оцінці Гетьманату загалом або спеціально особі П. Скоропадського, засвідчував її особливу гостроту. Почасти це слугує індикатором того, що період Гетьманату мав багато нехарактерного, порівняно з іншими періодами часів Української революції 1917-1921 рр. Закономірно, що вже сама специфіка періоду і такий вал пропагандистської літератури засвідчують багато надуманого і необ'єктивного у висвітленні державотворчої діяльності П. Скоропадського.

Зрозуміло, що як би це не було суб'єктивно, однак потрібно навести також оцінку діяльності на посаді очільника України П. Скоропадського, котра була зроблена ним особисто. Як слідує з щоденника П. Скоропадського за цей

період, він провів титанічну працю зі створення українських збройних сил, налагодив діяльність центральних органів влади, створив державний бюджет та запровадив тверду грошову одиницю – гривню, а також зробив багато іншого, зокрема утвердив представництво України на міжнародній арені шляхом організації дипломатичної служби тощо (Павло Скоропадський, 1995).

Загалом, в усіх своїх діях Скоропадський, за його власними твердженнями, керувався здоровим глуздом і сухим практицизмом (Павло Скоропадський, 1995, с. 146–147 та ін.). Закономірно, що це є його суб'єктивна позиція, але принаймні він чітко відмежував цими своїми заявами свою політику від наявний на той час політичних доктрин і засвідчив, що його доктриною було благо України. І досягти цього він розраховував через використання буд-яких засобів Павло Скоропадський, 1995, с. 192). І оскільки це відповідало дійсності, то це однозначно не можна було розглядати як консервативний політичний курс. Наприклад, опертя спочатку на німців, а коли ті «захитались» – спроби домовитись з Антантою. І певну співпрацю з білим рухом варто розглядати саме у цьому контексті – аби знайти союзника супроти значно страшнішого ворога в особі більшовиків.

Доволі позитивно, однак без політичного підтексту, чітко й лаконічно політику П. Скоропадського охарактеризував один з офіцерів УГА І. Вислоцький (Вислоцький, 1940). При цьому він чітко розвінчував і деструктивні міфи про Скоропадського, що їх поширювали представники лівих партій.

Аналогічно діяльність П. Скоропадського як верховного очільника Української Держави оцінював і один з його політичних соратників Д. Дорошенко.

У своїх мемуарах Дорошенко описує особисту розмову з гетьманом та окреслив його пріоритети: «Гетьман в розмові заявив мені, що його мета будувати міцну самостійну державу українську на національній основі. Я сказав, що це й мій ідеал: міцна українська держава, яка об'єднає коло себе всі землі, заселені українським народом і дасть змогу народові українському влаштувати вільно своє життя по його власній уподобі. «Я не соціяліст, говорив далі Гетьман, але я щиро стою за демократичний лад, за націоналізацію всіх форм громадського життя на Україні, за всебічний розвиток української культури. Селянин мусить дістати землю, але не анархічним способом, не грабунком, а на правних основах, без руйнації економічного життя краю й його багатств» (Дорошенко, 1969, с. 250). Звичайно, такі репліки Скоропадського можна розглядати як прагнення залучити на свій бік більш «лівого» політичного діяча. Але знов таки це не в'яжеться з класичним консерватизмом.

Повертаючись до свідчень про П. Скоропадського Д. Дорошенка, варто сказати, що останній зазначав, що чимало державних установ або напрямів політики почали повноцінно діяти саме за гетьманського правління. Також було запроваджено повноцінну грошову одиницю, налагоджено торгівлю, зв'язок та була започаткована ще ціла низка важливих реформ (Дорошенко, 1954, с. 148–161, 232–376). Особливо акцентувалось на успіхах в сфері освіти, науки, культури (Дорошенко, 1954, с. 336–370).

Правдивість цих тверджень засвідчується, зокрема, діяльністю і в наш час Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, що був заснований гетьманом П. Скоропадським у 1918 р. як один з перших українських університетів.

Об'єктивність цих заяв Дорошенка підтверджується й вказівкою з його боку на прорахунки гетьманської влади та зазначенням чого їй не вдалось досягнути (Дорошенко, 1954, с. 85–114, 232–376). Хоча останнє Дорошенко пояснював дією зовнішніх обставин (особливо російських більшовиків) та потужної лівої опозиції гетьману в середині самої України. А оскільки ключовим індикаторам його несприйняття загалом визначався консерватизм, який фактично ототожнювали з реакційністю, то це пояснює ставлення українського загалу початку ХХ ст. до цієї політичної доктрини. Так само як і те, що найбільший його політичний конкурент – ліві сили і особливо більшовики – всіляко намагались подати Скоропадського саме як адепта консерватизму, аби у такий спосіб підірвати його владу.

Повертаючись до об'єктивності суджень Дорошенка про Скоропадського слід зазначити, що між ними на еміграції посилились тертя, що відобразилось і в щоденнику Скоропадського (Павло Скоропадський, 1995, с. 169). А отже Дорошенко не належав до цілковитих і сліпих послідовників гетьмана, а тому його інформація про часи Гетьманату (написана саме в емігрантський період) може бути розцінена як доволі об'єктивна.

Цілком закономірно, що діаметрально протилежною була оцінка Скоропадського з боку відверто ворожого йому політичного табору, і що засвідчила вище згадана політична белетристика. До критиків Скоропадського належали абсолютно всі представники українських лівих політичних партій, що в той час становили абсолютну більшість українського істеблшменту (Українська державність у ХХ столітті, 1996). Так, один з відомих діячів часів УНР П. Христюк беззастережно засуджував приход П. Скоропадського до влади як державний переворот «зроблений руками німців» і що їх метою було «безконтрольне й грабіжницьке хазайнування на Україні» (Христюк, 1921, с. 163, 166). Аналогічно й активний політичний діяч тих часів лівого спрямування й очільник українського уряду часів Директорії УНР І. Мазепа всіляко дискредитував діяльність П. Скоропадського і наголошував, що «режим гетьманщини став чим далі все більш реакційним» (Мазепа, 1950, с. 58). Але що цікаво – обидва ці українські політики в своїх доволі розлогих спогадах про часи Української революції 1917-1921 рр. практично нічого не написали про період Гетьманату, окрім вище згаданих засуджуючих реплік загального змісту. Подібний стан справ теж має наводити на роздуми щодо їх об'єктивності.

Нетерпимість до постаті П. Скоропадського цілком закономірно продемонстрував також В. Винниченко, який зазнав політичних переслідувань і в принципі був усунений з українського політичного олімпу внаслідок приходу до влади Скоропадського. Винниченко неодноразово зневажливо опишував діяльність гетьмана у своїх мемуарах: «Гетьман був підставною, нік-

чемною фігурою, манекеном і декорацією, за якою стояв німецький генерал та його воля, бажання, інтереси й розпорядження» (Винниченко, 1968, с. 25). При цьому окремі пасажи В. Винниченка в його спогадах, що стосувались правління Скоропадського, взагалі дозволяють припускати своєрідну заздрість та побоювання остаточного усунення з політики, що зводять його критику на лайку та перехід на особистості. Наприклад: «Тим часом клясовий інстинкт у цього дегенерата досить дужий. І клясова честолобність не мала. Йому хочеться зіграти якусь немалу роль. Роль відновителя «твердих устоїв правопорядку» (Винниченко, 1980, с. 306). Все це цілком дискредитує це джерело як носій об'єктивної інформації.

Дещо в м'якшій формі П. Скоропадського піддавав критиці міністр земельних справ УНР М. Ковалевський (Ковалевський, 1960, с. 489). Проте останній фактично критикував Скоропадського за відновлення права приватної власності і що цим кроком він нібито «дуже сильно ударив по селянським інстинктам» (Ковалевський, 1960, с. 493). Проте таке твердження є абсолютною нісенітницею, оскільки навіть російські діячі визнавали вроджений інстинкт українських селян до приватної власності та самостійного господарювання на землі (Шульгин, 1864; Герье, 1878). При цьому Ковалевський охрестив політику Скоропадського як «консервативну» (Ковалевський, 1960, с. 498). І в цьому випадку під «консерватизмом» так само розумілась реакційна політика.

Аналогічний тон мали й спогади про встановлення Гетьманату засновника ОУН Є. Коновальця. Але й він визнавав, що прихід П. Скоропадського до влади відбувся внаслідок недалекоглядної політики УЦР, зокрема й у справі взаємин з німцями (Коновалець, 1948, с. 8). Хоча Коновалець не проминув критикувати Скоропадського за начебто промосковську політику.

Проте в цілому вся критика політики Скоропадського з боку його опонентів з українського політичного табору зводилась до наголосу на відновленні ним старих порядків. На цьому особливо чітко наголошували радянські дослідники (Історія Української РСР, 1977). Однак цілком зрозуміло, що подібні оцінки були засобом засудження свого політичного ворога, так само як і того політичного курсу, який він (Скоропадський) проводив. Тож ці судження так само не можна розглядати за об'єктивні оцінки діяльності П. Скоропадського як очільника Української Держави. Тим більше, що справа українського державного будівництва, що її послідовно проводив Скоропадський після тривалого російського колоніального ярма, однозначно була не спробою повернення до цього старого, а будівництвом нового, хай і з врахуванням власних (українських) національних традицій.

Маємо також й інші оцінки політики П. Скоропадського. Так, доволі нейтрально оцінював діяльність Скоропадського поміркований діяч і щирий український патріот та знаний меценат Є. Чикаленко. Зокрема, він зазначив причиною падіння УЦР те, що вона «не спиралась на життєвий ґрунт, не мала ніякої підтримки в масах, а витала в фантастичних мріях» (Євген Чикаленко, 2004, с. 20). Проте він закидав Скоропадському малий ступінь

українського змісту в політиці та крен у бік Росії, а також і невдалу кадрову політику (Євген Чикаленко, 2004, с. 39–41). Проте добре відомо, що значною мірою це було наслідком загального бойкоту гетьманської влади з боку українських лівих політичних партій, які становили практично весь тогочасний український політикум. Факт, що визнавався й Чикаленком (Євген Чикаленко, 2004, с. 51).

Натомість доволі реалістично політику гетьмана змалював у щоденникових записах за 1918 р. Д. Донцов. Це обумовлювалось тим, що Д. Донцов, вочевидь, критично ставився до політики П. Скоропадського, а також тим, що він був ідеологом та засновником альтернативної консерватизму політичної течії – радикальної. Однак водночас Донцов був наближеною до Скоропадського особою. Відповідно, його свідчення мають більший ступінь об'єктивності. Так ось, Д. Донцов засвідчував українську орієнтацію гетьмана та його реалізм і що його поразка була спричинена як діями німців, так і особливо російських більшовиків та більшості українських політиків лівого табору. Наприклад, Д. Донцов подавав твердження П. Скоропадського про те, що він «хоче збудувати Україну на злість українцям» (Д. Донцов, 1954, с. 23). Також він занотував шире прагнення Скоропадського зберегти Крим у складі України (Д. Донцов, 1954, с. 23–24, 28–29, 56). Так само як і визнання прорахунків в українських органах влади. Цікаві й інші свідчення Д. Донцова: про те, що навіть активні члени Хліборобського союзу (партія хліборобів-власників), що вважався найбільш консервативною українською політичною силою та стояв за утвердження гетьманської влади, вже в червні 1918 р. виступали з жорсткою критикою П. Скоропадського (16, с. 32). До цього можна додати й наведені Донцовим заяви самого гетьмана, що той не може знайти справжніх українців (Д. Донцов, 1954, с. 34). При цьому Д. Донцов пояснював опозицію Гетьманату з боку українських лівих сил тим, що «ті люди не знесуть в своїм оточенні ніякого пана» (Д. Донцов, 1954, с. 67). Тобто сприйняття Скоропадського як політика-консерватора чітко обумовлювалось його аристократичним походженням і своєю чергою ув'язувалось з реакційністю. Читай: консерватизм = реакційність.

Як бачимо, консерватизм (а від нього – реакційність), що приписувався іншими Скоропадському і був головним закидом на його адресу, був пов'язаний з його аристократичним походженням. Відповідно, вже на початку ХХ ст. в суспільстві утвердився стереотип, що консерватор в політиці – це обов'язково представник старої аристократії чи принаймні вищого духовенства. Тож саме тому, попри просте поводження з оточуючими, чимало осіб вважали П. Скоропадського аристократом, а отже й реакціонером. Таку аналогію наводив у своїх спогадах і сам П. Скоропадський: «Мене П. чомусь вважав аристократом, хоча я йому ніколи не висловлював своїх політичних вподобань» (Павло Скоропадський, 1995, с. 89). В цьому контексті аристократичне походження чітко ув'язувалось з відданістю глибоко консервативним політичним поглядам.

Але чи відносив себе до консервативних політиків сам П. Скоропадський? По-перше, чимало сучасників закидали йому необізнаність у політичному житті. Дійсно, до 1918 р. він не мав досвіду участі в політичному житті. Навіть свій прихід до влади Скоропадський пов'язував не з діями політиків консервативного спрямування, яких в Україні тоді скажімо прямо – практично й не було (у європейському розумінні консерватизму), а наростаючим протестом дрібних власників «супроти всього того насильства ... яке вони пережили за рік революції» (Павло Скоропадський, 1995, с. 152).

Тож прямі та опосередковані факти засвідчують, що П. Скоропадський не був досвідченим політиком. Але в у мовах Української революції 1917–1921 рр. він вирішив підтримати тих, хто мислив як і він – реалістично налаштовану частину суспільства. Нажаль, в країні, що була доведена до крайнього виснаження економічного, духовного та будь-якого іншого тривалою Першою світовою війною та подальшою революцією, таких осіб лишилось небагато. Адже ж за таких обставин зростає запит суспільства на політиків-популістів, оскільки лише вони обіцяють швидке вирішення всіх проблем. Оскільки П. Скоропадський не належав до таких, то його діяльність наперед була приречена на поразку, хоча він і зробив чимало для справжнього державного будівництва в Україні і заради України, і що визнається багатьма сучасними дослідниками (Реєнт, 2003; Гай-Нижник, 2019; Пиріг, 2011; Папакін, 2003). Але й це засвідчувало його тяжіння до реальності замість повітряних замків, які будували політики-соціалісти.

Тобто, він був реалістом, що прийшов у владу. Цей його вроджений практицизм (реалістичне бачення ситуації) виявився і в його неодноразових міркуваннях, що в політиці потрібно керуватись здоровим глуздом, а тому союзники можуть перманентно змінюватись. Наприклад, як згадував П. Скоропадський: «Коли ми були відрізані від союзників, я співпрацював з німцями, намагаючись отримати якомога більше для нас користі» (Павло Скоропадський, 1995, с. 192). Звичайно, що це не могло стосуватись політика консервативного напрямку.

Практицизм Скоропадського виявився і в тому, що він, за його власним спогадом: «Хотів створити ... дрібно-демократичну партію, яка б мала вести до компромісу поміж власністю та біднотою» (Павло Скоропадський, 1995, с. 132). І в оперті на селян-власників, оскільки «саме в цьому класі народу закладені здорові громадянські ази» (Павло Скоропадський, 1995, с. 137). Все це об'єктивно не відповідало установкам тих політиків, які вважались консервативними, хоча чимало з них перебравись до України за часів Скоропадського. Але також і тому, що це були російські політики, які в принципі не бажали будівництва незалежної України. Вони зрозуміли, що Скоропадський людина інших поглядів і тому відмовились від підтримки його політики, що було однією з причин такого легкого й швидкого падіння Гетьманату в грудні 1918 р. Але в обох випадках ключова роль у падінні Гетьманату належала російським політикам: більшовикам, котрі всіма засо-

бами переконували український загал, що Скоропадський – це консерватор (а отже реакціонер); та консерваторів, які саботували його підтримку, хоча й не відмовлялись від посад в гетьманській адміністрації або прихистку в Україні за часів Гетьманату.

Висновки. Роблячи загальні висновки цього дослідження, можна констатувати наступне: постать П. Скоропадського є чи не найбільш критикованою з-поміж усіх провідних українських політиків часів Української революції 1917-1921 рр. і водночас чітко відмежованою від решти. Це свідчить, що він жодним чином не міг належати до панівної тоді соціалістичної політичної орієнтації. Саме це, в поєднанні з його аристократичним походженням та вірністю традиційним цінностям (приватна власність, церква, сім'я) дозволило сучасним історикам з легкістю віднести П. Скоропадського до числа політичних діячів консервативного спрямування, що казали вже за його гетьмування і потому на еміграції.

Однак його консервативна політична орієнтація скоріше мала підсвідомий, чи радше – неусвідомлений характер. Бо ж П. Скоропадський не був професійним політиком (а тому вочевидь не особливо розумівся на тонкощах політичного спектру), але однозначно був реалістом. Тож віддавав перевагу тому, що могло забезпечити становлення і міцність суверенної української держави. А весь досвід європейської цивілізації довів, що це неможливо без опертя на такі традиційні цінності, як: повага до закону, приватна власність, держава, церква та інститут сім'ї. Так сталося, що ці вічні європейські цінності поділяв консервативний політичний рух.

Проте у випадку Скоропадського він позиціонував себе саме як прибічника традиційних цінностей (що виявилось навіть у носінні відповідного вбрання, тязі до давніх практик та термінології – у випадку власної титулатури, впровадженні класу «вільного козацтва» тощо), але без віднесення себе до політиків консервативного табору. Так само як і його практична політична діяльність, що характеризувалась гнучкістю та готовністю до швидких варіацій, не вписувалась у канон консерватизму.

Тому віднесення П. Скоропадського до політиків-консерваторів було зроблено поза його волею. Але навіть у випадку українських політиків першої третини ХХ ст., котрі позиціонували себе як представники консерватизму, прагнення Скоропадського, не пов'язані з чіткою заявою своєї політичної спрямованості в традиційному форматі тих часів (консерватор, центрист чи радикал-революціонер), не сприймалися як консервативні. Саме цим, вочевидь, можна пояснити пізніше розходження П. Скоропадського з низкою своїх прибічників, зокрема В. Липинським, в емігрантський період. Не кажучи вже про його несприйняття абсолютною більшістю тогочасних українських політиків, котрі перебували в полоні різних радикальних рухів та політичних доктрин.

Отже, П. Скоропадський – це перш за все політик-прагматик, й водночас і прибічник традиціоналізму. Однак не професійний політик, принаймні

у 1918 р., за часів Гетьманату. Саме тому він не міг бути консерватором в класичному розумінні, але був інтуїтивним послідовником консерватизму, там, де він збігався з його поглядами і світоглядними установками. Відповідно, він належав до розряду тих осіб, яких завжди було недостатньо в Україні – реалістично мислячих. Звичайно, й він припускався помилок у своїй політичній діяльності. Та головна проблема полягала в іншому – доведене до крайнього зубожіння та втоми Першою світовою війною та пограбуванням з боку імперської влади населення України віддало перевагу не політику-реалісту, а найбільш популістським силам свого часу – лівим соціалістам, особливо – більшовикам, оскільки їх обіцянки не знали меж та подавались як легко досяжні. Це обумовило поразку Української революції 1917-1921 рр. і втрату відновленої політичної незалежності.

Тож цей досвід має бути засторогою для сучасної України: реалістичний план (хай яким приземленим і повільним в реалізації він видається) матиме для України набагато більше користі, ніж голослівні заяви політиків-популістів. Нажаль, сучасний світовий політичний простір характеризується зростанням популярності найбільш демагогічних політиків, що ставить під загрозу самі підвалини європейської цивілізації. Відповідно, потрібно врахувати історичний досвід та звернутись до фундаментальних засад європейської цивілізації і в поточному політичному житті у нашій державі і тоді вона збереже свою самостійність та назавжди стане невід'ємною частиною вільно-демократичного світу.

Потрібно врахувати й дії російських політиків різного спектру (від ультра-лівих на кшталт більшовиків до ультра-правих, що орієнтувались на Білий рух) щодо українського політикуму. Побачивши і зрозумівши природний практицизм П. Скоропадського, вони фактично об'єднали зусилля щодо підриву його авторитету в середовищі українців. Адже ж такий політик міг збудувати незалежну Україну і вона була б втрачена для Росії. Тож вони всіляко паплюжили особу гетьмана, навіть і після втрати ним влади. Це було перенесено і на консервативну політичну доктрину, оскільки вона була найближчою до гетьманської політики і заперечувала ліворадикальні експерименти. Тож консерватизм в Україні завдяки тривалій російській пропаганді став ототожнюватись із реакційністю. Однак це не відповідає дійсності, бо всі європейські держави будувались і зміцнювались саме завдяки цій політичній доктрині. Тож цей стереотип теж має бути зруйнований.

Список використаних джерел і літератури:

- Винниченко, В.** (1968). *Відродження нації* (Ч.ІІ). Київ, Відень, Нью-Йорк, 25 с.
- Винниченко, В.** (1980). *Щоденник 1911-1920*. Едмонтон, Нью-Йорк, 306 с.
- Вислоцький, І.** (1940). *Гетьман Павло Скоропадський в освітленні очевидців*. Торонто, 39 с.
- Гай-Нижник, П. П.** (2019). *1918-й: два перевороти*. Київ: Вид. Марко Мельник, 298 с.

Герье, В. & Чичерин, Б. (1878). *Русский дилетантизм и общинное землевладение. Разбор книги князя А. Васильчикова «Землевладение и земледелие»*. Москва: Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 250 с.

Дергачов, О. (кер. авт. кол.). (1996). *Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз*. Київ: Політична думка, 434 с.

Донцов, Д. (1954). *Рік 1918*. Київ. Торонто, 128 с.

Дорошенко, Д. (1954). *Історія України, 1917-1923 рр.* (в 2 т., Т.2). Нью-Йорк, 424 + LXXXVI с.

Дорошенко, Д. (1969). *Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1920)* Мюнхен, 250 с.

Ковалевський, М. (1960). *При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії*. Інсбрук, 720 с.

Кондуфор, Ю. Ю. (голов. ред.), **Супруненко, М. І.** (відп. ред.) та ін. (1977). *Історія Української РСР* (у 8 т., Т.5). Київ: Наук. думка, 692 с.

Коновалець, Є. (1948). *Причинки до історії української революції*. [Б. м.], 48 с.

Король, Н. (1967). *Як Павло Скоропадський став гетьманом*. Нью-Йорк, 23 с.

Левчук, Д. (1952). *Гетьман Павло Скоропадський у світлі історичних фактів*. Торонто: Наша держава, 15 с.

Мазепа, І. (1950). *Україна в огні й бурі революції, 1917-1921* (в 2 т., Т.1). [Б. м.]: Прометей, 210 с.

Папакін, Г. В. (2003). *Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина*. Історико-архівні нариси. Київ, 282 с.

Пиріг, Р. (2011). *Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 336 с.

Реєнт, О. (2003). *Павло Скоропадський*. Київ: Альтернативи, 304 с.

Самовидець. (1935). *Хто є гетьман Павло Скоропадський?* Чикаго, 8 с.

Скоропадський, П. (1995). *Спогади (кінець 1917 – грудень 1918)*. Київ, Філадельфія, 493 с.

Христюк, П. (1921). *Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.* (в 2 т., Т.2). Відень: Український соціологічний інститут, 204 с.

Чикаленко, Є. (2004). *Щоденник (1918-1919)* (в 2 т., Т.2). Київ: Темпора, 464 с.

Шульгин, В. Я. (1864). *Юго-Западный Край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863)*. Киев, 254 с.

References:

Vynnychenko, V. (1968). *Vidrodzhennia natsii* [The rebirth of the nation] (Vol.III). Kyiv, Viden, Niu-York, 25 s. [in Ukrainian].

Vynnychenko, V. (1980). *Shchodennyk 1911-1920* [The Diary 1911-1920]. Edmonton, Niu-York, 306 s. [in Ukrainian].

Vyslotskyi, I. (1940). *Hetman Pavlo Skoropadskyyi v osvtilenni ochevydytsiv* [Hetman Pavlo Skoropadskyyi in the light of eyewitnesses]. Toronto, 39 s. [in Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk, P. P. (2019). *1918-y: dva perevoroty* [1918: 2 coups]. Kyiv: Vyd. Marko Melnyk, 298 s. [in Ukrainian].

Gere, V. & Chicherin, B. (1878). *Russkii diletantizm i obshchinnoe zemlevladenie. Razbor knigi knyazya A. Vasilchikova «Zemlevladenie i zemledelie»* [Russian diletantism and communal landholding. An analysis of Prince A. Vasylichikov's book "Landing and Land Development"]. Moskva: Tip. A. I. Mamontova i Ko, 250 s. [in Russian].

Derhachov, O. (кер. авт. кол.). (1996). *Ukrainska derzhavnist u XX stolitti. Istoryko-politolohichniy analiz* [Ukrainian statehood in the 20th century. Historical and political analysis]. Kyiv: Politychna dumka, 434 s. [in Ukrainian].

Dontsov, D. (1954). *Rik 1918*. Kyiv [1918. Kyiv]. Toronto, 128 s. [in Ukrainian].

Doroshenko, D. (1954). *Istoriia Ukrainy, 1917-1923 rr.* [History of Ukraine, 1917-1923]. (Vol.2). Niu-York, 424 + LXXXVI s. [in Ukrainian].

Doroshenko, D. (1969). *Moi spomyny pro nedavnie-mynule (1914-1920)* [My memories of the recent past (1914-1920)]. Miunkhen, 250 s. [in Ukrainian].

Kovalevskiy, M. (1960). *Pry dzherelakh borotby. Spomyny, vrazhennia, refleksii* [At the sources of the struggle. Memories, impressions, reflections]. Insbruk, 720 s. [in Ukrainian].

Kondufor, Yu. Yu. (Ed.), **Suprunenko, M. I.** (Ed.) ta in. (1977). *Istoriia Ukrainskoi RSR* [History of the Ukrainian SSR]. (Vol.5). Kyiv: Nauk. dumka, 692 s. [in Ukrainian].

Konovalets, Ye. (1948). *Prychynky do istorii ukrainskoi revoliutsii* [Reasons for the history of the Ukrainian revolution]. [B. m.], 48 s. [in Ukrainian].

Korol, N. (1967). *Yak Pavlo Skoropadskiy stav hetmanom* [How Pavlo Skoropadsky became hetman]. Niu-York, 23 s. [in Ukrainian].

Levchuk, D. (1952). *Hetman Pavlo Skoropadskiy u svitli istorychnykh faktiv* [Hetman Pavlo Skoropadsky in the light of historical facts]. Toronto: Nasha derzhava, 15 s. [in Ukrainian].

Mazepa, I. (1950). *Ukraina v ohni y buri revoliutsii, 1917-1921* [Ukraine in the fire and storm of revolution, 1917-1921]. (Vol.2). [B. m.]: Prometei, 210 s. [in Ukrainian].

Papakin, H. V. (2003). *Pavlo Skoropadskiy: patriot, derzhavotvorets, liudyna. Istoryko-arkhivni narysy* [Pavlo Skoropadsky: a patriot, a state builder, a human being. Historical and archival essays]. Kyiv, 282 s. [in Ukrainian].

Pyrih, R. (2011). *Ukrainska hetmanska derzhava 1918 roku. Istorychni narysy* [Ukrainian hetman state of 1918. Historical essays]. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 336 s. [in Ukrainian].

Reient, O. (2003). *Pavlo Skoropadskiy* [Pavlo Skoropadsky]. Kyiv: Alternatyvy, 304 s. [in Ukrainian].

Samovydet. (1935). *Khto ye hetman Pavlo Skoropadskiy?* [Who is Hetman Pavlo Skoropadsky?]. Chykaho, 8 s. [in Ukrainian].

Skoropadskiy, P. (1995). *Spohady (kinets 1917 – hruden 1918)* [Memories (end of 1917 – December 1918)]. Kyiv, Filadelfia, 493 s. [in Ukrainian].

Khrystiuk, P. (1921). *Zamitky i materialy do istorii ukrainskoi revoliutsii 1917-1920 rr.* [Notes and materials on the history of the Ukrainian revolution of 1917-1920]. (Vol.2). Viden: Ukrainskyi sotsiolohichniy instytut, 204 s. [in Ukrainian].

Chykalenko, Ye. (2004). *Shchodennyk (1918-1919)* [The Diary (1918-1919)]. (Vol.2). Kyiv: Tempora, 464 s. [in Ukrainian].

Shulgin, V. Ya. (1864). *Yugo-Zapadnii Krai v poslednee dvadtsatypiatiletie (1838-1863)* [Southwestern Krai in the last twenty-five years (1838-1863)]. Kyiv, 254 s. [in Russian].

Отримано: 15.09.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.206-214
УДК 94(477)«1923/1925»

МОГИЛЬНИЙ Леонід – доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 60, м. Київ, індекс 01033, Україна (mohylnyi@knu.ua)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3167-2411>
Researcher ID AAB-3942-2020

MOHYLNYI Leonid – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 60 Volodymyrska Street, Kyiv, index 01033, Ukraine (mohylnyi@knu.ua)

Бібліографічний опис статті: Могильний, Л. (2023). «Товариство єдності і згоди»: ланка зв'язку поколінь (1923-1925 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 206–214.

«ТОВАРИСТВО ЄДНОСТІ І ЗГОДИ»: ЛАНКА ЗВ'ЯЗКУ ПОКОЛІНЬ (1923-1925 рр.)

Анотація. Мета статті – аналіз архівних матеріалів, спогадів учасників і праць дослідників для висвітлення діяльності випускників Київської трудової школи імені Т. Шевченка – «Товариства єдності і згоди» (ТЄЗ), заснованого за участі патріотичної частини учнів і вчителів. **Методологічну основу** дослідження склали принципи історизму, об'єктивності, системності і всебічності, використано методи узагальнення і синтезу. **Наукова новизна** публікації полягає в тому, що вперше на основі опублікованих і неопублікованих архівних матеріалів досліджено передумови, формування та історія ТЄЗ. **Висновки.** Заснування ТЄЗ стало викликом для тодішньої влади, що прагнула ліквідувати будь-які альтернативні організації, які відкрито чи опосередковано ставили мету своєї діяльності – збереження національної ідентичності – вище за більшовицьку ідеологію. Для применшення значення подібних ідей більшовики свідомо звинувачували їхніх учасників у «буржуазному націоналізмі», «відсталості», називали людьми, які йдуть проти вимог життя і дотримуються «мертвих гасел». Однак, попри подібний тиск, частина випускників не тільки зберігала зв'язок зі школою, але й формувала власну думку щодо маніпулятивних і образливих звинувачень. В результаті об'єктивних і суб'єктивних причин з 60 учасників в організації залишилося лише дванадцять, що за соціологічними мірками є достатньо вазомим результатом. Саме ця частина молоді згодом стала основою відомої Спілки української молоді.

Ключові слова: Павлушков Микола, Єфремов Сергій, Київська трудова школа імені Т. Шевченка, Товариство, єдність і згода, Спілка Української Молоді.

SOCIETY OF UNITY AND CONSENT: A LINK BETWEEN GENERATIONS (1923-1925)

Abstract. The purpose of the article is to analyse archival materials, participants' memoirs and researchers' works to highlight the activities of the Society of Unity and Consent, founded by

the patriotic students and teachers of the Taras Shevchenko Kyiv Labour School. The methodological basis of the study is the principles of historicism, objectivity, systematicity and comprehensiveness. The scientific novelty of the publication lies in the fact that for the first time, on the basis of published and unpublished archival materials, the preconditions, formation and history of the Society of Unity and Consent are studied. Conclusions. The founding of the Society of Unity and Consent was a challenge to the system of government of that time, which sought to eliminate any alternative organisations that openly or indirectly put the preservation of national identity above Bolshevik ideology. To belittle the importance of such ideas, the Bolsheviks deliberately accused their participants of "bourgeois nationalism", "backwardness", and called them people who went against the demands of life and adhered to "dead slogans". However, despite such pressure, some graduates not only maintained their connection with the school, but also formed their own opinions on the manipulative and insulting accusations. Due to various objective and subjective reasons, only twelve out of 60 members remained in the organisation, which is a significant result by sociological standards. It was this part of the youth that later became the basis of the well-known Union of Ukrainian Youth.

Key words: Mykola Pavlushkov, Serhii Yefremov, Taras Shevchenko Kyiv Labour School, Comradeship, Society of Unity and Consent, Union of Ukrainian Youth.

Постановка проблеми. Аналізуючи матеріали з історії українського визвольного руху перших десятиліть після захоплення України більшовиками, дослідники постають перед складними завданнями щодо виокремлення напрямів його розвитку, діяльності різних антирадянських груп, їхнє бачення перспектив української державності. Більшість активних борців за незалежність України були змушені залишити рідну землю й емігрувати. Проте, всупереч ризикам, частина учасників національного руху вирішила залишитись. Невизначена національна політика радянської влади в 1920-х роках давала цим людям наївні сподівання на відновлення незалежності України. Романтичні ідеї знайшли відгук не лише серед представників старшого покоління, але й у молодіжному середовищі. Одним із таких молодіжних центрів стало об'єднання частини випускників Київської трудової школи імені Т. Шевченка. Серед учителів, що працювали в школі, вирізнялась невелика група колишніх учасників національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., яка належала до ліберального напрямку та була близька до колишньої Української партії соціалістів-федералістів під керівництвом С. Єфремова. Ця група дотримувалася типових для цієї партії ненасильницьких форм відстоювання національних інтересів через роботу в культурно-освітньому та науковому просторі.

Упродовж останніх десятиліть серед науковців продовжуються дискусії щодо різноманітних організацій і груп, що діяли на території України, підконтрольній більшовикам, і відомих нам з матеріалів судових процесів і спогадів сучасників. Особливо складно відрізнити правду від вигадок, аналізуючи інформацію тогочасних архівів. Перед нами постає досить складне питання довіри до подібних матеріалів, оскільки в матеріалах цього джерельного масиву реальні події тісно переплелися з маніпулятивними перебільшеннями і спотвореннями, спричиненими більшовицькими органами розслідування. Загрози, шантаж, насильство, прихований та очевидний тиск сприяли де-

формації інформаційного змісту цих матеріалів. Тому необхідно порівнювати кожний факт і подію з іншими джерелами різних періодів.

Аналіз джерел та останні дослідження. Наукові дослідження перших десятиліть ХХІ ст. демонструють тенденції щодо неухильного інтересу вчених до розкриття усіх сторін формування, складу учасників, програмних або ідейних засад, активної чи пасивної сторони діяльності патріотичного руху в радянський період часу. Процеси історії національно-державного відродження України посилили такі зацікавлення щодо окремих персоналій і окремих об'єднань, які в період домінування більшовизму не змірилися з наявною політичною ситуацією і намагалися об'єднати навколо себе захисників українських національних інтересів відповідно до своїх романтичних уявлень про революційну боротьбу або принаймні зберегти власні політичні переконання. У історіографії здійснено лише декілька обережних спроб розглянути і об'єктивно оцінити передумови, становлення організаційних структур і формування програмних вимог СУМ і одного з її керівників М. Павлушкова, але не її попередника ТЄЗ. Серед праць дослідників, в загальних рисах, описано і охарактеризовано лише М. Павлушкова як учасника судового процесу Спілки визволення України, однак не розкрито його ролі в ТЄЗ. Щобільше, повністю відсутні дослідження про передумови, причини, структуру і діяльність цієї організації. Окремі епізоди з історії ТЄЗ можна знайти у щоденниках С. Єфремова (Єфремов, 1997), спогадах Н. Полонської-Василенко (Полонська-Василенко, 2011) і свідченнях М. Павлушкова, В. Дурдуківського, О. Гермайзе і О. Гребенецького. Особливу цінність для розкриття історії ТЄЗ становлять саме архівні матеріали ГДА СБУ, попри те, що потребують належного критичного сприйняття, враховуючи обставини їх написання. У архівних матеріалах на М. Павлушкова зосереджена переважна кількість інформації про ТЄЗ. У справах на В. Дурдуківського, О. Гребенецького, О. Гермайзе та інших учителів школи інформація про ТЄЗ передана у надто скороченому вигляді (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, тт. 48, 56, 63, 70, 78).

Мета статті. Спираючись на архівні матеріали, спогади і напрацювання дослідників з історії 1920-х рр., проаналізувати передумови, причини, формування, основні напрями співпраці випускників і учителів Київської трудової школи імені Т. Шевченка, наслідки діяльності «Товариства єдності і згоди».

Виклад основного матеріалу. З утвердженням більшовицького режиму на початку 1920-х років на значній частині території України національний рух опору був частково знищений. Активні його учасники перебували в еміграції, частина відійшла від політичної діяльності і намагалася зосередитись на науковій та культурницькій роботі. Першочерговим їхнім завданням стало збереження досягнень попереднього періоду, а в окремих випадках і їх розширення у освітній, академічній і релігійній сфері. Продовжити таку роботу без залучення нового покоління працівників було складним завданням. Тому частина представників української інтелігенції намагалася здійснювати

розширення лав патріотів за допомогою різноманітних засобів прямого і опосередкованого впливу.

Одним із найпоширеніших осередків для виховання національно свідомої молоді стали українські школи, в яких працювало дуже багато представників патріотичної української інтелігенції. Прихильники цього напрямку своїм пріоритетним завданням вважали наполегливу еволюційну роботу, яка лише з часом дасть потрібний результат. Головним завданням такої діяльності було виховання молодого патріотичного покоління, яке також мало постійно розширювати коло однодумців і працювати на перспективу. Одним із центрів подібного виховання молоді стала Київська трудова школа імені Т. Шевченка на чолі з директором В. Дурдуківським.

Школа одна з перших у Києві запровадила для своїх учнів шкільне самоврядування, що давало можливість для багатьох вихованців проявити свої лідерські здібності й таланти. Додатковою стимулом для навчання і саморозвитку стала підтримка з боку вчителів самодіяльності і творчості учнів, створення учнівського наукового клубу, що складався з декількох гуртків та організація музею дитячої творчості (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 48, арк. 9–10). Цілком зрозумілим було бажання керівництва школи зберегти зв'язок з учнями і спрямувати їх життєвий вибір у проукраїнському напрямі.

У червні 1923 р., після вручення документів про завершення навчання Трудової школи імені Т. Шевченка, частина випускників створила «товариство під назвою ТЕЗ», тобто «Товариство Єдність і Згода» до якого увійшло близько тридцяти людей. У науковій літературі об'єднання більш відоме як «Товариство єдності і згоди».

Ініціативу випускників підтримав директор школи В. Дурдуківський, одна із класних керівників – М. Прохорова (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 51–52, 155) та декілька учителів – О. Гермайзе, О. Гребенецький і Ю. Трезвінський (ГДА СБУ, т. 48, арк. 23). За спогадами Н. Павлушкової, В. Дурдуківський був надзвичайно патріотичною людиною, тому проігнорувати ініціативу учнів не міг. Випускники запам'ятали, зокрема, декілька його тверджень про перевагу спільної справи над індивідуальними інтересами. В. Дурдуківський говорив, що «горе тому народові, якого зрадлива доля позбавила міцного історичного коріння, який не витворив національного ґрунту», тому «ми, культурне громадянство, і перш за все школи, мусимо знову зв'язати його зі славним минулим, мусимо повернути порвані за лихих часів, історичні традиції» (Павлушкова, 1964, с. 35). Власне кажучи, В. Дурдуківський говорив не про абстрактні речі від себе, він, у цьому випадку, говорив від усього педагогічного колективу школи, де працювали його однодумці.

Основною ціллю ТЕЗ було збереження зв'язку між колишніми учнями і школою, взаємодопомога і бажання не дати молоді «розпорозитися» і попастися під денационалізуючий радянський вплив (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 155). В. Дурдуківський пояснював мету створення товариства як спробу «зберегти українську шкільну молодь від потужного впливу ши-

рокого і надзвичайно дужого моря російської культури» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 48, арк. 23) та «дати змогу молоді, приглянутись до життя, не захоплюватись політикою, підготувати їх до свідомого ставлення до комсомолу, що про нього в ті часи в літературі чимало писалося неправильно» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 48, арк. 23).

Як писала Н. Полонська-Василенко, у освітній сфері більшовицька влада намагалася запровадити своєрідну «формулу» поступок для суспільства – національну по формі та соціалістичну за змістом (Полонська-Василенко, 2011, с. 398). Природньо, коли випускники потрапляли у позашкільне середовище, перед ними поставав нелегкий вибір траєкторії власного життя. Або зберегти свої патріотичні переконання, або асимілюватися у поліетнічному середовищі і втратити свою національну ідентичність. Власне кажучи ідеї інтернаціоналізму для того і просувалися владою, щоб максимально відмежувати молодь від ідей, що домінували у 1917-1921 рр. Більшовицька пропаганда пропагувала наратив про застарілість ідеї національної ідентичності, і нав'язливо подавала обґрунтування інтернаціоналізації суспільства як альтернативу глобалізаційним процесам. Імперська ідея «розчинення слов'янських народів у великому російському морі» була замінена на ідею «світової пролетарської революції», «допомозі братнім народам» у боротьбі з капіталізмом і створення світової системи соціалістичних країн.

Для координації своєї взаємодії із школою і між собою колишні учні створили керівну групу під назвою «Бюро», до якого увійшли В. Димнич, Г. Луговенко, С. Малащук і М. Павлушков. Головою Бюро випускників спочатку обрали С. Малащука, а через деякий час – Г. Луговенка. Секретарем ТЄЗ став М. Павлушков (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 12).

У слідчій справі Союзу Визволення України засновником і керівником «ТЄЗ» називали лише М. Павлушкова і перелічували її активних учасників – Б. Матушевського, С. Малащука, Н. Собко, Д. Бобира, Д. Кокота, Г. Слободяника, П. і Н. Нечитайлів, Ю. Виноградову, М. Скрипника і О. Бовкуна (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 30–31). В цій ситуації ми бачимо певні маніпуляції з інформацією з боку слідчих, які конструювали справу виходячи з власної логіки подій. В першу чергу для того, щоб обґрунтувати послідовність антирадянських переконань М. Павлушкова.

Упродовж перших років після випуску збори ТЄЗ проходили у приміщенні школи. Перше зібрання відбулося 14-15 червня 1923 р. (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 52, 94). За спогадами М. Павлушкова, з учителів прийшли лише В. Дурдуківський, М. Прохорова і О. Гребенецький (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 52). Зважаючи на святковий настрій, спеціальних питань учасники зборів тоді не розглядали. Єдину активність проявили учні з Літературного гуртка, які зачитали низку своїх поетичних і прозових творів (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 12).

Серед загальних питань на першій зустрічі було прийнято, мабуть, цілком передбачуване для усіх випускників рішення – збиратися у приміщен-

ня школи раз на місяць, кожного 11 числа, в день випуску (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 52). Перші місяці після випуску зібрання носили цілком практичний характер. Значна частина випускників готувалася до вступу в Інститути народної освіти і була зацікавлена отримати від частини викладачів, які працювали і у закладах вищої освіти знання, необхідні для успішної здачі вступних іспитів. Для цього було створено два гуртки – математичний на чолі з Н. Шульгіною і політичний – О. Гермайзе. Підготовка до вступу відбувалася протягом осені 1923 – зими 1924 рр. (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 52, 75).

За домовленістю, виробленою під час першої зустрічі, всі наступні зібрання поділялися на дві частини – офіційну, де обговорювалися організаційні питання щодо допомоги школі і вільну частину, що використовувалася для читання власних творів Літературної групи (М. Павлушкова, Н. Собко, О. Христосенко, Б. Матушевський), співів, танців і приватних розмов. Випускники планували відвідувати шкільні свята, брати участь у створенні шкільної газети, ознайомлювати учнів у профшколах та ін. Кожні подібні збори тривали від 2 до 4 годин (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 12, 53; т. 48, арк. 24).

«Щоб дати членам якийсь безпосереднє, не абстрактне, в ньому зацікавлення» також обговорювалося питання легалізації ТЄЗ через створення декількох різних гуртків (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 162). Однак розосередженість випускників по різних навчальних закладах і навіть містах, наявність пробільшовицької мережі комсомольських осередків, до якої потягнулась частина випускників, перешкождала можливості для легалізації подібного об'єднання. Організація однозначно розумілася як відокремлена структура, яка не бажає інтегруватися у радянську дійсність, і таким чином, сприймалася як контрреволюційна і антирадянська.

Зважаючи на обставини і вступ багатьох випускників до Інститутів Народної Освіти і технікумів, уже з червня 1924 р. зібрання стали помітно менш чисельними і не такими частими як раніше (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 155). Іноді серед молоді поширювалися панічні чутки про можливі арешти учасників ТЄЗ. Тому, зважаючи на такі несприятливі обставини, багато випускників свідомо відмовлялися приходити на інші зустрічі (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 54).

У матеріалах слідчої справи СВУ – СУМ особливо зазначалась активність учасників ТЄЗ, які входили до Літературного гуртка. Слідчі намагалися подати цю інформацію для пояснення, не тільки щодо ініціаторів створення ТЄЗ, але і обґрунтування думки, що саме учасники гуртка склали ядро й наступної антибільшовицької організації – Спілки української молоді (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 13).

Фактично, саме Літературний гурток був єдиною активною групою у товаристві. Спочатку він складався з 5 осіб – Н. Собко, М. Павлушкова, А. Луговенка, Ф. Дурдуківського і Б. Матушевського (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70,

арк. 13). Учасники ставили своїм завданням готувати реферати (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 75), студіювати класичну літературу й писати власні твори. Допомогати учасникам групи на прохання В. Дурдуківського погодився С. Єфремов, який взяв участь у перших зібраннях. Гурток навіть отримав свою оригінальну назву – «Квінта», згодом, через зменшення кількості учасників – «Кварта». С. Єфремов у своєму «Щоденнику» жартівливо називав подібну діяльність молоді «шуканням» свого місця у житті, коли «досить взяти якийсь тріскучий графарет, присмажити його колективізмом та згадками про робітництво та ще до того усіх виляяти за одсталість і індивідуалізм – і слава готова» (Єфремов, 1997, с. 85). На прохання В. Дурдуківського С. Єфремов прочитав для гуртківців дві лекції з історії західної літератури, зокрема про Байрона (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 48, арк. 24). Учасники гуртка також спільно ділилися враженнями від прочитаних творів, звертали увагу на умови і час написання творів. Після від'їзду до Харкова Н. Собко і виходу з нього Ф. Дурдуківського засідання гуртка припинилися і він розпався (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 55).

Відхід від участі у ТЄЗ інших його керівників призвів до того, що М. Павлушков залишився єдиним учасником Бюро ТЄЗ. Зважаючи на активізацію більшовицької влади у пошуку внутрішніх ворогів, і за рекомендацією В. Дурдуківського і С. Єфремова, товариство прийняло рішення самоліквідуватись (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 155–156, 163). Обґрунтуванням цього кроку стала низка подій, під час яких виявилось, що ставлення до випускників школи як учасників ТЄЗ сприймалося у навчальних закладах, куди вони вступили вчитися, з негативного боку і трактувалося як участь у нелегальній контрреволюційній організації (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 95).

Іншою підставою для самоліквідації ТЄЗ була низька явка учасників. З 60 учасників першого зібрання з кожною наступною зустріччю їх ставало все менше, аж поки не дійшло до декількох осіб. Як пояснював для себе М. Павлушков, у кожного склалися власні життєві обставини, які не давали можливості приїжджати на зустрічі (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 53), тому припинення існування товариства носило і практичний характер. У 1925 р. останнім кроком до ліквідації об'єднання став лист Н. Собко до М. Павлушкова. Н. Собко, яка була дуже активною під час навчання у школі, після вступу до Харківського ІНО «радикально змінила свої погляди» і виступила з критикою організації «як непотрібної» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 68), що йде «проти життя», дотримується «мертвих гасел», перебуває «під впливом відсталого від вимог сучасності В. Дурдуківського», «замкненим у своїй школі» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 70, арк. 54, 68).

Тобто, у цій ситуації власне відбулося саме те, про що говорив і писав В. Дурдуківський – випускниця змінила власні пріоритети, поставивши абстрактні більшовицькі ідеї вище за наявні національні інтереси. Як писав В. Дурдуківський, «серед членів ТЄЗу активніша шкільна частина (комсо-

мольці) почали говорити про неправильну лінію ТЄЗу, про його непотрібну шкільну роботу», «в деяких профшколах і технікумах («Пед. Технікум ім. Грінченка») стали ширитися небажані чутки про ТЄЗ як про шкідливу в політичному відношенні організацію, що йде проти завдань комсомолу» (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67098ФП, т. 48, арк. 24).

Існування подібних груп і організацій в першій половині 1920-х років ще було можливим, зважаючи на загравання більшовицької влади з великими етнічними групами у складі СРСР. Але з утвердженням і зміцненням позицій тоталітарного режиму перспектив у таких об'єднань не було, вони піддавалися деструктивній критиці і, не витримавши осуду й критики, самоліквідувалися і зникали.

Висновки. Враховуючи критичне ставлення до архівних матеріалів, спогади сучасників та наявні наукові дослідження з цього питання, можна прийти до висновку про тимчасове формування у 1920-х рр. умов, що давали невелику можливість для створення різноманітних освітянських і мистецьких об'єднань. Однією із таких груп стало об'єднання випускників Київської Трудової школи імені Т. Шевченка для підтримки зв'язку зі школою. В першу чергу в існуванні подібної групи було зацікавлене керівництво школи на чолі з В. Дурдуківським, який сподівався, що патріотичне виховання дасть можливість його учням не асимілюватися і не втратити національну ідентичність у тогочасному суспільстві.

Аналіз наявних спогадів та архівних матеріалів дозволяє говорити про не стійку, а лише ситуативну групу однодумців, які тимчасово об'єдналися навколо спільних тем школи і випускників. Зрозуміло, що заявляти про антиурядову діяльність подібного об'єднання не дають підстав ні архівні документи, ні спогади учасників. Цінністю подібної організації стало бажання педколективу школи прищепити своїм випускникам патріотичні почуття до Батьківщини, сподіваючись, що їм, у перспективі, вдасться вирішити «українське питання» – сформувати суспільство, здатне до відновлення державності України. Важливість ТЄЗ також полягає у тому, що саме існування цієї організації заклало підвалини не так для об'єднання романтичних випускників, як дало початок одному із найвідоміших антибільшовицьких об'єднань – Спілці української молоді (СУМ). Існування ТЄЗ доводить один із очевидних фактів впливу представників 1917-1921 рр., які працювали у освітній сфері, на формування світогляду майбутньої генерації українців і підтримки зв'язку поколінь між собою. Зважаючи на складні обставини, існування і поширення ідей відновлення незалежності України серед молоді, робота українських учителів-патріотів на перспективу давала шанс зберегти і розширити кількість прихильників цієї ідеї в наступні десятиріччя.

Перспективним є подальше дослідження персоналії учасників молодіжного об'єднання, теми передісторії Спілки Української Молоді і її безпосереднього впливу на формування локальної суспільної думки в 1923-1925 рр.

Список використаних джерел і літератури:

- Антоненко-Давидович, Б.** (1999). *СВУ* (у 2 т. Т.2). Київ: Наук. думка, 421–481. Галузевий державний архів Служби безпеки України.
- Даниленко, В. М.** (Упоряд.). (2012). *Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927-1929 рр.* Київ: Темпора, 756 с.
- Єфремов, С. О.** (1997). *Щоденники, 1923-1929.* Київ: ЗАТ «Газета «Рада», 848 с.
- Могильний, Л.** (2016). Суспільно-політичні погляди Осипа Гермайзе. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, (147), 33–38.
- Павлушкова, Н.** (1964). Спілка визволення України й Спілка української молоді (Спогади). *Спілка визволення України й Спілка української молоді. Спогади, документи й матеріали про діяльність.* Нью-Йорк, Мюнхен: Видання Спілки визволення України, 2, 20–73.
- Полонська-Василенко, Н.** (2011). *Спогади.* Київ: Києво-Могилянська академія, 591 с.
- Пристайко, В. І. & Шаповал, Ю. І.** (1995). *Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти.* Київ: Інтел, 448 с.

References:

- Antonenko-Davydovych, B.** (1999). *SVU [Union for the Liberation of Ukraine].* (Vol. 2). Kyiv: Nauk. dumka, 421–481. [in Ukrainian].
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Branch State Archive of Security Service of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Danylenko, V. M.** (Comps.). (2012). *Ukrainska intelihtentsiia i vlada: Zvedennia sekretnoho viddilu DPU USRR 1927-1929 rr.* [Ukrainian Intelligentsia and Government: Reports of the Secret Department of the State Political Department USSR 1927-1929]. Kyiv: Tempora, 756 s. [in Ukrainian].
- Yefremov, S. O.** (1997). *Shchodennyky, 1923-1929* [Diaries, 1923-1929]. Kyiv: ZAT «Hazeta «Rada», 848 s. [in Ukrainian].
- Mohylnyi, L.** (2020) *Suspilno-politychni pohliady Osypa Hermaize* [Social and political views of Osyp Hermaize]. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History*, (147), 33–38. [in Ukrainian].
- Pavlushkova, N.** (1964). *Spilka vyzvolennia Ukrainy i Spilka ukrainskoi molodi* (Spohady) [The Union for the Liberation of Ukraine and the Union of Ukrainian Youth (Memories)]. *Spilka vyzvolennia Ukrainy i Spilka ukrainskoi molodi. Spohady, dokumenty y materialy pro diialnist.* Niu-York, Miunkhen: Vydannia Spilky vyzvolennia Ukrainy, 2, 20–73. [in Ukrainian].
- Polonska-Vasylenko, N.** (2011). *Spohady* [Memoirs]. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia, 591 s. [in Ukrainian].
- Prystaiko, V. I. & Shapoval, YU. I.** (1995). *Sprava «Spilky Vyzvolennia Ukrainy». Nevidomi dokumenty i fakty* [Case of the Union for the Liberation of Ukraine]. Kyiv: Intel, 448 s. [in Ukrainian].

Отримано: 23.08.2023

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.215-225
УДК 930.85(470+571):341.384(045)

БІЛЯЄВА Світлана – доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, вул. Садова, 28, м. Умань, індекс 20300, Україна (svitbil@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3113-7619>

Researcher ID AAL8240-2021

SCOPUS Author AD 56568252600

BILIAIEVA Svitlana – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor of Department of world history and methodic pf study, Uman State Pedagogical Pavlo Tychiny University, 28 Sadova Street, Uman, index 20300, Ukraine (svitbil@ukr.net)

Бібліографічний опис статті: Біляєва, С. (2023). Історико-культурна спадщина Поділля в Росії: пошук та питання реституції. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (41), 215-225.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА ПОДІЛЛЯ В РОСІЇ: ПОШУК ТА ПИТАННЯ РЕСТИТУЦІЇ

Анотація. *Мета статті* – висвітлити проблематику втрат історико-культурної спадщини Поділля внаслідок вивезення на територію Росії та питання реституції на основі міжнародного законодавства. **Методологія дослідження** базується на сучасних теоретичних принципах «запозичення з археології» (за Джі. Лукасом), як об'єктивної основи побудови історичних концепцій на відміну від застарілих догм марксистської ідеології, що передбачали з початку створенні певної концепції із наступним підбором відповідних фактів. **Наукова новизна** визначається спробою створення інформаційного банку історико-культурної спадщини Поділля, вивезеної до Росії та постановки питання щодо її повернення. **Висновки.** Доля історико-культурної спадщини Поділля в Росії залишається актуальним питанням сучасної української науки. Мова іде про пошук та створення інформаційної бази, до якої входить величезний обсяг писемних та археологічних джерел, інших культурних цінностей. За першими результатами пошуків українських дослідників встановлено, що з території Поділля вилучено та передано до різних закладів Російської федерації 38 археологічних колекцій. Переважна більшість матеріалів потрапила до Ермітажу, інші знаходяться в різних наукових та музейних закладів С. Петербургу та Москви. Але загальний обсяг і склад вивезених матеріалів ще не встановлений. З утворенням незалежної України, надзвичайно гостро постали завдання встановлення вилученої різними шляхами історико-культурної спадщини, визначення її обсягу, складу, втрат, захисту та збереження національних багатств. У регіональному вимірі вони віддзеркалюють специфіку кожної території та її спільноти, набувають особливого значення у відновленні історичного минулого українських земель.

Ключові слова: реституція, Україна, Поділля, історико-культурна спадщина.

THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF PODILLIA IN RUSSIA: THE SEARCH AND ISSUES OF RESTITUTION

Abstract. *The purpose of research* is to highlight the issues of loss of the historical and cultural heritage of Podillia because of export to the territory of Russia and the issue of restitution based on international legislation. **The research methodology** is based on modern theoretical principles of "borrowing from archaeology" (according to G. Lucas), as an objective basis for building historical concepts, in contrast to the outdated dogmas of Marxist ideology, which required from the beginning the creation of a certain concept followed by the selection of relevant facts. **Scientific novelty** determined by the first attempt to create an information bank of the historical and cultural heritage of Podillia, which was removed from the museum of Russia, and to raise the question of its return. **Conclusions.** The fate of the historical and cultural heritage of Podillia in Russia remains an urgent question of modern Ukrainian science. We are talking about the search and creation of an information base, which includes a huge amount of written and archaeological sources, and other cultural values. According to the first results of searches by Ukrainian researchers, it was established that 38 archaeological collections were removed from the territory of Podillia and transferred to various institutions of the Russian Federation. The vast majority of materials got to the Hermitage, others are in various scientific and museum institutions of St. Petersburg and Moscow. But the total volume and composition of exported materials has not yet been established. With the formation of independent Ukraine, the task of establishing the historical and cultural heritage seized in various ways, determining its scope, composition, losses, protection and preservation of national wealth became extremely acute. In the regional dimension, they reflect the specifics of each territory and its community, acquire special importance in restoring the historical past of Ukrainian lands.

Key words: restitution, Ukraine, Podillia, historical and cultural heritage.

Постановка проблеми. Дослідження історико-культурної спадщини України передбачає залучення найбільш повного обсягу джерел, презентованих в країні та світі. Далеко не всі вони є доступними для науки за різних обставин, проте осягнення їх важливості та збереження набуває змісту державної політики. Впродовж тривалого періоду перебування українських земель під владою Російської імперії відбувалось вивезення історико-культурної спадщини на територію Росії. В умовах поневолення українське суспільство не мало можливості сподіватися на захист власних культурних надбань. Проте, із розвитком європейських країн, вже на початку XIX ст. вивчення старожитності та охорона пам'яток поступово стають справою власного державного значення. Так, у 1834 р. Греція оголосила всі предмети старовини, які були знайдені на її території національним надбанням. Проблема повернення предметів культури вперше пролунала за часів об'єднання Італії з різних князівств. Італійці поставили перед Габсбургами вимогу повернути вивезені до Відня у різні часи і в різний спосіб історико-культурні цінності (твори мистецтва, книгозбірні, архівні матеріали). У результаті договору 1866 року Італія отримала власну національну спадщину, але частково, тому що Австрія зволікала з реституцією (Федорук, 1997, с. 6, 7). Остаточне повернення італійських цінностей сталося лише після Першої світової війни. Прикладами вирішення питань реституції були договори Сен Жермен

і Трианон між Австрією та Угорщиною. При цьому, «цінності віднесені до спільної власності, отримували в першу чергу право власності (в тому числі привілейоване право на користування ними) тих держав, з території яких вони походили» (Федорук, 1997, с. 7).

Усвідомлення дослідників та патріотів історичної спадщини народів, що перебували під владою Російської імперії торкнулися і вивезення національних цінностей з територій їх походження. У цьому плані, слід особливо відмітити старання польського археолога Ю. Йодковського, який напередодні Першої світової війни працював у багатьох музеях Росії, зібрав тисячі одиниць архівних документів, фотоматеріалів, малюнків, креслень щодо польських пам'яток у Росії і вирішив видати книгу «Польські реліквії у Росії». Але через відсутність фінансування видати йому книгу не вдалося (Біляєва, 2020, с. 226).

Що стосується української історико-культурної спадщини, перша спроба її повернення була зроблена за доби Центральної Ради, Гетьманщини та Директорії (Нестуля, 1993). З початком радянського режиму питання реституції ставало неможливим. При цьому, саме на теренах Росії опинилися культурні цінності, які ніколи не були визнані українським надбанням, а отже, вони нібито і не підлягали поверненню. Що стосується археологічних матеріалів, практика передавання колекцій до музеїв Москви та Петербургу була настільки загальноприйнятною, що деякі українські археологи передавали колекції з України до вищезазначених центрів імперії.

Найбільш потужні правові зміни світового масштабу чекали після Другої світової війни, коли народжувалися нові заходи щодо захисту культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, запобігання їх вивезення та безумовного повернення. Це спеціальна Гаазька конвенція 1954 р. ООН та Підсумковий акт конференції ООН від 14 травня того ж року.

Генеральна асамблея ЮНЕСКО 1970-1972 рр. прийняла дві надзвичайно важливі конвенції щодо врегулювання накопичених проблем на основі норм міжнародного права. Перша стосується заходів, спрямованих на заборону і запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності і друга – «Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини».

З набуттям незалежності Україна підтримала прийняті норми. В Мінську на рівні членів СНД 14 лютого 1992 р. одинадцять країн підписали «Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їх походження» Проте, після дебатів у Державній Думі Російської Федерації угода буда денонсована 20 травня 1992р. (Федорук, 1997, с. 8). Чергові спроби вирішити питання повернення кожного разу знаходили спротив Росії.

У грудні 1992 р. Кабінетом Міністрів України була прийнята Постанова про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей, завдяки діяльності якої відкрилося величезне коло української історико-культурної спадщини, що тим чи іншим способом опинилася в різних країнах світу. За списками, складеними членами Національної комі-

сії були отримані перші позитивні результати з повернення деяких культурних цінностей, зокрема з Німеччини. Проте, всі спроби комісії з повернення української національної спадщини за поданням до російських владних структур наштовхувалися на відмови з їхнього боку. Вивезення археологічних матеріалів з України тими чи іншими засобами продовжувалось. Цьому сприяла видача відкритих листів на право розкопок на території України російським археологам, які під приводом обробки колекцій, реставрації, підготовки звітів, а також виставок вивозили їх з території України. Значною мірою вони так і не повертались. Існувала і інша практика: часткове повернення матеріалів. При цьому, за межами України залишалися найбільш цінні артефакти. Аналогічна практика була і по відношенню до інших категорій цінностей. Прикладом є ситуація із творами мистецтва, як, це було з картинами колекції музею Богдана та Варвари Ханенко, які в повному обсязі так і не повернулися до Києва після Другої світової війни. Матеріали деяких давньоруських пам'яток теж не повернулися в Україну у повному обсязі після обробки та реставрації в наукових закладах Росії (Шестовиця, Любеч та ін.). Тому, складність питань реституції історико-культурної спадщини України в цілому та її регіонів полягає у постійному ігноруванні Росією української державності, її власної історії та культури.

Аналіз джерел та останні дослідження. До цього часу, питання встановлення обсягу історико-культурної спадщини Поділля в Росії залишається відкритим. На сьогодні відомо про колосальний обсяг архівних матеріалів з історії України і її регіонів, з Поділлям включно, що відзначено у працях багатьох істориків. Перші спроби повернення національної спадщини українського народу, як зазначено нами, сталися вже за часів національного державотворення 1917-1918 рр.

Починаючи з праць Д. Багалія та В. Барвінського, був репрезентований загальний огляд Українських архівних фондів в межах Російської федерації (Багалій, Барвінський, 1925, с. 34–44). Проте, лише з набуттям незалежності доля української історико-культурної спадщини набула цілеспрямованого загальнодержавного значення у питаннях встановлення обсягу втрачених цінностей та їх повернення. Це стало справою діяльності вище згаданої Національної комісії з питань повернення, якою були засновані випуски серійного видання «Повернення культурного надбання України». Перший випуск стався у 1996 р. (упоряд. С. Кот та О. Нестуля). Він був присвячений публікації документів, які стосуються спробі повернення історико-культурної спадщини України у 1917-1918 рр. Відзначимо, що документи стосуються широкого кола цінностей України від архівних документів до музейних раритетів (Українські, 1996).

Історії перших спроб повернення присвячені також окремі праці О. Нестулі (Нестуля, 1993; 1993; 1996). Чисельні дослідження з проблематики реституції С. Кота, підсумовані у фундаментальній монографії дослідника (Кот, 2020).

Що стосується такого великого історичного регіону як Поділля, вивчення першоджерел, що знаходяться в Росії так чи інакше не обходило тематику дослідників. За останні роки, слід згадати досвід круглих столів та випусків матеріалів серійного видання «Освіта, наука і культура на Поділлі», прикладом якого є виступ та наступна публікація В. Перерви, присвячена документам з фондів Російського державного історичного архіву, що стосуються вивчення церковно-парафіальної освіти Поділля XIX – початку XX ст. (Перерва, 2016, с. 555–566).

Питання збереження документів та їх місцезнаходження були предметом спеціального розгляду на конференції «Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України», яка відбулася у Кам'янці-Подільському у 2012 р. Матеріали конференції надруковані у відповідному збірнику (Сучасні засоби, 2012).

Ряд публікацій збірника присвячені документам саме з історії Поділля, що знаходяться на території Російської федерації. Так, С. Копиловим був наданий аналіз опису Поділля XVIII – початку XIX ст. Карла Екстера, що зберігається в Російському державному історичному архіві, Відділі рукописів Російської національної бібліотеки та Державному архіві Хмельницької обл., ЦДІАК України. Доповідь та публікація Ю. Легуна стосувалася картографічних матеріалів з історії Поділля у складі Російського державного архіву давніх актів в Москві (Легун, 2012, с. 277–285).

У 2020 р. побачила світ вищезгадана фундаментальна праця С. Кота, (Кот, 2020), у якій на основі широкого кола джерел розглянуті питання розшуку та повернення культурної спадщини України, історія втрат та переміщення національних реліквій за часів Російської імперії та комуністичного режиму, вилучення культурних цінностей з України адміністративним шляхом за наказами всесоюзних відомств та неповернення в Україну культурних цінностей, що надавалися до музеїв та інших установ на виставки.

Введення у науковий обіг інформації про джерела, та їх місцезнаходження залишається у колі надзвичайно важливих завдань вивчення історико-культурної спадщини України. Річ у тому, що вже у передвоєнний час (мається на увазі російсько-українська війна, що триває) виникали труднощі з дозволами на ознайомлення та опрацювання документів, які знаходяться в російських архівних установах, їх копіювання чи мікрофільмування. Тому, на меті є створення спеціального каталогу історико-культурної спадщини України, що знаходиться на теренах Росії, яка включатиме увесь комплекс цінностей від архівних документів до пам'яток археології та мистецтва. Немає таких каталогів і в регіональному вимірі. Що стосується Поділля, в історіографії досі не вистачає комплексу досліджень, присвячених втратам історико-культурних цінностей великого історичного регіону України.

Сучасна методологія досліджень світової історії особливу увагу приділяє доказовості концептуальних побудов, у яких центральне місце посідає теорія «запозичення з археології» (Lukas, 2014, р. 9). На теперішньому етапі історичного пізнання надзвичайної ваги набуває фонд археологічних ма-

теріалів – об'єктивне історичне джерело у дослідженні цивілізаційного процесу. Пошук та повернення матеріалів є важливим державним завданням та нагальною вимогою міжнародного права. В середині 90-х років відповідно до завдань у сфері повернення культурних цінностей Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей, Ради з питань збереження національної спадщини при Президентові України, Національною академією наук України в особі Інституту археології був започаткований і здійснений проект з розшуку археологічних колекцій України в Росії на основі архівних матеріалів та публікацій. Результати досліджень знайшли своє відображення у монографії «Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України», яка побачила світ у 1997 р. До неї увійшли дані про 756 колекцій, в тому числі Подільських колекцій.

Мета дослідження – постановка питання необхідності створення інформаційної бази історико-культурної спадщини Поділля, яка включатиме комплекс писемних та археологічних джерел; введення у науковий обіг узагальненої інформації щодо колекцій історико-культурної спадщини Поділля, вивезених з території регіону, їх культурно-хронологічної належності та зосередження матеріалів за межами України, що сприятиме подальшим дослідженням в галузі пошуку, розширення обсягу інформації та поверненню цінностей.

Виклад основного матеріалу. Основою інформації є матеріали, зібрані авторами вищезгаданої колективної монографії Інституту археології НАН України. На жаль, за різних обставин, продовження пошуку матеріалів не проводилось. Проте, винайдені дані дозволяють сформуванню загального уявлення про вилучену історико-культурну спадщину, яка є єдиним джерелом вивчення неписемних періодів, носієм об'єктивної інформації історичних досліджень за нестачі або контраверсії інших джерел. До розшуку колекцій увійшли і матеріали Поділля, як історико-географічної області України, яка охоплює територію південної частини Тернопільської області, Хмельницької (без північної смуги), Вінницької, північ Одеської області, а також деякі прилеглі райони Житомирської, Черкаської, Миколаївської, Кіровоградської та Київської області і Північну частину Придністров'я.

Інформація надана за хронологічним принципом від палеоліту до середньовіччя. За часом їх вилучення з терену Поділля вони припадають на період з 1763 р. до 1989 р. включно. Після цього, з набуттям незалежності України, спроби вивезення археологічних цінностей до Росії продовжувалися, але масове вилучення було припинено.

Втрати матеріалів Поділля охоплюють хронологічний період від енеоліту-бронзи до середньовіччя. Початок вивезення артефактів відноситься до кінця XIX ст. (всі місцезнаходження наведені за адміністративним поділом на 1997 р.).

Що стосується доби енеоліту, наприкінці XIX ст. в Ермітажі почала накопичуватися колекція матеріалів видатної археологічної культури України –

трипільської, відкритої В. Хвойко у 1896 р. Матеріали розкопок трипільського поселення у с. Кринички Крижопільського району Вінницької області з розкопок українських археологів В. Антоновича, Б. Зборовського та С. Гамченко кінця XIX ст. опинились в Ермітажі. Пізніше, матеріали пам'яток трипільської культури, на яких були проведені розвідки та розкопки напередодні другої світової війни та 1945-1950 рр. експедиціями Ленінградського відділення Інституту матеріальної культури та Інституту археології НАН України (на той час Інституту археології АН УРСР) також потрапили до Державного Ермітажу та Музею антропології та етнографії (м. Ленінград – С. Петербург). Це поселення трипільської культури у с. Думани, Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, багат шарове поселення трипільської культури Лука-Врублівецька, с. Врублівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, с. Карачіївці, Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (Відейко, Біляєва, 1997, с. 38, 39, 41, 42).

У 1899 р. російським археологом М. Бранденбургом були здійснені розкопки курганів доби бронзи у с. Кам'янка Липовецького району Вінницької області. Матеріали були передані до Державного Ермітажу (Відейко, Біляєва, 1997, с. 39).

Також до цього музею потрапили і матеріали скіфського кургану IV ст. до н.е. з розкопок М. Бранденбурга у 1901 р. біля с. Іллінці Вінницької області (Полін, 1997, с. 54). З інших пам'яток скіфського часу, до Ермітажу частково надійшли артефакти з розкопок скіфського городища у с. Григорівка Могилів-Подільського району Вінницької області з розкопок М. Артамонова у 1947-1953 рр., а також матеріали одного з найбільших скіфських городищ VII-VI ст. до н.е. Східного Поділля, яке розташоване у 4 км від с. Немирів Вінницької області, також з розкопок М. Артамонова у 1948-1953 рр. (Полін, 1997, с. 51, 59).

Серед пам'яток раннього середньовіччя та ранніх слов'ян найбільші втрати стосуються колекцій поселень та могильників черняхівської культури. Це матеріали розкопок поселення у с. Бронниця, та могильника Вила-Ярузькі, Могилів-Подільського району Вінницької області, поселення черняхівської культури у с. Матейкове, Жмеринського району Вінницької області (розвідки та розкопки В. Рибалової та Г. Смирнової у 1953 р.). Всі колекції надійшли до Ермітажу. Туди також надійшли матеріали поселення черняхівської культури з розкопок біля с. Вікнини Білогірського району Хмельницької області (розкопки К. Каспарової 1972 р.) та багат шарового поселення, матеріалів черняхівської культури та VIII-X ст. у с. Григорівка Могилів-Подільського району Вінницької області (розкопки М. Артамонова 1947-1948 рр.), а також матеріали розвідки 1953 р. на поселенні черняхівської культури у с. Матвіївка Могилів-Подільського району Вінницької області (Абашина, 1997, с. 99, 101, 102, 104, 115).

Знахідки, отримані в результаті розвідки М. Тиханової у 1957р. на поселенні черняхівської культури, с. Малинівці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області передані в Інститут історії матеріальної культури РАН, м. С. Петербург (Абашина, 1997, с. 114).

Матеріали з розкопок могильника черняхівської культури біля с. Думанів Кам'янець-Подільського району Хмельницької області з розкопок В. Кропоткіна 1978, 1980-83 рр., експедиція Інституту археології АН СРСР (м. Москва) залишилися в цьому Інституті, і подальше місце їх перебування невідомо (Абашина, 1997, с. 106).

Розпорошені матеріали поселення та могильника черняхівської культури з с. Кринички, ур. Лабушна посад, Балтського району Одеської обл. (входило до Поділля) з розкопок С. Гамченко у 1909, 1913 рр., та Е. Симоновича у 1957-1958 рр., частина з яких потрапила до Ермітажу, решта залишилася в Інституті археології, в Москві. В Криничках була випадково знайдена і рідкісна бронзова фігурка коня III ст. (ймовірно з досліджень до 1909 р. (?), яка також потрапила до Ермітажу (Абашина, 1997, с. 111).

Унікальна знахідка двобічної геми з яшми (?) III-IV ст., знайдена на могильнику черняхівської культури у с. Петриківці Хмельницького району Вінницької області у 1976 р. Передана до Державного історичного музею м. Москви (Абашина, 1997, с. 119).

Колекції багатолітніх розкопок багаточислового поселення, в том числі з матеріалами I тис. н.е. у с. Лепесівка Білогірського району Хмельницької області М. Тиханової у 1956-1961 рр., експедицією Ленінградського відділення АН СРСР були передані до Ермітажу. Частково потрапила до Ермітажу і колекція артефактів з поселень VI-VII ст. біля сс. Самчинці та Семенки Брацлавського району Вінницької області з розкопок П. Хавлюка у 1958-1960 рр. (Абашина, 1997, с. 112, 124).

На жаль, така ж доля спіткала і деякі унікальні скарби Поділля. Так, скарб золотих та срібних монет різних країн XIV-XV ст. (знахідка 1886 р.) знайдений у с. Райківці Хмельницького району Хмельницької області, був частково переданий до Ермітажу (Орлов, Біляєва, 1997, с. 154).

Багаточисельний скарб монет XVI-XVII ст., з с. Бондурівка Немирівського району Вінницької області, який нараховував 2608 од., знайдений випадково у 1903 році потрапив до Ермітажу, який придбав 81 монету. Доля решти монет скарбу невідома (Орлов, Біляєва, 1997, с. 140).

16 скарбів другої половини XII – першої половини XIII ст., до яких входили ювелірні вироби та предмети християнського культу були знайдені під час розкопок 1957-1964 рр. у с. Городище Шепетівського району Хмельницької області під керівництвом російського археолога М. Каргера. Всі скарби були передані до Ермітажу на початку 80-х років (Орлов, Біляєва, 1997, с. 143).

Висновки. Доля історико-культурної спадщини Поділля в Росії залишається актуальним питанням сучасної української науки. Мова іде про пошук та створення інформаційної бази, до якої входить величезний обсяг писемних та археологічних джерел, інших культурних цінностей. За першими результатами пошуків українських дослідників встановлено, що з території Поділля вилучено та передано до різних закладів Російської федерації 38 археологічних колекцій. Переважна більшість матеріалів потрапила до Ермітажу, інші знаходяться

в різних наукових та музейних закладів С. Петербургу та Москви. Але загальний обсяг і склад вивезених матеріалів ще не встановлений.

З утворенням незалежної України, надзвичайно гостро постали завдання встановлення вилученої різними шляхами історико-культурної спадщини, визначення її обсягу, складу, втрат, захисту та збереження національних багатств. У регіональному вимірі вони віддзеркалюють специфіку кожної території та її спільноти, набувають особливого значення у відновленні історичного минулого українських земель.

На відміну від трагедії Донбасу, утворення штучних формувань у вигляді так званих ОРДЛО, окупацією Криму, Поділля є регіоном збереження української самоідентичності та історико-культурної спадщини. Проте, агресія Росії 24 лютого 2022 р. значно загострила питання захисту культурних цінностей від пошкодження та знищення внаслідок повітряних атак, вилучення музейних колекцій та окремих експонатів, передання їх агресору зрадниками. Класичними прикладами таких дій постала руйнація музею Г. Сковороди, М. Приймаченко, пограбування музеїв Херсона. Українські культурні цінності, в тому числі і Поділля, які перебувають на території Росії, підлягають поверненню у країну походження згідно вимог міжнародного права, відповідно законного права народу на власну історію.

Список використаних джерел і літератури:

Абашина, Н. С. (1997). Колекції ранньосередньовічних та слов'янських пам'яток. *Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України*, (2). Київ: Танант, 99–131.

Багалій, Д. & Барвінський, В. (1925). Українські архівні фонди в межах РСФСР. *Архівна справа*, (1), 34–44.

Біляєва, С. О. (2020). Особливості розвитку польської археологічної науки XIX – першої половини XX ст.: паралелі в українському історико-культурному процесі. *Quo vadis? Польські історичні студії (XIX – перша половина XX ст.)*. КНТ. Умань, 211–230.

Біляєва, С. (ред.). (1997). *Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України*. Київ: Танант, 298 с.

Відейко, М. Ю. & Біляєва, С. О. (1997). Пам'ятки енеоліту-бронзи. *Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України*, (2). Київ: Танант, 36–45.

Копилов, С. А. (2012). Описи Поділля кінця XVIII – початку XIX ст. Карла Екстера в архівосховищах України і Росії та їх значимість як історичного джерела. *Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України*. Кам'янець-Подільський, 149–162.

Копилов, С. А. (ред.) (2012). *Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 387 с.

Кот, С. І. (2020). *Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – початок XXI ст.)*. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 1020 с.

Кот, С. І. & Нестуля, О. О. (Упоряд.). (1996). Українські культурні цінності в Росії: перша спроба повернення, 1917-1918. *Серія «Повернення культурного надбання України: документи свідчать»*, (1), Київ, 320 с.

Легун, Ю. В. (2012). Картографічні матеріали з історії Поділля у складі Російського державного архіву давніх актів у Москві. *Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів Національного архівного фонду України*. Кам'янець-Подільський, 277–285.

Нестуля, О. О. (1994). *Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії)*. Київ, Полтава, 340 с.

Нестуля, О. О. (1993). *Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917-1920 рр.)*. Полтава, 115.

Нестуля, О. О. (1993). *Культурна комісія при делегації України на мирних переговорах з Росією 1918 р.: хроніка діяльності*. Полтава, 63 с.

Орлов, Р. С. & Біляєва, С. О. (1997). Давньоруські та середньовічні пам'ятки. *Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України*, (2). Київ: Танант, 139–159.

Перерва, В. С. (2010). Документи з фондів Російського державного історичного архіву – важливе джерело вивчення церковнопарафіяльної освіти Поділля XIX – початку XX ст. *Освіта, наука і культура на Поділлі*, (16). Кам'янець-Подільський, 2010, 555–566.

Полін, С. В. (1997). Пам'ятки скіфського часу лісостепової та степової України. *Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України*, (2). Київ: Танант, 46–66.

Федорук, О. (1997). Національна культурна спадщина – скарбниця народу. *Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України*, (2). Київ: Танант, 6–11.

Luicas, G. (2014). Theory building. Keynote lecture abstract. *XIV Nordic TAG*, 22-26 April 2014, Stockgolm, 9.

References:

Abashina, N. S. (1997). Kolektsii rannioseredniovichnyh ta slovianskih pamiatok [Collections of early medieval and Slavic monuments]. *Ukrainski kulturni tsinnosti v Rosii. Arheologichni kolektsii Ukrainy*, (2). Kyiv: Tanant, 99–131. [in Ukrainian].

Bagalij, D. & Barvinskij, B. (1925). Ukrainski arhivni fondy v mezhah PSFSR [Ukrainian archival funds within the RSFSR]. *Arhivna sprava*, (1), 34–44. [in Ukrainian].

Biliaieva, S. O. (2020). Osoblivosti rozvritku polskoy arheologichnoy naukoj XIX – pershoj poloviny XX st.: paraleli v ukrainskomu istoriko-kulturnomu protsesi [Peculiarities of the development of Polish archaeological science in the 19th and the first half of the 20th centuries: parallels in the Ukrainian historical and cultural process]. *Quo vadis? Polski istorichni studii (XIX – persha polovina XX cm.)*. KNT. Uman, 211–230. [in Ukrainian].

Bilyayeva, S. (Ed.). (1997). *Ukrayins'ki kul'turni tsinnosti v Rosiyi*. *Arkheolohichni kolektsiyi Ukrayiny* [Ukrainian cultural values in Russia. Archaeological collections of Ukraine], (2). Kyiv: Tanant, 298 s.

Videyko, M. Yu. & Biliaieva, S. O. (1997). Pamiatki eneolitu-bronzy [Monuments of the Eneolithic-Bronze]. *Ukrainski kulturni tsinnosti v Rosii. Arheologichni kolektsii Ukrainy*, (2). Kyiv: Tanant, 36–45. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (2012). Opysy Podillya kintsia XVIII – pochatku XIXst. Karla Ekstera v arhivshovichshah Ukrainy I Rosii ta ih znachimost yak istorichnogo dzherela [Descriptions of Podillia at the end of the 18th – beginning of the 19th centuries. Karl Ekster in the archival repositories of Ukraine and Russia and their significance as a historical source]. *Suchasni zasoby zberezhenia dokumentiv ta novi metodologichni pidhody do naukovykh doslidzen s zastosuвання documentiv Natsionalnogo arhivnogo fondu Ukrainy*. Kamianets-Podilskyi, 149–162. [in Ukrainian].

Kopylov, S. A. (Ed.). (2012). *Suchasni zasoby zberezheniya dokumentiv ta novi metodolohichni pidkhody do naukovykh doslidzen' i zastosuвання dokumentiv Natsional'noho arhivnogo fondu Ukrayiny* [Modern means of preserving documents and new methodological

approaches to scientific research and application of documents of the National Archive Fund of Ukraine]. Kamianets-Podilskiy: Kamianets-Podilskiy nats. un-t im. Ivana Ohienka, 387 s.

Kot, S. I. (2020). *Povernennia i restitutsia kulturnykh tsinnostey u politychnomu ta kulturnomu zhitti Ukrainy (XX – pochatok XXI st.)* [The return and restitution of cultural values in the political and cultural life of Ukraine (XX-early XXI centuries)]. Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy, 1020 s. [in Ukrainian].

Kot, S. I. & Nestulya, O. O. (Comps.). (1996). *Ukrayins'ki kul'turni tsinnosti v Rosiyi: persha sprobа povernennya, 1917-1918* [Ukrainian cultural values in Russia: the first attempt to return, 1917-1918]. *Seriya «Povernennya kul'turnoho nadbannya Ukrayiny: dokumenty svidchat'»*, (1), Kyiv, 320 s. [in Ukrainian].

Legun, Yu. V. (2012). Kartografichni materialy z istorii Podillya u skladi Rosiyskogo derzhavnogo arhivu davnih aktiv u Moskvi [Cartographic materials on the history of Podillia in the Russian State Archive of Ancient Acts in Moscow]. *Suchasni zasoby zberezhennia dokumentiv ta novi metodologichni pidhody do naukovykh doslidzhen s zastosuvannia dokumentiv Natsionalnogo arhivnogo fondu Ukrainy*. Kamianets-Podilskiy, 277–285. [in Ukrainian].

Nestulia, O. O. (1994). *Bilia vytokiv derzhavnoj systemy ohorony pamiatok kultury v Ukraini (Doba Tsentralnoj Rady, getmanshchshiny, Direktorii)* [At the origins of the state system of protection of cultural monuments in Ukraine (the era of the Central Rada, the Hetmanate, the Directory)]. Kyiv, Poltava, 340 s. [in Ukrainian].

Nestulia, O. O. (1993). *Vyzvolni zmagannia ukrainskogo narodu I ohorona pamiatok kultury (1917-1920 rr.)* [The liberation struggle of the Ukrainian people and the protection of cultural monuments (1917-1920)]. Poltava, 115 s. [in Ukrainian].

Nestulia, O. O. (1993). *Kulturna komisija pri delegatsii Ukrainy na mirnykh peregovorah z Rosiyu 1918 r.: hronika dijalnosti* [The Cultural Commission under the delegation of Ukraine at the peace negotiations with Russia in 1918: a chronicle of activities]. Poltava, 63 s. [in Ukrainian].

Orlov, R. S. & Biliaieva, S. O. (1997). *Davnioruski ta seredniovizhni pamiatki* [Ancient Russian and medieval sights]. *Ukrainski kulturni tsinnosti v Rosii. Arheologichni koleksii Ukrainy*, (2). Kyiv: Tanant, 139–159. [in Ukrainian].

Pererva, V. S. (2010). *Dokumenty z fondiv Rosijskogo derzhavnogo istorichnogo arhivu – vazhlyve dzherelo vyvchennia tserkovnoparafialnoj osvity Podillya XIX – pochatku XX st.* [Documents from the funds of the Russian State Historical Archive are an important source for the study of parish education in Podillia in the 19th and early 20th centuries]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, (16). Kam'yanets'-Podil's'kyi, 555–566. [in Ukrainian].

Polin, S. V. (1997). *Pamiatki skifskogo chasu lisostepovoj ta stepovoj Ukrainy* [Sights of the Scythian times of forest-steppe and steppe Ukraine]. *Ukrainski kulturni tsinnosti v Rosii. Arheologichni koleksii Ukrainy*, (2). Kyiv: Tanant, 46–66. [in Ukrainian].

Fedoruk, O. (1997). *Natsionalna kulturna spadshchshina – skarbnytsa narodu* [National cultural heritage is the treasury of the people]. *Ukrainski kulturni tsinnosti v Rosii. Arheologichni koleksii Ukrainy*, (2). Kyiv: Tanant, 6–11. [in Ukrainian].

Luicas, G. (2014). *Theory building. Keynote lecture abstract. XIV Nordic TAG*, 22-26 April 2014, Stockgolm, 9. [in English].

Отримано: 10.09.2023

РЕЦЕНЗІЇ

DOI 10.32626/2309-2254.2023-41.226-231

БАЖЕНОВ Олександр – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (revera2003@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8643-914X>
Researcher ID ABD-2350-2020

BAZENOV Oleksandr – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of archive and special historical and judicial disciplines department, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (revera2003@ukr.net)

ХОПТЯР Юрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. Татарська, 14, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (khoptyar_uriy@ukr.net)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5164-6395>
Researcher ID I-4765-2020

КНОПТИАР Uriy – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of archive and special historical and judicial disciplines department, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, 14 Tatars'ka Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (khoptyar_uriy@ukr.net)

ХОПТЯР Андрій – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри туризму та готельного господарства, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 161, м. Кам'янець-Подільський, індекс 32300, Україна (divine.nokturnal@gmail.com)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7870-5778>
Researcher ID AAQ-4998-2021

КНОПТИАР Andrii – Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of tourism and hotel management department, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University, Kamianets-Podilskyi, 61 Ohiienko Street, Kamianets-Podilskyi, index 32300, Ukraine (divine.nokturnal@gmail.com)

Бібліографічний опис статті: Баженов, О., Хоптяр, Ю., Хоптяр, А. (2023). *Петраускас О., Надвірняк О., Погорілець О. Казанки типу Хеммоор з території України: каталог.* Київ, Меджибіж: ІА НАН України; Житомир: ТОВ «Видавничий Дім “Бук-Друк”», 2023. 220 с. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки, (41), 226–231.*

Петраускас О., Надвірняк О., Погорілець О. КАЗАНКИ ТИПУ ХЕММООР З ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ: каталог. Київ, Меджибіж: ІА НАН України; Житомир: ТОВ «Видавничий Дім “Бук-Друк”», 2023. 220 с.

Улітку 2023 р. під грифом Інституту археології НАН України та Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» вийшов друком каталог «Казанки типу Хеммоор з території України» дослідників археології *О. Петраускаса* – кандидата історичних наук, завідувача відділом археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, *О. Надвірняка* – наукового співробітника Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», *О. Погорільця* – директора Державного історико-культурного заповідника «Межибіж». Двоє із трьох авторів – *О. Надвірняк* та *О. Погорілець*, є випускниками (1981 і 1982 рр. відповідно) історичного факультету нині К-ПНУ імені Івана Огієнка.

Об'єктно-предметним планом видання є детальна інформація про знахідки з території України, обставини їх надходження, попереднє визначення типології та хронології виробів римського походження та інших речей варварського виробництва.

Актуальність запропонованого цікавого видання полягає у необхідності поглибленого вивчення предметів пізньоантичного походження саме з України, визначені процесу формування соціально-економічної структури та хронології низки культур спільнот Південно-Східної Європи.

На наш погляд, автори обрали найбільш оптимальну структуру дослідження. Матеріали роботи викладено у вступі, п'яти умовних розділах, висновках, додатках, географічного показника, списку використаної літератури. Основний зміст роботи дублюється англійською мовою.

У вступі до каталогу автори визначили основні завдання – створення детального каталогу відомих та нових знахідок казанків типу Хеммоор, з'ясування фактичних обставин їх виявлення, проведення попереднього типологічного та хронологічного визначення римських імпорту та деяких категорій артефактів варварського виробництва. До того ж наголошується що, історія вивчення знахідок римського імпорту в Україні розпочалася ще в період середньовіччя, з моменту збирання колекціонерами та меценатами стародавніх предметів, які визначалися тоді як антикваріат. Оригінальні римські вироби потрапляли до таких колекцій з випадкових джерел, а із зростанням інтересу до давньої історії споряджалися навіть експедиції для пошуків арте-

фактів. Значною мірою це стосувалося пізньоантичних центрів Північного Причорномор'я. Артефакти з «варварських» територій, звісно, програвали і в кількісному, і в якісному складі речей римського походження. Період колекціонування знахідок тривав досить довго і практично закінчився із введенням в дію та виконанням пам'яткоохоронних законів СРСР у 1930-х рр.

У вступі автори також пропонують короткій історіографічний огляд. Серед науковців ХХ ст., що досліджували відповідну проблематику знаходимо: систематизацію монет (Брайчевський М., 1959), амфор (Шелов Д., 1972), бронзового та скляного посуду (Кропоткін В., 1970), «амфорне» та «фібульне» датування зарубинецької культури (Максимов Є., 1982), «провінційноримський вуаль» (Третьяков П., 1953) та інші. У період незалежної України проблему досліджували: І. Гавритухін, О. Гопкало, В. Горбатенко, О. Петраускас, О. Надвірняк, Н. Сухорукова, О. Погорілець, тощо.

Дослідження виконане в рамках планової теми відділу археології раннях слов'ян ІА НАН України «Базові археологічні пам'ятки слов'ян та їх сусідів I-го тисячоліття н.е. (нові дослідження)» (реєстраційний номер 0121U110295).

Варто наголосити що, робота над складанням каталогу почалася у 2014 р., з початком гібридної військової агресії росії проти України і тривала в умовах відкритої агресії у 2022-2023 рр. Тому автори вважають дане дослідження своїм внеском і способом підтримки цивілізованого напрямку розвитку нашої країни, а кошти від продажу тиражу направити на підтримку Збройних Сил України.

У розділі «Казанки типу Хеммоор: історія проблеми вивчення (короткий нарис)» авторами аналізується процес дослідження казанків, зокрема з моменту виявлення цього типу та введення їх до наукового обігу впродовж останнього століття. Також пропонується історіографія дослідження виробництва казанків. Дані казанки мають великі потенційні можливості для історичних реконструкцій. Визначаються напрямки вивчення: типологізація посуду; технологія виробництва повного циклу; функціональне призначення та поширення казанків у їх первісному середовищі – римських провінціях та «штучному» середовищі на землях за їх межами; проблема хронології бронзових казанків (час їх виробництва та час їх існування в побуті). Дослідники підраховали, що а останні 10 років кількість казанків даного типу зростає з 5 до 54 екземплярів. Стан їх збереженості різний – від цілих форм до окремих фрагментів. Уточнити час побутування казанків на території України дозволяє супутній матеріал варварського та провінційно-римського походження.

У розділі «Джерельна база та методичні зауваження до каталогу» автори запевняють, що основним джерелом інформації про знахідки є інтернет-аукціони предметів антикваріату. Речі, які знайдені на теренах України, знаходяться у приватних колекціях, що ускладнює їх пошук. Однак, зусиллями ентузіастів та меценатів, окремі артефакти все ж потрапляють до музейних державних фондів України. Щоправда, основним недоліком артефактів подібного походження є втрата величезного інформаційного масиву через не-

компетентне і незаконне вилучення предметів з археологічних комплексів, складність верифікації їх автентичності. Перевірити таку інформацію можливо лише, залучивши фахівців, методом візуального огляду, проведення хіміко-технологічних аналізів для з'ясування контексту їх походження безпосередньо на місцях знахідок.

За ствердженнями авторів, поштовою для збору інформації саме про казанки типу Хеммоор стало надходження до Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (сmt. Меджибіж) та Національного музею історії України (м. Київ) таких колекцій впродовж 2013-2015 рр. Про важливість знахідок металевих казанків групи Хеммоор на східних територіях колишньої Римської імперії свідчить історико-культурний контекст археологічних комплексів, в яких їх виявлено.

Матеріали монографії базуються на предметах які потрапили до державних музейних фондів: Вінницького обласного краєзнавчого музею (м. Вінниця, ВОКМ), Державного археологічного музею у Варшаві (м. Варшава, Państwowe Muzeum Archeologiczne, PMA), Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (сmt. Меджибіж, ДІАЗ «Межибіж»), Інституту археології НАН України (м. Київ, ІА НАН України), Кам'янець-Подільського державного музею-заповідника (м. Кам'янець-Подільський, КПДМЗ), Національного музею історії України (м. Київ, НМІУ), Черкаського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини (м. Черкаси, ЧАМ), Чернівецького обласного краєзнавчого музею (м. Чернівці, ЧОКМ).

У розділі «Каталог казанків групи Хеммоор з території України» авторами зібрані і описані 54 знахідки казанків типу Хеммоор із 40 пунктів на території України. Територіально знахідки виявлено: АРК – 1; Вінницька обл. – 16; Житомирська обл. – 1; Одеська обл. – 1; Тернопільська обл. – 2; Хмельницька обл. – 15; Черкаська обл. – 4. У каталозі описано понад 330 знайдених артефактів. Так, у 2011 р. поблизу с.Баламутівка Хмельницької обл. було виявлено залишки двох поховань з бронзовими казанками римського виробництва. Обстеження місця знахідки дозволило з'ясувати, що поховання здійснене на могильнику черняхівської культури (Баламутівка-Брід). Колекція знахідок зберігається у ДІКЗ «Межибіж» і т.д. (с. 19–62).

Попередній аналіз виявлених зразків бронзових казанків типу Хеммоор дав змогу сформулювати авторам відповідні **висновки**. За контекстом походження знахідки з казанками, які увійшли до каталогу поділяються на три групи: з задокументованим археологічним контекстом або «закриті комплекси»; «колекції»; окремі екземпляри без будь-якої додаткової інформації про їх археологічний контекст та групу, так званих, «віртуальних» знахідок. Картографування місць виявлення казанків дозволяє окреслити основний ареал їх поширення: межиріччя Дністра та Дніпра. У басейні Південного Бугу казанки сконцентровані у його середній та верхній течіях. У північному напрямку пункти з казанками сягають басейнів річок Случ, Ікопоть та Тетерів, які формально відносять до басейнів річок Прип'яті та Дніпра. Самий схід-

ний пункт поширення казанків типу Хеммоор – це Журавка 2, котрий розташований на річці Вільшанка басейну Дніпра.

Аналіз авторами наявної інформації про римські бронзові казанки та супроводних речей як римського, так і варварського походження дозволяє стверджувати, що вони походять з могильників черняхівської культури. Задokumentовані комплекси вказують на те, що казанки, крім тілопокладень, входили і до складу інвентарю тілоспалень. Виявлення бронзового посуду групи Хеммоор разом з іншими речами та залишками кремації людини дає підстави авторам говорити про поширення кремації уже у другій половині III ст. н.е. у лісостеповій зоні між Дністром та Дніпром. За даними певної кількості «закрытих комплексів» (Рудка, Побережне, Лебедин) попередньо можна сформулювати уявлення про склад поховального інвентарю. Крім бронзового казанка до його складу входив і інший металевий посуд римського виробництва (ківшик, миска). До того ж, поховальний сервіз обов'язково доповнювали глиняні гончарні або ліпні посудини (ваза, глек, миски, кубки). Серед інших речей римського походження із поховань слід вказати на скляні кубки, ложки, приладдя для гри (жетони, гральні дошки). Деталі костюму представлені переважно речами варварського виготовлення (фібули, поясна гарнітура), деякі з них виготовлені із срібла або золота і є зразками ювелірного мистецтва (розеткоподібні фібули). Військове спорядження (шпори) та речі особистого вжитку (гребні, пряслиця) також, за ствердженням авторів, мають варварське походження. За визначених причин нині проблематичним залишається і встановлення «вузького датування» більшості поховань на території України. Найбільш обґрунтовану дату у цьому плані отримали комплекси з бронзовим посудом римського виробництва (казанки, миски, цідилки) та супутніми речами варварського походження (фібули, пряжки, шпори, гребні). На думку одного із авторів – О. Петраускаса, наявні матеріали абсолютно точно дають можливість для визначення етнокультурної належності поховань. Переважна більшість речей з виразними етнокультурними ознаками вказують на східногерманський компонент – характерний ліпний посуд та фібули. Окремі елементи можна пов'язувати з дакійським населенням (гончарні форми). Автори також наголошують, що останнім часом кількість бронзових казанків вказаного типу зростає вдесятеро. Зрозуміло що, така концентрація знахідок з території України потребує подальшого опрацювання, систематизації та інтерпретації. У цьому випадку доречним буде посилання на майже столітній досвід аналогічного вивчення у «західних провінціях» Європи. Отож даний каталог потрібно розглядати і оцінювати з урахуванням початкового накопиченого досвіду вивчення цих виробів у «східних провінціях» Європи.

Досить емкими у каталозі виявилися додатки (с. 69–211). Автори поділили їх на підрозділи: карти; таблиці; рисунки; фототаблиці; антропологічний аналіз кісток поховань з казанками типу Хеммоор; спектральний аналіз зразків типу Хеммоор. Зокрема карт пропонується дві, що відображають поширення казанків типу Хеммоор як у римських провінціях, так і на терито-

рії України. Таблиць запропоновано 10, де розташовані візуальні та графічні зразки казанків з могильників, список пунктів із знахідками, фото уламків казанків, основні метричні показники казанків на території України. Найбільше запропоновано рисунків (69). На них зображено плани розташування поселень та могильників із знахідками, рисунки казанків та їх фрагментів і інше. Колоритно подані кольорові фототаблиці (54). На фото зафіксовані артефакти у максимальному зображенні: посуд, пряслиця, ножі, атгаші, ківшики, казанки, пряжки та інше.

У розділах антропологічного та спектрального аналізу визначаються методи, які дозволяють провести відповідні дослідження, що нині є досить інформативним та важливим напрямком у біоархеологічних дослідженнях. Вивчення матеріалів тілопальних поховань важливе для розуміння поховального обряду кремації, який був широко розповсюджений за римського часу. На території України відомо декілька унікальних тілопальних поховань пізньоримського часу. До поховального інвентарю входили рідкісні бронзові посудини римського виробництва. Такі поховання виявлені на пам'ятках Баламутівка-Брід (Хмельницька обл.), Побережне (Вінницька обл.) та інші. Елементний склад поверхні зразків визначено методом рентгенфлуоресцентної спектrometerії. Даний прилад має можливість вимірювати концентрації елементів з оптимізацією для певних видів матеріалів: сплави металів, дорогоцінні метали, руди, скло, археологічні зразки.

Географічний показник річок, населених пунктів та адміністративних одиниць України, згадуваних у каталозі, значно полегшить дослідницький пошук. У показнику згадується понад 70 географічних назв.

Список літератури включає понад 100 позицій робіт вітчизняних та закордонних авторів. Список літератури також дубльований англійською мовою.

Таким чином, каталог запропонований дослідниками О. Петраускасом, О. Надвірняком, О. Погорільцем зацікавить значне коло дослідників: студентів-археологів, профільних магістрантів, аспірантів, докторантів, учителів історії, викладачів, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією та археологією.

Отримано: 03.09.2023

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ПРАЦІ

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Том 41

- Рік заснування – 1995. У 1995-1996 рр. – Наукові праці історичного факультету.
У 1997-2003 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки.
У 2004-2007 рр. – Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: історичні науки.
У 2008 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки.
З 2009 р. – Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки.

Підписано до друку 29.09.2023 р. Гарнітура «Minion Pro».
Папір офсетний. Друк цифровий. Формат 60x84/16.
Умовн. друк. арк. 13,5. Обл.-вид. арк. 18,3.
Тираж 100. Зам. № 1060.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Свідоцтво серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом
у друкарні ТОВ «Друкарня "Рута"»,
свід. Серія ДК № 4060 від 29.04.2011 р.
Вул. Руслана Коношенка, 1, м. Кам'янець-Подільський, 32300.